

**1873-1896 KRİZİ: KAPİTALİZMİN ULUSLARARASILAŞMASI VE OSMANLI
İKTİSADİYATI**

Muammer Kaymak

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı**

Doktora Tezi

ANKARA, 2008

KABUL VE ONAY

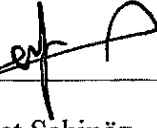
Muammer Kaymak tarafından hazırlanan "1873-1896 Krizi: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı" başlıklı bu çalışma, 11 Haziran 2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

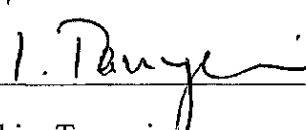
Prof. Dr. Orhan Morgil (Başkan)

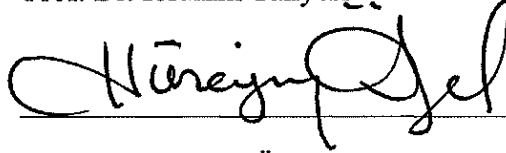
Prof. Dr. İşaya Üşür (Danışman)

Prof. Dr. Ahmet Şahinöz

Prof. Dr. İbrahim Tanyeri

Doç. Dr. Hüseyin Özel

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. İrfan Çakın

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

11.06.2008

Muammer Kaymak

MELİKE'YE

TEŞEKKÜR

Bu tezin yazılma sürecinde destek ve önerilerini esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Prof.Dr. İşaya Üşür'e, Tez İzleme Komitesi'nde yer alarak tezin oluşum sürecinde yararlı öneri ve eleştiriler getiren Prof. Dr. Ahmet Şahinöz ve Prof. Dr. İbrahim Tanyeri'ye, tez çalışması boyunca sesli düşüncelerime eşlik eden ve karşılaştığım birçok pratik sorunda yanımda olan Doç. Dr. Hakan Mihci'ya çok teşekkür ediyorum.

Ayrıca bu sürecin her anında yanımda olan, kendisinden çaldığım zamana hoşgörü ile katlanan, yaşadığım sıkıntıları paylaşan ve tezin son halini büyük bir dikkatle okuyarak beni çok büyük bir yükten kurtaran eşim Melike'ye de teşekkür borçluyum.

ÖZET

KAYMAK, Muammer, *1873-1896 Krizi: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı*, Doktora Tezi, Ankara, 2008.

1873-1896 Krizi, tarihi gelişimi içinde kapitalizmin ilk genel krizidir. Dönemin yazarları tarafından “Büyük Depresyon” diye adlandırılan bu krizin başlıca özelliği ürün fiyatlarındaki inatçı deflasyondan kaynaklanan karlılık sorunu ve olumsuz yatırım şartlarıydı. Ancak dönem boyunca, üretim ve dış ticaret giderek azalan bir hızla da olsa artmaya devam etti.

Krizin ortaya koyduğu karlılık sorununu aşmak için başlıca kapitalist ülkelerde, korumacı gümrük tarifeleri, tekelci birlikler oluşturmak, “bilimsel yönetim” gibi uygulamalarla emek verimliliğini artırmak, bu dönemde gelişen tekelci şirketlerin hammadde kaynaklarını ve pazarları kontrol amacına hizmet eden sermaye ihracına yönelmek ve az gelişmiş dünyanın coğrafi paylaşımı gibi mekanizmalar gündeme gelmiştir. Bu mekanizmalarla kapitalizmin uluslararasılaşması hız kazanmış ve kapitalizm serbest rekabetçi aşamadan tekellerin ve mali sermayenin egemenliğindeki tekelci aşamaya evrilmiştir.

1873-1896 Krizinde Osmanlı İmparatorluğu’nun da içinde yer aldığı dönemin az gelişmiş ülkeleri uluslararası mali piyasalarda yeni borç bulmanın imkansızlaşması nedeniyle mali iflasa sürüklenmiş ve dış borçlarını geri ödemek için Avrupa mali sermayesinin kontrolü altına girmişlerdir. Bu kontrol süreci az gelişmiş ülkelerin birincil ürün ihracatında uzmanlaştıkları yeni bir uluslar arası işbölümünün gelişmesine yol açmıştır. Öte yandan kriz dönemi boyunca dış ticaret hadlerinin birincil ürünler aleyhine gelişmesi ve birincil ürün fiyatlarındaki hızlı düşüş nedeniyle az gelişmiş ülkelerin uluslar arası mali sermayeye bağımlılığı artmıştır. Ancak kriz her ülkenin kendi iç koşulları çerçevesinde sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, kriz sürecinde Avrupa mali sermayesinin denetimi altına girmesine karşın siyasi bağımsızlığını muhafaza ederken, Osmanlı’nın özerk bir eyaleti olan Mısır, mali iflasın ardından İngiltere tarafından işgal edilerek sömürgeleştirilmiştir.

Anahtar Sözcükler

1873-1896, kriz, Büyük Depresyon, kapitalizm, emperyalizm, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır.

ABSTRACT

KAYMAK, Muammer, *The Crisis of 1873-1896: Internationalisation of Capitalism and Ottoman Economy*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2008.

The crisis of 1873-1896 is the first general crisis of capitalism. This crisis, which was named as “Great Depression” by contemporaries, manifested itself with a persisting profitability problem arising from secular downward trend in prices and pessimistic investment conditions. However, during the crisis period, volume of production and foreign trade continued to increase with decelerating growth rate.

To overcome profitability problem associated with crisis, some mechanisms were implemented. Among them, protective tariffs, creating monopolies such as trusts and cartels, increasing productivity by developing more efficient management techniques, capital export for controlling raw material resources and markets and geographical division of world among great powers could be mentioned. With these developments, internationalisation of capitalism accelerated and capitalism evolved from the stage of free competition to a monopolistic stage where monopolies and finance capital dominated the whole economic activities.

In the crisis of 1873-1896, underdeveloped countries including the Ottoman Empire declared financial bankruptcy because of the cessation of the capital exports from developed countries. In these countries European financial control was established to guarantee large debt payments. European financial control over the economies of underdeveloped countries led to the establishment of a new international division of labour on which the underdeveloped countries specialised on the production and exportation of primary goods. Moreover, deterioration of external terms of trade and rapid decline in prices of primary goods strengthened the control of international finance-capital over underdeveloped countries. However, the crisis affected these countries according to their internal conditions. The Ottoman Empire could achieve to defend its political independence despite direct control of European capital over its economy. But Egypt, an autonomous state of the Ottoman Empire at that time, was occupied by United Kingdom and colonised following the financial bankruptcy.

Keywords

1873-1896, crisis, Great Depression, capitalism, imperialism, The Ottoman Empire, Egypt.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ADAMA	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ	1
I. SINAİ KAPİTALİZM VE KAPİTALİST KRİZLER	6
I.1. KRİZLERE YAKLAŞIMLAR	9
I.1.1. Yerleşik İktisadın Krizlere Yaklaşımı	9
I.1.2. İktisadi Çevrimlere Uzun Dalgalar Yaklaşımı	13
I.1.3. Marksist Kriz Teori(ler)i	16
I.2. İNGİLİZ HEGEMONYASI ALTINDA DÜNYA KAPİTALİZMİ	34
I.2.1. İlk Sanayi Devrimi	35
I.2.2 Zaman Mekan Sıkışmasına Yanıt: Zaman ve Mekânın Fethi	40
DEĞERLENDİRME	47
II. 1873-1896 KRİZİ	49
II.1. FİYATLAR	54
II.2. SINAİ ÜRETİM VE YATIRIMLAR	59
II.3. ÜCRETLER VE İSTİHDAM	65
II.4. TARIMSAL ÜRETİM	67
II.5. DIŞ TİCARET ve DIŞ TİCARET HADLERİ	71
DEĞERLENDİRME	76
III. KRİZE KARŞI TEPKİLER: YENİDEN YAPILANMA VE ULUSLARARASILAŞMA	78

III.1. SERMAYENİN YOĞUNLAŞMASI VE MERKEZİLEŞMESİ	79
III.2. EMEK SÜRECİNİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI	86
III.3. BANKALARIN YENİ ROLÜ VE MALİ SERMAYENİN OLUŞUMU	93
III.4. SERMAYE İHRACI	98
III.5. ULUSLARARASI REKABETİN ARTMASI VE KORUMACILIK	103
III.6. DÜNYANIN PAYLAŞILMASI	113
DEĞERLENDİRME	117
IV. 1873-1896 KRİZİ VE OSMANLI İKTİSADİYATI	119
IV.1. 19. YÜZYILDA SINAİ KAPİTALİZM ve OSMANLI İKTİSADİYATI	119
IV.2. 1873-1896 KRİZİ ve OSMANLI İMPARATORLUĞU	133
IV.2.1. Dış Borçlanma ve Doğrudan Yatırımlar	133
IV.2.2. Dış Ticaret	146
IV.2.3. Tarımsal Üretim ve Tarımda Mülkiyet İlişkileri	153
IV.2.4. Sınai Üretim ve Zanaatlar	158
IV.3. BAĞIMSIZ DEVLET İNŞASI GİRİŞİMİNDEN SÖMÜRGELEŞMEYE MISIR	162
IV.4. 1873-1896 KRİZİ ve MISIR	168
IV.4.1. Dış Borçlanma ve Doğrudan Yatırımlar	170
IV.4.2. Dış Ticaret	172
IV.4.3. Tarımsal Üretim ve Tarımda Mülkiyet İlişkileri	174
DEĞERLENDİRME	175
SONUÇ	177
KAYNAKÇA	182

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1. Kondratieff Dalgalarının Özet Sunumu	14
Tablo 2.1. İngiliz Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Toptan Fiyat Endeksi, 1871-1895	55
Tablo 2.2. Başlıca Gelişmiş Ülkelerde Demir ve Çelik Üretimi, 1880-1913	62
Tablo 2.3. Başlıca Gelişmiş Ülkelerde Net Yurtiçi Sermaye Oluşumu	63
Tablo 2.4. İngiltere’de Ücretler, 1868-1886	66
Tablo 2.5. Başlıca Gelişmiş Ülkelerin İhracatı	72
Tablo 3.1. İngiltere’nin 1893 yılında Ülke Dışındaki Yatırılmış Sermayesi	101
Tablo 3.2. İngiltere’nin Dış Yatırımları, 1865-1914	102
Tablo 3.3. Başlıca Ekonomilerde Tarım ve Sanayide Uygulanan Gümrük Tarifeleri	106
Tablo 4.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Mali İflas Öncesinde Dış Borçlanması	130
Tablo 4.2. Osmanlı Borçlarının Alacaklı Ülkelere Göre Dağılımı, 1881-1914	135
Tablo 4.3. Osmanlı İmparatorluğu’nun Düyun-u Umumiye Yönetimi Altındaki Dış Borçlanması, 1881-1914	136
Tablo 4.4. Osmanlı İmparatorluğu’nda 1888 yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı	138
Tablo 4.5. Osmanlı İmparatorluğu’nda 1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı	139
Tablo 4.6. Osmanlı Dış Ticaretinin Büyüme Hızı	147
Tablo 4.7. Osmanlı İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı, 1830-1913	148
Tablo 4.8. Osmanlı İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı, 1830-1913	149
Tablo 4.9. Osmanlı İmparatorluğu’nun Dış Ticaret Hadleri	150
Tablo 4.10. Osmanlı Dış Ticaretinin Bileşimi, 1911-13	152
Tablo 4.11. Osmanlı’da Kurulan Özel Sanayi İşletmeleri, 1880-1915	160
Tablo 4.12. İngiltere’nin Mısır’a İhracatı, 1836-1850	164
Tablo 4.13. Mısır’da Toprak Mülkiyetinin Dağılımı, 1863-1880	165
Tablo 4.14. Mısır’ın Mali İflas Öncesinde Dış Borçlanması, 1862-1873	167
Tablo 4.15. Mısır’da 1914’de Doğrudan Yabancı Yatırımların Sektörel Dağılımı	171
Tablo 4.16. Mısır’ın İhracat Performansı, 1840-1912	173
Tablo 4.17. Mısır’ın Dış Ticareti, 1885-1913	173

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2.1. Bank of England Rezervler/Yükümlülükler Rasyosu, 01.1876-12.1899	56
Şekil 2.2. Londra Piyasasında İskonto Hadleri, 01.1870-12.1900	57
Şekil 2.3. İngiltere'de Pik Demir (Scotch Pig) Fiyatı, 01.1874-12.1897	58
Şekil.2.4. İngiltere'de Kömür Üretimi, 1854-1900	60
Şekil 2.5. İngiltere'de Buğday Fiyatı 01.1870-12.1900	68
Şekil 2.6. İngiltere'de Buğday Üretimi ve Buğday Üretilen Alanlar, 1854-1891	69
Şekil 2.7. New York Piyasasında Toptan Pamuk Fiyatı,01.1871-12.1900	74
Şekil 4.1 Osmanlı Bütçeleri, 1854-1900	137

GİRİŞ

Belli bir olgunun tutarlı bir teorik çerçeve içinde bilimsel açıdan incelenebilmesi için atılacak ilk adım, olguyu tanımlayan kavram üzerinde açıklığa kavuşmaktır. Bunun için “kriz” kavramının kendisi üzerinde durmak yararlı olacaktır. Kriz kavramının kökeni ve evrimi, işaret ettiği sorunun tanımlanmasına yönelik anlamlı ipuçları sunmaktadır.

Kriz kavramıyla ilgili en büyük güçlük, kavramın yerli yersiz, her durumu kapsayacak biçimde kullanılmasıdır. Bu durum, O’Connor (1987:49)’ın deyişiyle “kriz fikrinin modern dünyadaki bütün ciddi tartışmaların ana eksenini” olmasından ve “insan deneyiminin en çeşitli alanlarına nüfuz etme”sinden kaynaklanmaktadır.

Kriz kavramı Antik Yunan dilinden gelmektedir. Bu dilde, bölmek, ayırmak, karar vermek ya da hüküm vermek (judge) anlamına gelen “krinein” (κρίνειν) kökünden “krisis” (κρίσις) biçimini almıştır.¹ İngilizce’ye 14. yüzyılda “crisis” biçiminde giren kavram bu dilin en geniş kapsamlı sözlüklerinden olan *The Oxford English Dictionary*’ye göre ilk başlarda “bir hastalığın daha iyi ya da daha kötüye gittiği dönüm noktası”, “bir hastalığın ilerlemesindeki, önemli bir gelişme ya da değişikliğin iyileşme ile mi yoksa ölümlerle mi sonuçlanacağını belirlediği uğrak” anlamını taşıyordu.² Kavram, 17. yüzyıl başlarında “bir şeyin gelişmesinde yaşamsal önemde ya da kesin aşama, dönüm noktası, daha iyi ya da daha kötü bir değişimin yakın olduğu durum” anlamını kazandı. *Webster New International Dictionary* ise kavramın “şiddetli bir hastalığın ya da ateşin daha iyi ya da kötüye gittiği dönüm noktası” anlamının yanı sıra “belli bir olayın ya da hareketin devam edip etmeyeceğinin, değişip

¹ Batı dillerindeki *certain, critic, criterion* gibi kelimeler de aynı kökten gelmektedir.

² *The Oxford English Dictionary*, J. A. Simpson and E. S. C. Weiner (haz.) Oxford, Clarendon Press, Second Ed., Vol. IV, 1989, ss.31.

değişmeyeceğinin ya da sona erip ermeyeceğinin saptandığı an ya da dönüm noktası” anlamına geldiğini söylemektedir³.

Kriz kavramının etimolojisi ve zaman içinde kazandığı anlam yelpazesi, ifade ettiği durumun öznel bir yönü olduğunu da ortaya koymaktadır. “Daha iyi ya da daha kötü bir duruma yönelik değişimin gerçekleştiği dönüm noktası”nın ne olduğunun saptanması, bir karar verme, kesinleştirme eylemini zorunlu kılmaktadır. Bu eylem, öncelikle, kriz öncesi ve sonrası arasında bir ayırım yapmayı gerektirdiği için, krizin algılanmasında ve tanımlanmasında öznel boyutun büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Krizin algılanmasındaki öznel boyut, bu çalışmanın konusunu oluşturan 1873-1896 krizinde çok belirgin bir biçimde gözler önüne serilmektedir. Dönemin işadamları ve yazarları koro halinde işlerin yolunda gitmediğinden yakınıp karanlık gelecek senaryoları yazarken, 20. yüzyıldaki çeşitli araştırmacılar, bu döneme ilişkin kriz söyleminin bir mitem ibaret olduğu sonucuna ulaşabilmektedir.⁴

Krizin algılanmasında ve tanımlanmasında var olan öznel boyut, belirli bir dönemin kriz söylemi içerisinde anlaşılıp anlaşılamayacağını belirleyen nesnel ölçütlerin bulunmadığı anlamına gelmemektedir. “Kriz”in anlamlı ve işlevsel bir teorik alet olup olmadığı tartışması büyük ölçüde, toplumsal bilimlerdeki farklı vizyonlardan kaynaklanmaktadır. Eğer değişim konu ediliyorsa, kaçınılmaz olarak, değişime yol açan nedenler ve bu nedenlerin tutarlı bir teorik çerçeve içerisinde sınıflandırılması zorunludur. “Kriz” kavramının işaret ve telkin ettiği teorik çerçeve tarihsel değişimin anlamlandırılmasında vazgeçilmez bir önem taşımaktadır. Tarihsel değişim bağlamında konuşulduğunda, feodalizmden kapitalizme geçiş, kapitalizmin yüzyıllara yayılan tarımsal/ticari karakterdeki gelişmesinin ardından Sanayi Devrimi ile birkaç on yıl içerisinde farklı bir evreye geçmesi, 19. yüzyıldaki rekabetçi kapitalizmin 20. yüzyıl başlarında yerini dev teknelci firmaların egemenliğine bırakması, kitlesel üretimden esnek üretime geçilmesi gibi tarihsel değişimlerin incelenmesinde “kriz” kavramı kilit bir rol oynamaktadır.

³ *Webster's Third New International Dictionary of the English Language, Unabridged*, Philip Babcock Gove and the Merriam Webster Editorial Staff (Ed.), Springfield Mass.: G. and C. Merriam Co., Vol. I. 1971, ss. 537-538.

⁴ Örneğin, Saul (1969).

Tarihsel gelişimi içinde kapitalizm Sanayi Devrimi'nden bu yana düzensiz bir gelişme seyri izlemiştir. Bu düzensizlik, yalnızca ekonomideki değişik sektörlerin ve bölgelerin farklı gelişme hızları ile büyümüş olmasıyla sınırlı değildir. Kapitalist ekonomi iki yüzyılı aşkın bir süredir birbirini izleyen genişleme ve daralma dönemleri arasında gözle görülür bir dalgalanma ritmi sergilemiştir. 19. yüzyılda bu dalgalanmalar, süreleri bakımından şaşırtıcı görünen bir düzenlilikle ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl boyunca birbirini izleyen genişleme aşamaları arasındaki kırılmalar yaklaşık olarak her on yılda bir yinelenmiştir. Bu nedenle, kapitalist gelişmenin onar yıllık çevrimler (cycles) ile ilerlediği öne sürülmüştür. Bu çevrimler, birkaç istisna dışında kapitalist dünyada yaklaşık olarak aynı zamanlarda görülmüştür (Dobb, 1990:57). Ne var ki kapitalist ekonominin tarihsel gelişimi içinde düzenli aralıklarla yinelenen genişleme daralma çevrimleri arasındaki kırılmalar, mahiyeti itibariyle kapitalizmin genel krizlerinden farklıdır. Kapitalizmin tarihi boyunca bu türden onlarca kırılma yaşanmış olmasına karşın, yalnızca üç tane genel kriz yaşanmıştır. Bunlardan ilki bu çalışmanın konusunu oluşturan 1873-1896 krizidir. Diğer krizler ise 1929 Krizi ile 1973'ten 1990'lara uzanan krizdir. Bu üç kriz kapitalist ekonominin çevrimsel krizlerinden gerek şiddeti gerekse sonuçları bakımından farklıdır. Her şeyden önce bu krizler, kapitalist ekonominin gelişiminin farklı evreleri arasında birer dönüm noktası rolü oynamışlardır. Bu nedenle bu krizler tarihsel krizler başlığı altında incelenmelidir.

Kriz kavramıyla bağlantılı olarak tarihsel değişimleri anlamlandırmaya yönelik temel kavram olan “tarihsel krizler”, yüksek bir soyutlama düzeyinde ele alındığında i) “tarihsel geçiş dönemi krizleri” ve ii) “tarihsel yeniden yapılanma krizleri” şeklinde sınıflandırılabilir. Buna göre, şayet kriz sonrasında sistem işleyiş mekanizması ve dayandığı ilkeler bakımından niteliksel olarak dönüşmüş, eski sistem yerini yeni bir sisteme bırakmışsa, bu tür krizlere “tarihsel geçiş dönemi krizleri” denilir. Örneğin Fransız Devrimine yol açan ve iktisadi, politik ve toplumsal veçheleriyle bir bütün oluşturan kriz, bir geçiş dönemi krizidir. Bu kriz, feodalizmin, yerini niteliksel olarak kendisinden tümüyle farklı ilkelere dayanan kapitalizme bırakmasıyla sonuçlanmıştır. Benzer bir şekilde feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin en önemli dönüm noktası olarak kabul edilen 14. yüzyıl krizi de “tarihsel geçiş dönemi krizleri” içinde yer almaktadır.

Öte yandan, kriz sonrasında sistem niteliksel bir dönüşüme / değişime uğramamış fakat yeniden yapılanmış ise, başka bir deyişle, sistemin işleyiş mekanizmalarında ya da dayandığı ilkelerde esaslı ve kökten bir değişme ortaya çıkmamış, fakat yeni koşullara uyumu sağlanıp yeniden yapılandırılarak süreklilik sağlanmış ise, bu tür krizlere “tarihsel yeniden yapılanma krizleri” adı verilir. Bu krizler, sistemik bir dönüşümü değil, sistemin kendi içinde farklı bir evreye geçişini ifade etmektedir.⁵

Bu çalışmanın konusunu oluşturan 1873-1896 krizi, “tarihsel yeniden yapılanma krizi”dir. Kriz, kapitalizmin rekabetçi aşamasında gündeme gelmiş ve krizin yol açtığı / krize karşı geliştirilen yeni mekanizmalar aracılığıyla sistem yeniden yapılanarak tekelci bir gelişme aşamasına girmiştir. Kriz öncesinde İngiltere’nin dünya ekonomisindeki hegemonik gücüyle belirlenen uluslararası kapitalist ekonomi, kriz döneminden başlayarak büyük bir dönüşüme uğramıştır.

Bu çalışmada bu dönüşümün temel çizgileri ile ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu çerçevede birinci bölümde kapitalist krizlerin doğasını anlamak üzere, krizleri anlamaya yönelik başlıca yaklaşımlar tartışılmaktadır. Yine birinci bölümde, krizlerin anlaşılabilirliği için, kriz teorilerinde yüksek bir soyutlama düzeyinde ele alınan unsurların somut yaşanmışlığı içinde tartışılması zorunluluğundan hareketle 1873-1896 krizinin ortaya çıktığı kapitalist dünyanın krizden önceki gelişiminin temel özellikleri ele alınmaktadır.

İkinci bölümde ise 1873-1896 krizinin, İngiltere ekseninde, başlıca ekonomik göstergelere nasıl yansıdığı tartışılmaktadır. Bu bölümde krizin, fiyatlar, sınai üretim, tarım ve dış ticaret alanlarındaki etkileri tartışılmakta, gerek dönemin yazarlarının gerekse çağdaş iktisat tarihi literatürünün krizin nedenleri ve sonuçları üzerine ortaya koyduğu argümanlar tartışmaya açılmaktadır.

Üçüncü bölümde ise, 1873-1896 krizinin yarattığı sorunları aşmaya dönük olarak gündeme getirilen başlıca mekanizmalar ele alınmaktadır. Bu bölümde, kriz karşısında

⁵ Daha ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Üşür (1994) ve Üşür (1999).

hayata geçirilen başlıca mekanizmaların yeniden yapılanma ve uluslararasılaşma olduğu savunulmakta ve bu mekanizmaların farklı ülkelerde nasıl gündeme geldiği ortaya konulmaktadır. Yine bu bölümde, krizin yol açtığı yeni uluslararası iktisadi ortamın temel nitelikleri sergilenmeye çalışılmaktadır.

Son bölüm olan dördüncü bölümde ise Osmanlı ekonomisinin 1873-1896 krizinden nasıl etkilendiği ve krizle birlikte nasıl bir değişime uğradığı sorgulanmaktadır. Bu çerçevede 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmiş Batı kapitalizmi ile kurduğu ekonomik ilişkileri eksen alarak 1873-1896 krizi öncesindeki iktisadi yapının temel değişim dinamikleri sergilenmekte, ardından Osmanlı ekonomisinin 1873-1896 krizinden nasıl etkilendiğini ortaya koymak için, dış borçlar, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, dış ticaret gibi değişkenlerin seyrine bakılmaktadır. Yine bu bölümde, 1873-1896 krizinde Osmanlı tarım ve sanayisindeki üretim ilişkilerinin evrimi de tartışılmaktadır. Bu bölümün üçüncü ve dördüncü kısmında ise, 1882'deki İngiliz işgaline kadar Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı özerk bir eyalet statüsünde olan Mısır'ın 1873-1896 krizi öncesinde ve sonrasındaki ekonomik ve politik şartlarına odaklanılmaktadır. Bu bölümlerde, Osmanlı toplumsal kuruluşunun bir parçası olmasına karşın 19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı'nın atadığı bir yönetici eliyle farklı bir gelişme kalıbını hayata geçirmeye çalışan Mısır'ın 1873-1896 krizinden nasıl etkilendiği ve nasıl bir değişim sürecine girdiği Osmanlı İmparatorluğu ile benzerlik ve ayrılıkları ekseninde tartışılmaktadır.

I. SINAİ KAPİTALİZM ve KAPİTALİST KRİZLER

Kapitalist ekonominin genişleme ve daralma evreleri arasında salınan düzensiz gelişimi 19. yüzyıl başlarından bu yana birçok iktisatçının ilgisini çekmiştir. Kapitalizmin yaşadığı kesintili ve sarsıntılı büyüme sürecinin altında yatan nedenlerin incelenmesi geniş bir literatür oluşturmuştur. Bu literatür, genel bir sınıflandırmayla, krizlerin nedenini kapitalizmin içsel gelişme yasalarında arayan yaklaşımlar ve ekonominin işleyişine dışsal etkenlere vurgu yapan yaklaşımlar diye iki başlık altında ele alınabilir (Shaikh, 1988:127). Ancak ister içsel faktörlere ister dışsal faktörlere vurgu yapsın bütün teoriler, kapitalizmin, 18. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan Sanayi Devrimi ile niteliksel bir dönüşüme uğrayarak, sermaye birikiminin sanayiye dayalı hale geldiği yeni evresini dikkate almakta ve sanayideki sermaye birikim sürecinde yaşanan istikrarsızlıklara odaklanmaktadır.

Modern kapitalist ekonominin gelişiminde dönüm noktası olan Sanayi Devrimi, 18. yüzyılın son çeyreğinde, İngiltere’de ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi’nin boy verdiği ilk yıllarda, İngiltere, kapitalist üretim ilişkilerinin ve sermaye birikiminin özgürce gelişeceği kurumsal dönüşümleri gerçekleştirmiş, ekonomisi tarım ve manufaktüre dayalı olarak istikrarlı bir gelişme göstermeye başlamıştı. Sanayi Devrimi, ortaya çıkardığı mekanizmalarla “kendi kendini besleyen bir ekonomik büyüme” sürecini harekete geçirmiştir. Yine de 19. yüzyılın dünyası, 20. yüzyıldan farklı olarak kapitalist üretim tarzının kendine özgü iç işleyiş ilkelerinin henüzü tümüyle yerleşik hale gelmediği, etkisi hızla azalmakla birlikte kapitalizm öncesi toplumsal / siyasal yapı ve ilişkilerin hüküm sürmeye devam ettiği bir dünya idi. Ancak yaşanan ekonomik krizlerde, giderek sermaye birikiminin kuralları belirleyici rolü oynamaya başlamıştı.

Sanayi Devrimi’nin ilk dönemi olarak tanımlanan 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın ilk çeyreği arasında kalan dönemde, İngiltere dışındaki gelişmiş dünya yani, diğer Batı Avrupa ülkeleri ve Kuzey Amerika, henüz böyle bir dönüşümün uzağındaydı

Dünyanın bu bölgeler dışında kalan kısımlarında ise kapitalizm öncesi toplumsal aşamalar hüküm sürüyordu.⁶

Sanayi Devrimi öncesinin tarıma dayalı dünyası, krizlere yabancı değildi. Geri ve ilkel bir tarımsal temele dayanan kapitalizm-öncesi toplumsal aşamalarda ve kapitalizmin üç yüzyıla yayılan ticari ve tarımsal karakterdeki gelişme döneminde, iktisadi faaliyet hacmi, başta iklim olmak üzere doğal şartlara, ekonominin bütünleşmemiş, meta üretimi temelinde örgütlenmemiş olmasıyla belirlenen bölüşüm ilişkilerine bağlıydı. Bu iktisadi ortamda krizler, savaşlar, doğal afetler, iklim şartları gibi “dışsal” etkenler nedeniyle üretim güçlerinin ve üretim araçlarının tahribinden kaynaklanan sorunlar olarak ortaya çıkıyordu. Kapitalizm öncesi toplumsal aşamalarda yaşanan krizler temelde geçimlik (subsistence) ürünlerin tedarikinde kendini gösteren krizlerdi. Öte yandan, özellikle Batı Avrupa’da, feodalizmin çözülme süreci içerisine girdiği 16. yüzyıldan başlayarak kapitalizm öncesi devlet yapılarının, tarımsal üretim üzerindeki aşırı vergileme, ticaret yasakları gibi iktisadi pratikleri, lonca düzenlemeleri, tekelci ticari örgütlenmeler de krizleri tetikleyen ya da krizlerin etkisini derinleştiren bir rol oynuyordu. Kapitalizm öncesi toplumsal aşamalarda, ekonominin temel amacı, değişim değeri elde etmek üzere anonim bir piyasaya yönelik meta üretimi değil, kullanım değeri üretmektir. Dolayısıyla burada krizler, kullanım değerlerinin eksik üretimi biçiminde kendini gösteriyordu (Mandel, 1970:52).

Kapitalizm öncesi dünyanın başta doğal koşullar olmak üzere dışsal etkenlerden kaynaklanan krizlerine Ülgener (1984:45) “darlık buhranları” adını vermiş ve krizi tanımlayan en uygun terimin “kaht” olduğunu belirtmiştir. “Kaht”, doğa ve iklim şartlarının özellikle kuraklığın yol açtığı darlık anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, “kaht”, toplum iktisadiyatının içinden onun işleyişinden dolayı ortaya çıkmayan, fiziki, yani iktisadiyata dışsal bir olaydan ötürü meydana gelmiş bir durumu anlatmaktadır (Üşür, 1994:125). Kuraklık ya da sel gibi doğal afetler, geçimlik tarımsal malların üretiminde kesintilere yol açarak, arz darlığı ve buna eşlik eden yüksek fiyatlarla

⁶ Sanayi Devrimi öncesinde farklı ülkelerin gelişme düzeylerinin karşılaştırmalı bir analizi için bkz. Rostow (1975).

nitelenen “darlık buhranları”na yol açmaktadır. Ülgener (1984:46-7, n.8)’in kapitalizm öncesi dünyanın yaşadığı iktisadi sorunları ifade etmek üzere anımsattığı bir diğer terim ise “kesad”dır. Bu terim, sanayi öncesi dünyada ortaya çıkan “darlık buhranları”nın zorunlu ihtiyaç maddelerinin arzındaki aşırı darlık ve buna eşlik eden pahalılığın satın alma gücünü büyük ölçüde azaltarak diğer malların sürümünü azaltması olgusunu ifade etmektedir. Günlük dildeki “işlerin kesad gitmesi” deyiminin kaynağını oluşturan bu kriz biçimi, kapitalist ekonomilerin iç işleyişinden kaynaklanan krizlerle nitelik yönünden farklıdır. Ülgener (1984:102) bu niteliksel farklılığın altını çizmek üzere kapitalist krizler için “bolluk buhranları” deyimini önermektedir.

19. yüzyılın ilk yarısında, snai sermaye birikimine dayalı kapitalist ekonomide ortaya çıkan yeni türdeki krizleri ifade etmek için, içinde yaşadıkları yeni iktisadi ortamı gözlemleyen dönemin yazarları da benzer ifadeler kullanmıştır. Kapitalist krizlerin eski dönemden farklı olarak kıtlıktan değil, bolluktan yaşandığını gözlemleyen Malthus, Sismondi ve Fourier gibi düşünürler bu olguyu genel bolluklar (general gluts) ifadesiyle tanımlamıştır. Bu krizlerde fiyatlar geleneksel “darlık buhranları”nda olduğu gibi yükselmemekte, bilakis, piyasada satılabilecek olandan çok daha fazla meta olduğu için fiyatlar düşmektedir. Piyasadaki mallar satılamadığı için, fabrikalar kapanmakta, işsizlik salgın gibi yayılmaktadır. Üstelik bu yıkıcı süreç düzenli aralıklarla ekonomiyi tahrip etmekte, sistemin geleceği konusunda karamsarlığa yol açmaktadır. Ancak kapitalizm, bugüne kadar yaşadığı krizlerden güçlenerek çıkmayı başarmış, her kriz, daha sonra başka bir krizle sonlandırılacak olan yeni bir toparlanmanın ve genişlemenin aracı olmuştur. Fakat bu gelişmeye yol açan mekanizma(lar)ın ne olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur. Dolayısıyla piyasada yaşanan ve kendisini çeşitli biçimlerde açığa vuran krizlerin nedenlerinin, mahiyetinin ve sonuçlarının çözümlenmesine elverecek bir kriz teorisine gereksinim vardır.

Bu bölümde kapitalist krizlerin doğasını anlamak üzere, krizlere başlıca yaklaşımları ve 1873-1896 krizinin ortaya çıktığı kapitalist dünyanın başlıca karakteristikleri ele alınacaktır.

I.1. KRİZLERE YAKLAŞIMLAR

Kapitalist ekonomideki periyodik olarak yinelenen krizlerin çözümlenmesi farklı iktisadi ekolleri ayırt etmekte bir mihenk taşı rolü oynamaktadır. Krizlerin anlaşılmasında, içsel etkenlere vurgu yapan yaklaşımlar ve dışsal etkenlere vurgu yapan yaklaşımlar olmak üzere başlıca iki temel yaklaşımın bulunduğunu belirtmiştik. Krizlerin nedenini kapitalizmin iç işleyiş yasalarına bağlı olarak ele alan yaklaşımlar başlıca Marks'ın teorik mirasını izleyen yaklaşımlardır. Buna karşılık, kapitalizmin kendi haline bırakıldığı takdirde dengeli ve istikrarlı bir gelişme sergileyeceğini savunan ve Adam Smith'den günümüze ulaşan yerleşik yaklaşım, krizlerin oluşumunda sisteme dışsal faktörlere vurgu yapmaktadır.

I.1.1. Yerleşik İktisadın Krizlere Yaklaşımı

Yerleşik iktisadın krizler konusundaki temel yaklaşım tarzı Adam Smith'den bugüne çok önemli bir değişiklik göstermemiştir. Yerleşik iktisat, klasik politik ekonomiden marjinalist yaklaşıma geçişte ciddi bir kırılma yaşamasına karşın, kapitalist ekonominin işleyişini doğal yasalar argümanına dayandırdığı için krizleri doğal yasaların işlemesine engel olan dışsal etkenlerin müdahalesi ile açıklamaktadır. Bu dışsal etkenler, doğa şartları olabileceği gibi esas olarak, kendi halinde bırakıldığı takdirde uyumlu ve dengeli bir şekilde çalışacak olan piyasa mekanizmasına devletin ve çeşitli toplumsal grupların müdahaleleri de olabilir.

Yerleşik iktisatçıların iktisadi krizleri kapitalist ekonomiye dışsal etkenlere bağlama tutumunun teorik kaynağını Fransız iktisatçı Jean B.Say'ın ünlü "mahreçler yasası" oluşturmaktadır. Say'e göre piyasa ekonomisinde genel bir aşırı üretimden ya da genel bir talep açığından söz etmek teorik olarak mümkün değildir. Say'e göre, piyasaya bir meta arz edildiğinde, başka metalar için bu metanın fiyatına eşit miktarda ek talep yaratılmış olur.

Say'ın akıl yürütmesi şöyle bir örnekle formüle edilebilir: Bir işadama sattığı kumaştan elde ettiği 10000 poundun sermayeyi oluşturan 8000 poundunu yeniden kumaş üretmek

üzere işçi kiralamak için ayırmaktadır. İşçiler fabrikatörden aldıkları bu ücreti tüketim malları için harcarlar. Fabrikatör, kalan 2000 poundu tüketim maddelerine ve lüks tüketime harcar. Böylece, 10000 poundluk ürünün satılmasıyla, aynı miktarda talep yaratılmış olur. Şayet fabrikatör, elde ettiği 2000 poundun yarısını tüketmek yerine tasarruf etmek isterse, bu tasarruf daha fazla mal üretmek için ekstra işçi istihdam etmekte kullanılır. Bu durumda, toplam talep içerisinde, örneğin fabrikatörün lüks tüketim için ayırdığı pay, işçilerin geçimlik ürün talepleri lehine azalır. Sonuçta, talebin bileşimi değişse bile toplam talep (9000+1000) değişmeden kalır.

Say'e göre belli sektörlerde ortaya çıkabilecek kısmi aşırı üretim olgusu da süreklilik göstermez. Eğer bir sektörde aşırı üretim varsa, başka bir sektörde eksik üretim bulunuyor demektir. Bu durumda, fiyat mekanizması devreye girerek bu dengesizliği giderecektir (Rubin, 1979:337-8). Say'e göre, her satışı bir satın alma izleyeceği için, genel bir talep açığından kaynaklanan genel krizler teorik olarak mümkün değildir. Bu konudaki argümanı ise oldukça naiftir:

Bir malın üretildiği andan itibaren, kendi değerine eşdeğer mallarla değiştirilmek üzere piyasaya sunulacağını belirtmek gerekir. Üretici mala son şeklini verir vermez, elinde kalıp değerini yitirmesin diye bir an önce satmaya çalışır. Peki, bu mal karşılığında elde ettiği paradan da, değerini kaybetmesin diye bir an önce kurtulmaya çalışmaz mı? Paradan kurtulmanın biricik yolu başka malları satın almaktır. Böylece, sadece bir malı üretmek için oluşturulan koşullar, aynı zamanda diğer mallar için de mahreç yaratmaktadır (Say, 1880: 57).

Say'ın teorik yaklaşımı, bir malın ya da ekonomideki bütün malların değerinin, ücret, kar ve ranttan oluştuğu düşüncesine dayanmaktadır. Oysa bir malın değeri, bu gelir kategorilerinin yanı sıra üretiminde kullanılan sabit sermaye ve dolaşan sermayenin değerini de içerir. Bunların değeri de, ürünün değerine değişmeden aktarılmaktadır. Bu nedenle Say'ın akıl yürütmesi, değer in yanlış kavranışına dayandığı için, ciddi bir açmaz içermektedir.

Say, emek değer teorisine karşı, sermaye ve doğanın da bir üretim faktörü olduğu argümanını meşrulaştırmak için, değer in içinde yer alan değişmeyen sermayeyi gözardı etmiş, bütün sermayeyi, işçi istihdam etmek için kullanılan bir fon olarak görmüştür. Say, bu teorik yanılığı Adam Smith'den devralmıştır. Say'ın "mahreçler yasası"na temel oluşturan ve günümüzde de yerleşik iktisadın yinelediği bu teorik yanılığı,

Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde değer teorisi ve sermaye birikimi analizinde, Fizyokratların etkisiyle ilkel tarım üretiminin üretim koşullarını mutlaklaştırmasından kaynaklanmaktadır. Smith, eserinde, sermaye birikimini üretken emeğin istihdamı ile eşanlı olarak değerlendirmiş ve sermaye birikimini tartışırken, yıllık ürünün artması için sabit sermaye yatırımlarının gerekli olduğunu vurgulamasına karşın şu sonuca varmıştır:

Bir ulusun toprağıyla emeğinin yıllık ürününün değeri bu ülkenin üretken emekçilerinin sayısını artırmak veya önceden çalıştırılmakta olan emekçinin üretim gücünü artırmak dışında hiçbir yolla artırılmaz. Ülkedeki üretken işçi sayısının sermayenin artırılması, yani bu işçilerin geçimi için ayrılan kaynakların artırılmasından başka hiçbir biçimde çoğaltılamayacağı açıktır (Smith, 1937:326, vurgu sonradan).

Görüldüğü gibi Smith sabit sermayenin rolünü kavramış olmasına karşın sermaye birikimi sorununu tartışmaya yöneldiğinde, bu olguyu göz ardı etmiştir. Bu karışıklığın temel nedeni Smith'in eserde üretim sürecini değerlendirirken örneklerini tarım üretiminden seçmesidir:

Çiftçinin mal mevcudunu yerine koymak ya da iş hayvanları ile diğer tarım aletlerinin yıpranma ve aşınma paylarını karşılamak için belki dördüncü bir bileşenin gerekli olduğu düşünülebilir. Ancak herhangi bir tarım aletinin örneğin saban çeken bir atın fiyatının da aynı üç bileşenden yani üstünde yetiştirildiği toprağın rantı, beslenmesi ve bakımı için gerekli olan emek ve rant ile bu emeğin ücretini önceden ödemiş olan çiftçinin karından oluştuğunu göz önünde tutmak gerekir (Smith, 1937:50).

Smith'in sermaye birikimini tartışmak için seçtiği çiftçi örneği, onun analitik açıdan tutarlı sonuçlara ulaşmasını engellemiştir. Smith, tarım ve sanayideki sabit sermaye yatırımlarının önemini farkında olmakla birlikte, henüz sanayi kapitalizminin doğuş döneminde yaşadığı için vizyonu, onu sabit sermaye olgusunu tutarlı bir biçimde ele almaktan alıkoymuştur. Smith, değer teorisi konusunda da benzer bir karışıklığa düşmüş, ilk dönem eserlerinde emek değer teorisini benimsemesine karşın *Ulusların Zenginliği*'nde bu ilkenin ilkel toplum aşamasına özgü olduğunu söyleyerek [muhtemelen yıllık ürünün ücret, kar ve rant olarak ayrılmasını temel alan Fizyokratik düşüncenin etkisiyle] değer de bu üç öğenin bileşimi olarak görülebileceği düşüncesine yönelmiştir.

Smith'in bu teorik tutarsızlıkları, Say tarafından vulgarize edilerek, "mahreçler yasası"na dayanak oluşturmuştur. Ancak, değer teorisi ve sabit sermayenin rolü konusunda Smith'in açmazlarını doğru bir şekilde görebilen Ricardo da, Malthus'la genel aşırı üretimin olanaklı olup olmadığı konusunda yaptığı polemiklerde Say'ın ortaya koyduğu teorik pozisyonu sahiplenerek aşırı üretimin olanaksızlığı argümanını yinelemiştir (Maclachlan, 1999:564-570).

19. yüzyıl başlarında Adam Smith'i izleyen teorik gelenek krizlerin teorik açıdan olanaksızlığını öne sürerken, gerçek yaşam bu teorinin öngörülerini doğrulamıyordu. 1815 yılından başlayarak periyodik olarak yinelenen krizler ve bu krizlerin yarattığı ciddi ekonomik ve toplumsal sorunlar, kimi düşünürleri piyasa mekanizmasının uyumlu ve dengeli yapısı argümanını sorgulamaya yöneltti. Bu çerçevede, ilk olarak Thomas Robert Malthus, kapitalist ekonomideki aşırı üretim sorununa işaret etti. Malthus'a göre, kapitalist birikim sürecinde tasarrufların mal talebi için gerekenden çok olması krizleri bir olasılık olarak gündeme getiriyordu. Malthus görüşlerini teorik olarak formüle etmemiştir. Üstelik, sahip olduğu teorik çerçeve kapitalist üretim sürecini çözümlenmeye elverişli değildi. Malthus, sınai kapitalizm aşamasında yaşanan büyüme sorunları karşısında geliştirdiği ünlü tutucu nüfus kuramında olduğu gibi, krizler konusundaki yaklaşımında da mensubu ve sözcüsü olduğu toprak sahipleri sınıfının toplumsal çıkarlarını meşrulaştırma endişesiyle hareket ediyordu. Malthus'a göre, toprak sahipleri sınıfı, lüks ve sınırsız harcamalarıyla kapitalist ekonomideki üretim ile tüketim arasındaki dengesizliğin ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktaydı (O'brien, 1975:215).

Malthus, kriz sorununu, gelişen sanayi kapitalizmi karşısında, geleneksel ayrıcalıklarını korumaya çalışan tutucu toprak sahiplerinin bakış açısından ele alırken aynı dönemde, kapitalist gelişmenin ezdiği ve yok oluşa sürüklediği bir başka toplumsal kesim olan küçük burjuvazinin bakış açısı temelinde soruna yaklaşan İsviçreli düşünür Sismondi, benzer bir teorik yaklaşımla kriz olasılığına dikkat çekmiştir. Sismondi, İngiltere'de Sanayi Devrimi'ni izleyen süreçte fabrika sisteminin egemen hale gelmesiyle birlikte hız kazanan doğrudan üreticilerin mülksüzleşmesi sürecinden ve çalışan sınıfların giderek derinleşen sefaletinden çok etkilenmiştir. Fransız kökenli bir İsviçreli olan Sismondi kendi ülkesi ile İngiltere'nin deneyimi arasındaki çarpıcı karşıtlıktan yola

çıkarak, kapitalist birikimin, geniş kitleleri sefalete sürüklemesinin, talebi azaltarak bir aşırı üretim sorununa yol açacağını öne sürmüştür. Ancak Sismondi de, değer yasası ve sermaye birikimi konusunda yukarıda tartışılan Smithçi çerçeveyi benimsediği için, aşırı üretim nedeniyle artan pazar sorununun dış pazarlar yoluyla çözüleceğini ve bu durumun dış pazarlarda rekabeti artıracaklarını vurgulamıştır (Bleaney, 1976:69-78).

I.1.2.İktisadi Çevrimlere Uzun Dalgalar Yaklaşımı

Kapitalist krizlerin çözümlenmesinde öne çıkan bir diğer yaklaşım, düzenli aralıklarla ortaya çıkan krizleri, kapitalist gelişmenin uzun dönemli ritmini belirleyen uzun dalgalar aracılığıyla açıklamaya çalışan yaklaşımdır. Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan modern kapitalist ekonomi iki yüzyılı aşkın tarihi boyunca, zaman zaman kesintiye uğrayan ve zaman içerisinde hızı ve hacmi değişkenlik gösteren bir gelişme eğilimi sergilemiştir. Birçok göstergedeki periyodik değişkenlikler ve gerileme eğilimi, bu değişmelerin tesadüfi mi olduğu yoksa geniş çevrimler ya da salınımları mı izlediği sorusunu gündeme getirmiştir. Bu yöndeki gözlemlerden hareket eden bir dizi teorileştirme çabası ortaya çıkmıştır. Bunlardan Fransız iktisatçısı Clement Juglar, ekonomik gelişmenin temposundaki değişkenlikleri, birbirini izleyen ekonomik çevrimler süreci olarak tanımlamıştır. Klasik çevrimler olarak bilinen ve Schumpeter (1939) tarafından “Juglar çevrimleri” adı verilen bu yaklaşıma göre, 19. yüzyıl boyunca iktisadi faaliyetin temposu ortalama 8 yıllık periyoda sahip yükseliş ve gerileme dönemlerinden oluşan çevrimlerle açıklanıyordu. Bir diğer alternatif açıklama Joseph Kitchin’in kendi adıyla anılan 2-3 yıllık “Kitchin envanter çevrimleri”ydi. Kapitalist ekonominin düzensiz gelişimini açıklamaya çalışan bir başka yaklaşım ise Kuznets’in geliştirdiği uzun dönemli Amerikan yatırımları ve transatlantik göç hareketlerinin seyrini temel alan ve 20-25 yıllık periyodları kapsayan “Kuznets salınımları” yaklaşımıydı (Rossier, 1994:22-23).

Kapitalist ekonominin uzun dönemli değişmelerini periyodik çevrimler aracılığı ile açıklama yönündeki en önemli katkı Rus iktisatçı Nikolay Kondratieff tarafından yapılmıştır. Kondratieff, “uzun dalgalar” ile ilgili temel bulgularını 1922-28 yılları arasında ortaya koymuştur. Kondratieff’in önerdiği çevrimler esasen fiyat hareketlerine

dayalıdır. Önerdiği depresyon aralıkları, fiyatların sürekli düşme eğilimi gösterdiği 1810/17–1844/51 dönemi ile 1870/75-1890/96 dönemleridir. Kondratieff, fiyat hareketlerinin yanı sıra, yine parasal terimlerle ifade ettiği ücret hadleri ve dış ticaret gibi göstergelerin sergilediği eğilimleri de hesaba katmıştır. Kondratieff, kömür ve demir gibi temel girdilerin üretimindeki ve tarımdaki keskin gerilemeleri de dikkate almıştır. Ona göre, yükselme (upswing) dönemleri, teknolojik yenilikler (innovations) ve altın üretimindeki artışın ardından ortaya çıkmaktadır. Büyük savaşlar ve devrimler de bu yükselme dönemlerinde gerçekleşmekte, gerileme ya da depresyon dönemlerinde etkilerini yitirmektedirler (Kondratieff, 1935).

Tablo 1.1. Kondratieff Dalgalarının Özet Sunumu

Teknik ve Organizasyonel Yenilik Öbeği	Yaygın, Teknik Açından Başarılı ve Karlı Yeniliklere Örnekler	Taşıyıcı Sektör ve Ekonominin Diğer Önde Gelen Sektörleri	Temel girdi ve Diğer Anahtar Girdiler	Ulaşım ve İletişim Altyapısı	Yönetimsel ve Organizasyonel Değişiklikler	Hızlı Büyüme Dönemi Gerileme Dönemi (Uyarılama Krizi)
1-Sanayinin Su Gücüne Dayalı Mekanizasyonu	Arkwright'ın Cromford Fabrikası (1771) Henry Cort'un "puddling" Prosesi (1784)	Pamuk Eğirme Demir Ürünleri Su Çarkları Ağartma	Demir Ham Pamuk Kömür	Su Kanalları Paralı Yollar Yelkenli Gemiler	Fabrika Sistemi Girişimcilik Ortaklık	1780'ler -1815
						1815-1848
2-Sanayi ve Taşımacılığın Buhar Gücüne Dayalı Mekanizasyonu	Liverpool-Manchester Demiryolu (1831) Brunel'in "Great Western" Atlantik Buhar Gemisi (1838)	Demiryolları, Demiryolu Ekipmanı Buhar Makinesi Makine Parçaları Alkali Sanayi	Demir Kömür	Demiryolu Telgraf Buharlı Gemiler	Anonim Şirketler İşin Zanaatkar İşçilere Taşeron Sözleşmesiyle Devri (Sub-Contract)	1848-1873
						1873-1895
3-Sanayi, Ulaştırma ve Konutların Elektrifikasyonu	Carnegie'nin Bessemer Çelik Ray Fabrikası Edison'ın Pearl St. NewYork Elektrik Santrali	Elektrik Malzemeleri Ağır Sanayi Mühendisliği Ağır Kimyasallar Çelik Ürünleri	Çelik Bakır Metal Alaşımalar	Çelik Raylar, Çelik Gemiler, Telefon	Uzmanlaşmış Profesyonel Yönetim Sistemleri, "Taylorizm", Dev Firmalar	1895-1918
						1918-1940
4-Ulaşım Sivil Ekonomi ve Savaşın Motorizasyonu	Ford'un Highland Parkı Burton'ın Petrol Yağı Seyreltici Prosesi	Otomobil Kamyon Traktör, tank, Dizel motorları Uçak Yapımı	Petrol Gaz Sentetik Malzemeler	Radyo Asfalt Karayolu Hava alanları Havayolları	Kitle Üretimi Ve Kitle Tüketimi Fordizm Hiyerarşi	1941-1973
						1973-

Kaynak: Freeman ve Louça (2001:141).

Kondratieff'in "uzun dalgalar kuramı", esasen ampirik bulgular yığını olarak sunulmuş olmakla beraber, bu salınımlar uzun süreli yatırım çevrimleri olarak yorumlanmaktadır.

Kondratieff'in "uzun dalgalar kuramı", kendi ülkesi olan Sovyetler Birliği'nde reddedilmiş, Batı dünyasında da ilk anda ciddi bir yankı uyandırmamıştır. Ancak, onun amprisist olmakla birlikte ikna edici görünen yaklaşımı 1930'ların Büyük Depresyonu sırasında yaşanan gelişmeleri anlamlandırmaya çalışan Batılı iktisatçıların ilgisini çekmiştir. Kondratieff'in teorisinin Joseph Schumpeter tarafından benimsenmesiyle, kapitalist gelişmenin çevrimsel bir yapıya sahip olduğu fikri geniş bir izleyici çevresi edinmiştir (Freeman ve Louça, 2001-77-80, 88).

Schumpeter'in benimsediği şemada, her bir Kondratieff dalgası altı Juglar çevriminden oluşmakta, üç tane Juglar çevriminden oluşan depresyon aşamasındaki doruk noktaları daha zayıf olma eğilimi gösterirken, dip noktaları canlılık aşamasına göre daha belirgin olma eğilimi göstermektedir. Schumpeter'in uzun dalgaları dönemleştirmesi Kondratieff'e benzemekte birlikte, ilk dönüm noktasını 1844-51 yerine 1842-43 yıllarına yerleştirmiştir. Schumpeter'in uzun dalgaları ya da iktisadi çevrimleri dönemlendirmede temel aldığı ölçüt, ona göre modern sanayi kapitalizminin temel harekete geçiricisi olan uyarıcı unsurun, yani büyük yenilikler demetinin (demiryolları, çelik, elektrik) varlığı veya yokluğudur. Her depresyon aşaması, kendisini büyük bir krizin ardından yüksek düzeyde bir işsizlikle birlikte gündeme getirmekte ve olağandışı bir yatırım patlaması ya da savaş zamanı genişlemesini izlemektedir. Schumpeter (1939:319-25), depresyon aşamasında tarımsal fiyatlardaki dramatik düşüşleri ve tarım sektöründeki yaygın çöküşleri de dikkate almıştır. Yukarıdaki Tablo 1'de Kondratieff'in uzun dalgaları dönemlendirmesi Schumpeterci "yenilik" kavramı ekseninde yorumlanarak yeniden oluşturulmuştur. Buna göre bu çalışmada ele alınan dönem, sanayi ve taşımacılığın buhar gücüne dayalı mekanizasyonun bir yenilik demeti olarak karakterize ettiği 1848-1895 yıllarını kapsayan uzun dalganın gerileme evresini oluşturmaktadır. 1848-1873 evresi ise sözkonusu uzun dalganın yükselme evresini oluşturmaktadır.

Kapitalist gelişmenin istikrarsız doğasını açıklamaya dönük bir diğer yaklaşım ise, biçimsel olarak "uzun dalgalar kuramı"nın andıran "Düzenleme Okulu" (Regulation School) diye bilinen yaklaşımdır. Bu okulun temel argümanı kapitalizmin tarihsel dönemlerinin "birikim rejimi" denilen belirli bir düzenleme biçimi çerçevesinde anlaşılabilirdir. Buna göre, ücret ilişkileri, rekabet yapısı, sermaye içi ilişkiler,

parasal sistem ve döviz kuru rejimi ve tekil ekonomilerin uluslararası işbölümü içindeki rolünün yeniden tanımlanması gibi temel parametreler, belli bir dönemde geçerli olan sermaye birikim rejimini oluştururlar (Harvey, 1997:143-44). Düzenleme okuluna göre, kapitalizmin genişleme dönemleri “yaygın birikim” dönemleridir. Bu dönemlerde teknolojik açıdan tüm yatırımcılar tarafından bilinen türde sermayenin yeni alanlara yayılmasına tanık olunur. Sözelimi, buhar makinasına dayalı pamuklu eğirme ve dokuma teknolojisinin 19. yüzyılın ilk yarısında Kıta Avrupası’na yayılması, yaygın birikimin önemli bir örneğini oluşturur. Buna karşılık depresyon dönemleri, mevcut yatırım teknolojisine dayalı sermaye birikimi olanaklarının ortadan kalktığı ve “yoğun birikim”e yol açan yeni tekniklerin geliştirildiği dönemlerdir. Ancak, teknolojik yeniliklerin talep cephesini dikkate almaması halinde, bu yenilikler karlı olmaz ve yeni yapısal parametreler olgunlaşana kadar genel kar oranı düşme eğilimine girer. Birbirleri arasında bir iç bağımlılığa sahip olan bu parametrelerin bir sermaye birikim rejimi oluşturacak şekilde olgunlaşmasıyla birlikte, yeniden yaygın sermaye birikiminin işleyeceği kurumsal ortam oluşturulmuş olur. Düzenleme Okulu’na göre depresyon dönemleri büyüme dönemleri arasında yapısal değişimin menteşesi işlevi görürler. Düzenleme okulunun teorik ve kavramsal çerçevesi, etkileyici ve kullanışlı olmakla birlikte, kapitalist ekonominin iç işleyişini çözümlene kaygısından uzaktır (Arın, 1985).

I.1.3. Marksist Kriz Teori(ler)i

Kapitalizmin en önemli eleştirmeni olan Karl Marks ve izleyicileri, iktisadi kriz olgusuna çok büyük önem vermiştir. Marks’ın yazılarında kapitalist krizlere verdiği önem, Marks’ın neredeyse bütün hayatını vakfettiği kapitalizmin hareket yasalarının bilimsel çözümlemesi faaliyetinin bir parçasıdır. Marks açısından kapitalizmin hareket yasalarının çözümlenmesi, kapitalizmin ürünü olan modern işçi sınıfının politik hareketine objektif ve bilimsel bir temel kazandırma çabasının bir ifadesidir.

Kriz teorileri, Marksist politik ekonomi geleneği içerisindeki en tartışmalı alanlardan biridir. Marks, eserlerinde kapitalist krizleri ele almasına karşın, bunların çeşitli dönemlerdeki eserlerinde dağınık biçimde yer alması, konuya ilişkin tamamlanmış, sistematik bir yaklaşımın bulunmaması, Marksist politik ekonomi geleneği içerisinde

Marks'a dayandırılan farklı kriz teorilerinin çıkmasına yol açmıştır (Sweezy, 2007:137). Marks, kapitalist krizlerin dayandığı mekanizmaları ortaya koyan bütünsel bir kriz teorisi formüle etmemiş olmakla birlikte, krizi anlamaya dönük çok önemli teorik ipuçları ortaya koymuştur. Marks'a göre krizler, kapitalist ekonominin içsel işleyişinin zorunlu bir sonucudur. Ona göre krizlerin altında yatan temel etkenler, üretimin toplumsal ihtiyaçlar için değil kar için gerçekleştirilmesi ve sistemi karakterize eden üretim anarşisidir.

Kuşkusuz üretimi yöneten temel dürtünün kar olduğu düşüncesi yalnızca Marks'ın ve izleyicilerinin iddiası değildir. Sözgelimi, iktisadi çevrimler konusunda önde gelen geleneksel iktisatçılardan olan Mitchell (1944:45) şunları kaydetmektedir:

Her ticari kuruluşun temel amacının para elde etmek olması beklenir. Kar beklentileri büyüdüğünde, iş hayatı daha aktif hale gelir. Bu beklentiler karamsarlaştığında, iş hayatı körelir.

Marks, geleneksel iktisatçıların da kabul ettiği kar arayışının sistemi yönlendirmesi olgusunun, geleneksel iktisatçıların savunduğu gibi denge, istikrar ve refaha değil, istikrarsızlığa, periyodik krizlerle üretken kapasitenin ve toplumsal ürünün yok oluşuna ve nüfusun büyük kısmının artan sefaletine yol açtığını savunmuştur.

Marks, sistemi yönlendiren kar arayışı zorunluluğunun krizlerin oluşumunda temel bir rol oynadığını vurgulamıştır. Kapitalizm koşullarında, sermaye birikim süreci, gelişen işbölümü, artan mekanizasyon ve emeğin organizasyonundaki yeniliklerle toplumsal üretkenliği artırmaktadır. Ancak kapitalist birikimin ana kaldıracı olan kar elde etme dürtüsü ile birikimi sağlamanın ve sürdürmenin aracı olan toplumsal üretkenliğin artırılması arasında bir çelişki vardır. Kapitalistler daha fazla kar elde etmek için, artı-değer oranını artırarak, toplumsal ürünün çalışan kitleler tarafından tüketilen bölümünü sınırlandırmakta, böylece, toplumsal ürünün bir bölümü satılmadığı için krizler patlak vermektedir. Üretilen malların satılmaması, pazar aracılığıyla artı-değerin ya da karın gerçekleştirilememesi anlamına geldiği için, bu tür krizler Marksist teorik gelenek içerisinde, “gerçekleşme krizleri” (realisation crises) diye adlandırılmaktadır. Üretimin kar amacıyla gerçekleştirilmesi aşağıda ele alacağımız gibi, kar oranının düşme eğilimi

ve üretim araçlarının aşırı birikimi sonucunda ortaya çıkan krizlerin de temel nedenini oluşturmaktadır.

Marks'a göre, kapitalizmin kaçınılmaz olarak krizlere yol açan bir diğer özelliği üretim anarşisidir. Bu ifade, üretimin hiçbir kurala bağlı olmadan, kaotik bir ortamda gerçekleştirildiğini değil, üretim ve yatırım kararlarının, toplumsal ihtiyaçları gözeten bir plana bağlı olmadan özerk girişimcilerin birbirlerinden bağımsız tercihleriyle alındığını ifade etmektedir.

Marks, kapitalist krizlerin önsel olarak belirlenmiş bir denge durumundan tesadüfi bir sapma ya da kurulu bir gelişme patikasından geçici kopuşlar değil aksine, kapitalist toplumun gelişmesini biçimlendiren temel hareket tarzı olduğunu vurgulamıştır. Kriz üzerine çalışmak, işin doğası gereği sistemin dinamikleri üzerine çalışmaktır. Ve bu inceleme sınıf ilişkilerinin ve sınıf mücadelesinin ve bunun piyasadaki ifadesi olan sınıf gelirlerinin hareket biçimleri incelenmeden layıkıyla yapılamaz (Dobb, 1945:80-81).

Marks'a göre krizler, doğrudan üreticiler arasında, kullanım değerlerinin değiştiği basit meta dolaşımı söz konusu olduğunda dahi ortaya çıkabilir:

Her satış bir satın alma, her satın alma bir satıştır diye, meta dolaşımının, satış ile satın alma arasındaki zorunlu bir dengeyi gösterdiğini söylemek kadar çocukça bir dogma olamaz. Eğer bu, fiili satış sayısının satın alma sayısına eşit olduğu anlamda söyleniyorsa, boş bir yinelemedir. Ama bu sözün asıl amacı, her satıcının pazara alıcısını da birlikte getirdiğini tanıtmaktır. Ama durum hiç de böyle değildir. Satış ve satın alma tek bir özdeş hareket oluştururlar; ...Bu özdeşlik, ayrıca, gerçekleşmesi halinde, değişimin, metanın yaşamında, uzun ya da kısa bir arayış, bir duraklama dönemini oluşturduğunu gösterir. ...Satın alanın elinde meta, satanın elinde para, yani her an dolaşıma girmeye hazır bir meta vardır. Ortada alıcı olmadan, kimse satamaz. Ama salt o satıyor diye de, karşısındakiler almak zorunda değildir. Eğer bir metanın tam başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman aralığı pek büyük ise ve satış ile satın alma arasındaki bölünme çok belirli hale gelmişse, aralarındaki iç bağ, yani bunların iç birliği; kendisini bir bunalım yaratarak ortaya koyar. [Kullanım-değeri ve değer arasındaki çelişki] , [somut emek ile soyut emek arasındaki çelişki] nesnelere kişileştirilmesi ve kişilerin şeyler tarafından temsil edilmesi arasındaki çelişki; işte metalarda var olan bütün bu antitezler ve çelişkiler su yüzüne çıkarlar ve bir metanın başkalaşımının karşıt evrelerinde hareket biçimlerini geliştirirler. Bu nedenle bu biçimler; bir bunalım olasılığına —evet yalnızca olasılığına— işaret ederler. Bu olasılığın gerçeğe dönüşmesi, uzun bir dizi ilişkilerin sonucudur, ve bizim şimdiki basit dolaşım açısından varlıkları henüz söz konusu olamaz (Marks, 1997a:121, *parantez içindeki ifadeler özetlenerek aktarılmıştır*).

Marks'ın basit meta üretimi ve dolaşımı koşullarında bir olasılık olarak dikkat çektiği krizler, genelleşmiş meta üretiminin geçerli olduğu kapitalist ekonomide bir zorunluluk olarak gündeme gelir. Ancak bu zorunluluğu koşullayan mekanizmanın nasıl işlediğini anlamak için, Marks'ın kapitalist krizler için ortaya koyduğu bu genel çerçevenin ötesine geçilip somut yaşanmışlığı içinde krizlerin çözümlenmesi gerekmektedir (Sweezy, 2007:138).

Marksist gelenek içerisinde, Marks'ın yazılarına atfedilen farklı kriz teorileri karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en yaygın olanı 1970'lerden itibaren, tartışmasız standart bir Marksist kriz teorisi olarak akademik literatüre egemen olan "kar oranının düşme eğilimi"ne dayalı kriz teorisidir (Clark, 1994:75). Shaikh (2002a:180-184), bu teori dışında kalan ve aşağıda tartışacağımız diğer açıklama biçimlerini "olasılık kuramları" başlığı altında ele almış, "kar oranının düşme eğilimi"ne dayalı açıklamanın "zorunluluk kuramı" ya da başka bir deyişle zorunlu olarak krizlere yol açan ve kapitalist krizlerin yegane açıklaması olan etken olduğunu savunmuştur. Ne var ki Marks, hiç bir eserinde, kar oranının düşme eğiliminin krizlerin tek ya da temel nedeni olduğunu söylememiş, ifadenin kendisinden de anlaşılacağı gibi uzun dönemli bir eğilimden söz etmiştir. Üstelik Marks, bu eğilime karşı koyan etkenleri de geniş bir biçimde tartışmıştır. Tartışmayı derinleştirmek için öncelikle "kar oranının düşme eğilimi" ve buna dayandırılan kriz açıklaması üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Kapitalist krizlerin temel nedenini "kar oranlarının düşme eğilimi"ne dayandıran açıklamaya göre, kapitalizmin sürekliliğini sağlayan birikim sürecinin işleyişi, kar oranlarını düşürerek krizlere yol açmaktadır. Bu yaklaşıma göre, kapitalist ekonominin "kar oranının düşme eğilimi" nedeniyle krize sürüklenmesi, bir olasılık değil bir zorunluluktur.

Marks, "kar oranlarının düşme eğilimi"ni, emek sürecinin çözümlenmesinden hareketle ele almaktadır. Emek süreci çözümlenmesi, toplumsal emek zamanının üretken faaliyetlere nasıl dağıtıldığını ve artık emeğin doğrudan üreticilerden nasıl çekilip alındığını gösterir. Emek süreci sırasında işçiler hammaddeleri, nihai ürünlere dönüştürmek için, emek araçları, makine teçhizat kullanırlar. Dolayısıyla nihai ürün için gerekli toplam "emek zaman", iki kısımdan oluşur. Birincisi, üretim sürecinde tüketilen

üretim araçlarında birikmiş, “ölü emek zaman”, ikincisi ise emek süreci içinde işçiler tarafından harcanan “o günkü emek zaman”dır. Marks, ilk unsuru, nihai üründe tekrar ortaya çıktığı için “değişmeyen sermaye” (c, constant capital) olarak adlandırırken, ikinci unsuru “emek tarafından eklenen değer” diye adlandırır. Marks’a göre, kapitalist üretim tarzının temel amacı, “artı-değer” elde etmektir. Artı-değerin oluşabilmesi için, işçiler tarafından tüketilen ücret mallarının yerine koymak üzere, net ürünün yalnızca bir kısmı ayrılmalıdır. Dolayısıyla canlı emek tarafından eklenen değer, birisi işçilerin tüketim gereksinimlerinin değeri, diğeri de artık ürünün emek değeri olmak üzere ikiye ayrılır. Marks, net ürünün işçilerin tüketim gereksinimlerini karşılayan bölümüne değişen sermaye (v, variable capital), artık ürünün maddi eş değerine ise artı-değer [s, surplus value] adını verir. Bu durumda, herhangi bir nihai ürünlerdeki toplam emek değeri $c+v+s$ ’dir. Nihai ürünün değerinin bir kısmı, üretim sürecinde kullanılıp tüketilen üretim araçlarının değerine eşdeğerdir. Üretim sürecinde kullanılıp tüketilen üretim araçlarının emek değerinin büyüklüğü “c” kadar olacaktır. Bu kısım nihai üründen çıkarılınca, geriye “net ürün” yani, canlı emek tarafından eklenen değer kalacaktır. Yani net ürün canlı emek zamanının maddi eşdeğeridir.

Marks’a göre, canlı emek zamanının, gerekli emek zaman ve artık emek zaman arasında nasıl bölüneceği sorunu kapitalist toplumun üzerinde yükseldiği maddi temeli oluşturur. Marks (s/v) oranını, artı-değer oranı ya da sömürü oranı olarak adlandırır. Artı-değer oranı ne denli yüksek olursa, artı-değerin ve dolayısıyla karın miktarı o denli yüksek olacaktır. İşçilerin net ürün ($v+s$) için üretim sürecinde fiilen harcadıkları zaman, işgününün uzunluğu ile belirlenir. Diğer taraftan işçilerin kendilerini yeniden üretmelerini için gerekli zaman (v) ise, hem tükettikleri malların miktarı hem de bu malları üretmek için gerekli zamanla belirlenir. Dolayısıyla artı-değerin büyüklüğü ve sömürü oranı, ya işgününün uzunluğunu artırarak dolaysız bir şekilde ya da belirli bir işgününün daha büyük bir kısmının artı-değer üretimine harcanmasını sağlayacak şekilde gerekli emek zamanı azaltarak, dolaylı biçimde artırılabilir. Artı-değeri ve artı-değer oranını yükseltmenin bu ikinci yöntemi, ya işçilerin gerçek ücretlerinin azaltılması ya da emek üretkenliğinin artırılması yoluyla tüketim araçlarının daha kısa sürede üretilmesini gerektirir. Marks’a göre, artı-değer oranını yükseltmek için kapitalistler sürekli bir mücadele yürütürler. Ne var ki zaman içerisinde işçi sınıfının

artan gücü, işgününü uzatma ve ücretleri düşürme yönündeki çabaları sınırlamıştır. Bu durumda, artı-değer oranını yükseltmenin temel yöntemi, emeğin üretkenliğini artırmak olmuştur.

Marks'a göre, teknoloji düzeyi veri iken kapitalizmde artı-değer oranını artırma çabası sermayenin karlılığını azaltan sonuçlar doğurur. Kapitalist üretim tarzında kar oranı, sermaye birikimini düzenleyen temel etkidir. Kar oranı, artı-değerin yatırılan sermayeye oranıdır ve $s/c+v$ formülüyle ifade edilir. Kapitalist ekonomide, bireysel kapitalistler arasındaki rekabet ve emek sürecinin daha yoğun denetimi temelde emek verimliliğinin artırılarak birim maliyetlerin düşürülmesini gerektirir. Bunun temel aracı makinalaşmadır. Makinalaşma ile artı-değer oranı (s/v) artırılmaya çalışılır. Ancak, artı-değer oranı ne kadar yükseltirse yükseltsin bunun fiziksel bir sınırı vardır. Bu nedenle birikim sürecinde, Marks'ın "sermayenin organik bileşimi" kavramıyla ifade ettiği ve (c/v) formülüyle hesaplanan oranın artması, kar oranının düşmesine neden olur. Kar oranlarının düşme eğilimi, giderek toplam kar miktarındaki artışın hız kaybetmesine ve durmasına neden olur. Sonuçta, yeni yatırımların daha fazla kar yaratamadığı noktada, yatırımlar kısılır ve ortaya bir kriz çıkar.

Genel eğilim, kriz yaygınlaştıkça güçsüz ve daha az etkili sermayelerin ortadan silinmesi ve güçlü olanların, güçsüz ve daha az etkili olan sermayeleri olağanüstü düşük fiyatlardan satın almalarıdır. Öte yandan kriz sürecinde işsizliğin artmasıyla birlikte işçilerin durumları da kötüleşir. Emek süreci yoğunlaşmaya yönelirken gerçek ücretler düşer ve böylece sömürü artar. Tüm bu faktörler kar oranının yeniden toparlanmasını sağlar. Böylece her kriz kendi içinde toparlanmanın ve bunu izleyen genişleme/daralma çevriminin koşullarını taşır (Shaikh, 1988:153-6).

Görüldüğü gibi bu açıklama, teknolojinin veri olduğunu kabul eden statik bir boyut taşımaya karşın, bu mekanizmayla kapitalist krizlerin neredeyse, otomatik olarak ortaya çıkacağını öne sürmektedir. Ne var ki burada, kar oranının düşme eğiliminin neden krize yol açacağı yeterince açık değildir. Çünkü kapitalist birikim sürecinde, artı-değerin yatırılan sermayeye ($c+v$) oranı olarak hesaplanan kar oranının düşmesine rağmen, pazardaki genişleme ile kar hacmi artabilir. Bu durum, kar oranı azalmasına

rağmen birikim sürecinin devam etmesini sağlayacaktır. Nitekim Marks (1997c:206), kar oranını düşmesinin bir yasa değil bir eğilim olduğunu vurgulamıştır:

Toplumsal emeğin üretken güçlerinde, daha önceki dönemlere göre yalnızca son 30 yıldaki büyük gelişmeleri göz önünde bulundurursak; ve özellikle, asıl makineler dışında, bütünüyle toplumsal üretim sürecine giren muazzam sabit sermaye kitlesini düşürsek, şimdiye değin iktisatçıları rahatsız eden güçlük, yani düşen kar oranını açıklama güçlüğü, yerini, bunun tersine, yani bir düşüşün niçin daha büyük ve daha hızlı olmadığını açıklama güçlüğüne bırakır. Genel yasanın etkisine ters düşen ve onu yok eden, ona yalnızca kendine özgü bir eğilim niteliği veren ve bu yüzden, genel kar oranındaki düşmeden, bir düşme eğilimi olarak söz etmemize neden olan bazı zıt yönde etkilerin işe karışmaları gerekir.

Marks'a göre kar oranının düşmesini engelleyen faktörler dolaylı ya da dolaysız olarak, artı-değer oranı ve sermayenin organik bileşimi ile ilgilidir. Marks, kar oranının düşme eğilimine zıt yönde etki yapan güçleri şöyle sıralamıştır:

i) Sömürü Yoğunluğundaki Artış: Marks'a göre emeğin sömürü derecesi ya da artı-değer oranı özellikle, işgününün uzatılması ve emeğin yoğunlaştırılması ile yükseltilebilir. İşgününün uzatılması ile elde edilen artı-değere "mutlak artı-değer" denilir. Kapitalistler, sabit sermayenin moral aşınma tehlikesi karşısında, sabit sermayenin devrini hızlandırmak için işgününi uzatmaya çalışırlar. Sabit sermaye hacminin aynı tutulup, işgününün uzatılması yoluyla kapitalistin kendine mal ettiği artı-değer kitlesi mutlak olarak büyür. Bu süreçte, sabit sermayenin dolaşan sermaye bileşeni büyüdüğü halde, değişmeyen sermayedeki artış, genellikle artı-değer kitlesindeki artıştan daha az olduğu için kar oranı yükselir.

Öte yandan, teorik olarak emeğin yoğunlaştırılması yoluyla sağlanan nispi artı-değer artışı da kar oranını düşme eğilimini frenleyebilir. Ancak kapitalist, nispi artı-değer üretiminde Marks'ın ifadesiyle:

"...bütünüyle bakıldığında, bir yandan, belli bir miktar emek kitlesini elden geldiğince çok artı-değere çevirmek, öte yandan, yatırılan sermayeye oranla elden geldiğince az emek kullanmaktadır; böylece, sömürü yoğunluğunu yükseltmeye yarayan aynı nedenler, aynı sermaye ile eskisi kadar emek sömürülmesini olanaksız kılmaktadır. Bunlar, artı-değer oranında bir yükselme meydana getirirken, aynı zamanda, artı-değer kitlesinde ve dolayısıyla, belli bir sermaye tarafından üretilen kar oranında bir düşme eğilimi yaratan karşıt güçte eğilimlerdir (Marks, 1997c:207).

Ancak, emeği yoğunlaştırmanın çeşitli yöntemleri vardır. Kapitalist, makinelerin hızını artırarak, değişmeyen sermayeyi artırmadan, artı-değer oranını yükseltebilir. Artı-değer oranını yükseltmenin bu yönteminde, aynı sürede daha fazla hammadde tüketilmesine ve sabit sermaye unsurları daha büyük bir hızla aşınıp yıpranmasına karşın, bunların değeriyle, kendilerini harekete geçiren emeğin fiyatı arasındaki oran fazla değişmeyeceği için kar oranı yükseltilecektir. Bunun yanı sıra, yatırılan sermayenin büyüklüğü değişmeksizin, tarımda olduğu gibi yalnızca üretim yöntemlerindeki iyileştirmeler ile nispi artı-değer üretimini teşvik eden gelişmeler de aynı etkiyi yaratacaktır. Ayrıca, kar oranındaki düşmeyi önleyen etkenler arasında, geçici olmakla birlikte her zaman yinelenen buluşları, başka yerde kullanılmadan önce uygulayan bireysel kapitalistlerin yararına olmak üzere, belli bir üretim kolunda ortaya çıkan artı-değerde genel düzeyin üzerindeki yükselmeler de söz konusu olabilir.

Özetle, mutlak ve nispi artı-değer üretimi, kar oranının düşme eğilimine zıt yönde sonuçlar yaratmaktadır. Belli büyüklükte bir sermayenin ürettiği artı-değerin kitlesi, artı-değer oranı ile çalıştırılan işçi sayısının çarpımıyla bulunur. Bu kitle, bu nedenle, artı-değer oranı veri iken, çalıştırılan işçi sayısına ve işçi sayısı veri iken artı-değer oranına bağlıdır. Başka bir deyişle, kar hacmi, değişen sermayenin mutlak büyüklüğü (işçi sayısı) ile artı-değer oranının bileşik oranına bağlıdır. Ortalama olarak, nispi artı-değer oranını yükselten etkenler, kullanılan emek-gücü kitlesini düşürmekle birlikte, Marks (1997c:208)'in ifadesiyle

...“bu durum, bu zıt hareketlerin ulaştıkları belirli oranlara bağlı olarak, daha büyük ya da küçük ölçüde meydana gelecek ve kar oranındaki düşme eğilimi, özellikle, işgününün uzatılmasından kaynaklanan mutlak artı-değer oranındaki bir yükselme ile zayıflayacaktır.”

ii) *Ücretlerin Emek Gücünün Değerinin Altına Düşmesi:* İşçi sınıfının emek piyasasındaki pazarlık gücünü belirleyen sendikalaşma ve politik örgütlenmenin zayıflığı ve yedek işgücü ordusunun genişliği gibi etkenler söz konusu olduğunda gündeme gelen bu olgu Marks (1997c:209)'a göre kar oranının düşme eğilimini durduran en önemli etmenlerden birisidir.

iii) Değişmeyen Sermaye Öğelerinin Ucuzlaması: Sermayenin organik bileşimini belirleyen değişmeyen sermayenin değeri, mutlaka kendi maddi büyüklüğü ile aynı oranda artmak zorunda değildir. Değişmeyen sermaye kitlesini değişen sermayeye oranla artıran makineleşme, bunun öğelerinin değerini, emeğin üretkenliğindeki artışın bir sonucu olarak azaltmakta, bu nedenle değişmeyen sermayenin değerini, aynı miktar emek-gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçlarının maddi hacmi ile aynı oranda artmaktan alıkoymaktadır (Marks, 1997c:209). Sözgelimi, kömür ile çalışan bir elektrik santralinde, sağlanan bir teknolojik gelişme ile belli bir zamanda eskisine oranla iki kat daha fazla kömür işleniyorsa ve kömür fiyatı yüzde 30 düşmüşse, işlenen hammaddenin değeri yüzde 100 oranında yüz değil, yüzde 40 oranında artacaktır. Bu gelişme, kar oranında düşme eğilimi meydana getiren aynı etkilerin, aynı zamanda, bu eğilimin etkilerini hafiflettiğini bir kez daha göstermektedir.

iv) Nispi Aşırı Nüfus: Sermaye birikim sürecinde, sermayenin organik bileşiminin artması ve böylece emeğin üretkenliğindeki gelişme, nispi fazla nüfusun ortaya çıkmasına yol açar. Bir ülkede kapitalist üretim tarzı ne denli gelişmiş ise, nispi aşırı-nüfus da o denli gözle görülür hale gelir. Kullanıma hazır ya da işsiz ücretli-emekçilerin ucuzluğu ve bolluğu, kapitalistler açısından makineli üretim yerine emek yoğun üretim tekniklerini daha avantajlı hale getirir. Nispi aşırı nüfustan beslenen emek yoğun sektörlerde, değişen sermaye, toplam sermayenin oldukça büyük bir kısmını oluşturur ve bu sektörlerde ücretler ortalamanın altındadır. Dolayısıyla, bu sektörlerde hem artı-değer oranı ve hem de artı-değer kitlesi olağanüstü yüksektir. Genel kar oranı, bireysel üretim kollarındaki kar oranlarının eşitlenmesiyle oluştuğuna göre, kar oranında düşme eğilimini yaratan aynı etken, yeniden bu eğilime zıt yönde güçler oluşturur ve onun etkilerini az çok kırar (Marks, 1997c:210).

v) Dış Ticaret: Dış ticaret, kısmen değişmeyen sermaye öğelerini ve kısmen de, karşılığında değişen sermayenin değişildiği ücret mallarını ucuzlattığı için, artı-değer oranını yükseltmek ve değişmeyen sermayenin değerini düşürmek suretiyle, kar oranını yükseltme eğilimi gösterir. Dış ticaret, genellikle, üretimin ölçeğinin genişlemesine yol açarak, bu yönde etkili olur. Böylece bir yandan birikim sürecini hızlandırırken, öte yandan değişmeyen sermayeye oranla değişen sermayede daralmaya neden olur ve dolayısıyla kar oranının düşmesini çabuklaştırır (Marks, 1997c:210).

Marks'ın kar oranının düşme eğilimine zıt yöndeki etkenlerden “dış ticaret” üzerinde dururken değindiği bir diğer sorun, genel kar oranının dış pazarlarla ve özellikle sömürgelerle yapılan ticarete yatırılan sermayelerin getirdiği daha yüksek kar oranı ile yükselip yükselmeyeceğidir. Buna göre, dış ticarete yatırılan sermayeler, daha yüksek bir kar oranı sağlayabilirler, çünkü az gelişmiş ülkelerde daha geri üretim teknikleri ile üretilen metalar söz konusu olup daha ileri durumdaki ülke, mallarını, rakip ülkelerden daha ucuz olsa bile, değerlerinin üzerinde satar. Daha ileri ülkenin emeği burada, daha yüksek özgül ağırlıkta bir emek olarak gerçekleştirildiği sürece, kar oranı yükselir, çünkü, bu emeğin karşılığı, daha yüksek nitelikte bir emek olarak ödenmediği halde, satışı böyle bir emek olarak yapılmıştır. Bu mekanizma, yeni bir buluşu yaygın hale gelmeden önce kullanan bir fabrikatörün, mallarını rakiplerinden daha ucuza sattığı halde, gene de bireysel değerinin üzerinde satması, yani artı-emek olarak yararlandığı emeği, özgül olarak üretkenliği daha yüksek bir emek olarak gerçekleştirmesi durumuna benzemektedir. Böylece o, bir artı-kar sağlamış olur. Öte yandan sömürgelere, vb. yatırılan sermayelere gelince, buralarda kar oranı, sırf düşük bir gelişme düzeyinde olmaları ve ayrıca köleler ve vasıfsız işçiler kullanıldığı için emeğin sömürülmesi nedeniyle daha yüksek olabilir. Belli üretim kollarına yatırılmış bulunan sermayelerin gerçekleştirdiği ve kendi ülkesine gönderdiği bu daha yüksek kar oranları, kendilerine tekeller engel olmadıkça, genel kar oranının eşitlenmesi sürecine katılırlar ve bu oranı yükseltirler (Marks, 1997c:211-213).

vi) Hisse Senetli Sermayenin Artışı: Marks (1997c:213)'e göre yukarıda sayılan bu beş noktaya ek olarak hisse senetli sermayenin ya da anonim şirketlerin gelişmesi de artışı da kar oranının düşme eğilimine zıt yönde etkide bulunur. Hızlanmış birikim ile elele giden kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, sermayenin bir kısmı, yalnız faiz getiren sermaye olarak hesaplanır ve kullanılır. Bu, sanayi kapitalisti girişim kârını elde ederken, sermaye ikraz eden her kapitalistin, faiz ile yetindiği anlamına gelmez. Marks'a göre, bunun genel kar oranının düzeyi ile bir ilgisi yoktur, çünkü bu girişim karı, faiz, her türlü kar ve toprak rantının toplamına eşittir. Bunun anlamı, bu sermayeler, büyük üretken yatırımlara yatırılmış olmakla birlikte, demiryolu şirketlerinde olduğu gibi bütün masraflar düşüldükten sonra, ancak büyük ya da küçük miktarlarda faiz sağlarlar. Bu nedenle, genel kar oranının eşitlenmesine girmezler,

çünkü ortalamadan daha düşük bir kar oranı sağlarlar. Bunlar kar oranına girmiş olsalar, genel kar oranı çok daha düşük olurdu. Teorik olarak bunlar hesaba katılabilirler, ama sonuç, görünüşte varolan ve kapitalistler için büyük önem taşıyan orandan daha düşük bir kar oranı olurdu; çünkü özellikle bu girişimlerde değişmeyen sermaye, değişen sermayeye oranla en yüksek düzeydedir.

Kar oranının düşme eğilimi üzerinde bu denli uzun durmamızın nedeni, bütün kapitalist krizlerin özünde bir karlılık problemi ya da artı-değerin gerçekleştirilmesinde bir kesinti olmasıdır. Ancak, Marksist kriz teorileri arasındaki temel anlaşmazlık, kar oranının düşmesinin rolü üzerindedir.

Krizleri kar oranının düşme eğiliminin kaçınılmaz ve kendini tekrarlayan bir sonucu olarak gören yaklaşıma karşılık, karlılık sorununun kapitalist ekonomiye içkin başka dengesizlik unsurlarının yol açtığı krizlerin dışavurumu olduğunu vurgulayan yaklaşımlar iki farklı öbekte toplanabilir. Bunlardan ilki, kapitalist krizlerin özünde bir “gerçekleşme krizi” olduğunu vurgulayan yaklaşımdır. “Gerçekleşme krizi”, yukarıda aktardığımız kapitalizmin iki temel çelişkisinden birisi olan üretimin kar amacı ile gerçekleştirilmesi ile üretimin toplumsal karakteri çelişkiden doğar. Kapitalist toplumda, sermayenin yatırıldığı üretim araçları vasıtasıyla üretilen metalar, tüketimin bizatihi kapitalizm tarafından kısıtlanmış olması nedeniyle satılmadan kalır. Bu çerçevede ortaya çıkan krizler “gerçekleşme krizleri” diye adlandırılır. Burada, emeğin ürettiği ve üründe içerilen artı-değer gerçekleşmemiştir. Başka bir ifadeyle, meta piyasada satılmadığı için metada içerilen potansiyel artı-değer kar biçimi almamış, ya da meta düşük fiyattan satıldığı için potansiyel kar gerçekleşmemiştir. Bu durumda, kriz ortaya çıkar çünkü artı-değer oranı (yani, toplumsal ürünün sermaye tarafından çekip alınan bölümünün işçiler tarafından alıkonulan bölümüne oranı) artı-değerin gerçekleştirilebilmesi için “çok yüksek”tir. Ne var ki, bu açıklama krizlerin kronik yapısını açıklamakla birlikte periyodik olarak ortaya çıkmasının altında yatan etkenleri açıklamak bakımından yetersizdir.

Kapitalist krizleri açıklamakta başvurulan bir diğer açıklama ise, kapitalist üretim tarzındaki üretim anarşisine bağlı olarak kendisini gösteren üretim malları ve tüketim malları üreten sektörler arasındaki orantısızlıklara vurgu yapmaktadır. Buna göre,

kapitalist üretim tarzında, üretim tekil işletmeler düzeyinde örgütlü iken, üretim süreci toplumsal ölçekte anarşik bir karakter taşımaktadır. Küçük meta üretiminde, krizleri yalnızca bir olasılık olarak gündeme getiren bu anarşik yapı, kapitalist üretim tarzında, üretim sürecinin toplumsal karakteri nedeniyle tüm toplumsal üretimi ve kapitalizmin uluslararasılaşması ölçüsünde tüm dünyayı etkisi altına alır. Üretimin anarşik karakteri, tüm ekonomik oranları ve bu arada üretim ile tüketim arasındaki oranları etkiler. Kapitalizmin temel açmazlarından kaynaklanan bu türden bir orantısızlık krizlerin olanaklılığını kaçınılmazlığa dönüştürür. Kapitalist birikimin temel hareket tarzı olan genişletilmiş yeniden üretim sürecinde toplumsal ürünün gerçekleştirilmesi için gerekli olan sayısız değersel ve maddesel oranlar vardır. Ancak, üretimin anarşik karakteri nedeniyle bu oranlar, birçok başka orantısızlığın kaynağı olurlar. Öte yandan belli bir ekonomide kredi sistemi ne kadar esnek olursa, bu oransızlıkların ölçüsü de o denli büyük olur (Sweezy, 2007:161-163).

Tüm bu yaklaşımları göz önünde tutarak bir krizin nasıl ortaya çıkabileceğini açıklamak için, genişletilmiş yeniden üretim sürecinden yola çıkılabilir. Genişletilmiş yeniden üretim sürecinin analizinde, kapitalist üretimin iki ana sektörü olan üretim araçları ve tüketim malları sektörleri arasındaki ilişkiler temel kalkış noktasını oluşturur. Marks (1997b)'yi izleyerek üretim araçları üreten sektöre Kesim I, tüketim araçları üreten sektöre Kesim II diyelim. Genişletilmiş yeniden üretimin ilk şartı, Kesim I'ın Kesim II'den daha hızlı büyümesidir. Toplumsal üretimin ileri uzmanlaşması, özel mülkiyet ilişkiler nedeniyle tek tek ekonomi dallarının özerkleşmesi ve Kesim I'de yer alan alt sektörlerin büyük çoğunluğunun tüketim mallarına olan nihai talep ile fazla ilişkili olmaması gibi faktörler nedeniyle, genişletilmiş yeniden üretim koşullarını öyle bir düzenlerler ki, üretim talepten daha hızlı artar (Dobb, 1990:64). Büyüyen üretim, sermayenin de büyümesine hizmet eder. Fakat üretimin artması şu ya da bu nedenle kar elde edilmesiyle zıtlığa dönüştüğü her yerde kaçınılmaz olarak durur. Üretimin amacı, kullanım değeri elde etmek ve toplumun gereksinimlerini karşılamak değil, değişim değeri elde etmek olduğu için, arzın talebi aştığı ve bu nedenle fiyatların düştüğü her durumda, üretim panik içinde sınırlandırılır. Kesim I içerisinde özellikle imalat süreleri uzun olan sanayi dallarının artan önemi, arz fazlasının toplumsal üretim alanlarının çoğunda aynı zamanda ortaya çıkmasına yol açar. Üretimin zincirleme genişlemesi

yerini zincirleme daralmasına bırakır. Fakat üretimin genişlemesi uzun bir zaman döneminde gerçekleşirken daralma hemen gerçekleşir.

Ekonomik canlılık ve buna eşlik eden yoğun talep dönemlerinde, bankalar, kredi imkanlarını genişleterek sanayi ve ticareti büyük ölçüde finanse ederler. Böylece, hem yatırımların genişlemesine hem de talebin artmasına katkıda bulunurlar. Kredi mekanizması böylece, üretim ve tüketim arasındaki çelişkiyi bir süre için ortadan kaldırır. Ancak kredi ekonomiyi, ödeme yapılabilir talebi aşan bir üretim genişlemesine götürür. Başka bir deyişle, kredi mekanizmasının sağladığı hayali talep, toplumsal üretimin mekanizmasını daha da hızlandırır ve çoktan ortaya çıkmış bulunan fazla üretimi gizler. Ancak aşırı birikim gizlenemez hale geldiğinde, finansal sektörde baş gösteren bir panik eşliğinde kriz patlak verir. Krizler, ilk olarak dolaşım alanında kendisini gösterir. Fakat kökü, daima üretim alanındadır.

Sanayi krizleri genellikle para ve kredi kriziyle birlikte görülür. Kredi hacmi daralır, hisse senedi fiyatları muazzam ölçüde düşer. Bankalar başta olmak üzere mali kurumların iflasları para ve kredi sistemini işlemez hale getirir. Para ve kredi krizleri, sanayi krizini yoğunlaştırır ve keskinleştirir. Kredilerin aniden sınırlandırılması kapitalistleri üretimi daha da kısımaya zorlar. Bu durum ise, işsizliğin artmasına ve ödeme yapılabilir talebin daralmasına yol açar.

Kapitalist krizler, bir sistem değişimi yaşanmadığı takdirde yerini er ya da geç bir genişleme sürecine bırakacaktır. Kapitalist yeniden üretim sürecinde, kriz aşamasını depresyon aşaması takip eder. Depresyonu toparlanma (recovery) ve yükseliş (boom) izler. Ekonominin yükseliş döneminde kapitalizmin iç çelişkilerinin derinleşmesiyle yeniden kriz ögeleri birikmeye başlar. Ve yeni bir kriz ortaya çıkar. Modern kapitalizmin tarihi, genel olarak bu çevrimi izlemiştir. Marks, birbirini izleyen iki kriz arasındaki sürece sını devre adını vermiştir. Sını devrenin uzunluğunu belirleyen temel unsur sabit sermayenin devir hızıdır. Marks'ın yaşadığı dönemde sabit sermayenin devir hızı yaklaşık 10 yıl olarak ölçülmüştür. Kapitalizmin rekabetçi aşamasını oluşturan 19. yüzyıl boyunca ortaya çıkan krizler, sını devrenin genliğinin sabit sermayenin devir hızına bağlı olarak belirlendiğini ortaya koymaktadır (Mandel, 1988:92).

Sınai sermayenin devir hızının kriz/depresyon/toparlanma/canlanma/yeni bir kriz biçimindeki sınai çevrimi belirlemesinin altında yatan nedensellik, temelde, krizlerin aşırı birikim sorununu geçici olarak çözüme kavuşturan niteliğinden kaynaklanmaktadır. Krizlerle sabit sermayenin devir hızı arasındaki ilişkiyi belirleyen mekanizma, sermaye birikiminin iç mantığında aranmalıdır. Öncelikle, krize yol açan etken ister kar oranlarının düşme eğilimi, ister gerçekleşme sorunu isterse orantısızlık sorunu olsun, her kriz, fiyatların düşmesini ve üretimin mutlak ya da görel olarak gerilemesini beraberinde getirir. Böylece, kriz, arz ile talebin zorla eşitlenmesini sağlar. Toplumsal ürünün satılmadan kalan bölümü fiziksel olarak yok olurken, az sayıda yeni meta arz edilir. Üreticilerin kitlesel iflasları da üretimin azalmasına yol açar. Öte yandan her kriz, koşulları olgunlaştığında, tek bir sektörde, ya da dünya piyasası söz konusu ise, tek bir ülkede ortaya çıktığında, sektörler ve ülkeler arasında işbölümü ve uzmanlaşma nedeniyle iktisadi birimler karmaşık bir şekilde birbirine bağlanmış olduğu için hızla yaygınlaşır. Kriz öncelikle, yaşanan iflaslar nedeniyle ekonomideki para dolaşımında kendisini gösterir. Bu nedenle bütün krizler öncelikle mali sektörde açığa çıkar. Mali piyasalardaki panik ve çöküş, kriz nedeniyle ödeme gücüne düşen kapitalistlerin patlayan kredi talebi karşısında giderek derinleşir. Bu nedenle krizlerde kısa dönemde faiz oranları hızla yükselir (Mandel, 1991:22).

Kapitalist krizlerin açıklanmasında kar oranının düşme eğiliminin rolüne konumuz bağlamında dönersek şöyle bir genellemede bulunabiliriz: Bütün krizlere özünde, kar oranında düşüş sorunu eşlik etmektedir. Ancak temel sorun, kar oranının düşme eğiliminin mi krizlere yol açan temel etken olduğu, yoksa kapitalizme içkin aşırı birikim ve aşırı üretim eğiliminin yarattığı krizlerin mi karlılık sorununu açığa çıkardığıdır. Marksist kriz teorisi çerçevesinde bu konuda bir genellemeye yer olmadığı açıktır. Her kriz, temelde kapitalizmin işleyiş yasalarının ürünü olmakla beraber, krizin ortaya çıktığı koşulların ayrıntılı bir incelemesi olmadan bu soruya kesin bir yanıt vermek mümkün değildir.

Arrighi (1978:3-4), gerçekleşme krizi ve kar oranı krizlerini, sömürü oranına ve dünya ekonomisinin yapısına bakarak çözümlenmek gerektiğini savunmaktadır. Buna göre, “gerçekleşme krizleri”, artı-değer oranının artı-değerin gerçekleştirilebilmesi için “çok yüksek” olması halinde ortaya çıkar. Buna karşılık, herhangi bir nedenle sömürü oranı

yükselmez ya da sabit kalırsa (hatta düşerse), işçilerin ücretleri, üretkenliğe paralel bir biçimde artacağı için, sermaye birikimi aşırı kısıtlanmış tüketim üzerinden yükselme olanağı bulamayacak, üretimde kullanılan sermaye yoğunluğu arttıkça kar oranı düşecektir. Bu durumda, birikim, “kar oranının düşmesi” tarafından konulan sınırlar içerisinde gerçekleşecektir. Kapitalist, giderek yatırımlarından beklediği getiriye alamayacağı için birikimde bir gerileme eğilimi ortaya çıkacaktır. Bu durumda, krizler, sömürü oranının, sermayenin yeterli getiri sağlamasına kafi gelmemesi nedeniyle gündeme gelecektir. Her iki durumda da krizler, kendisini kar oranında bir düşme ve metaların aşırı üretimi biçiminde ortaya koyacaktır. Sömürü oranının çok yüksek olduğu birinci durumda, tüketim malları sektöründe metaların aşırı üretimi söz konusu olduğundan artı-değer tümüyle kara dönüşmeyeceği için kar oranı düşecektir.

Sömürü oranının çok düşük olduğu ikinci durumda ise, kar oranlarındaki düşüş üretim araçları talebinde gerilemeye yol açacağı için, üretim malları sektöründe aşırı üretim söz konusu olacaktır. Başka bir deyişle, “gerçekleşme krizleri”, tüketim malları sektöründe aşırı üretim nedeniyle kar oranının düşmesi biçiminde ortaya çıkarken, kar oranındaki düşüş eğilimi nedeniyle ortaya çıkan “kar oranı krizleri”, üretim malları sektöründe aşırı üretim /aşırı birikim biçiminde kendisini ortaya koyar. Arrighi (1978:5)’ye göre, bu benzerliğe karşın, bu iki hâl arasında belirgin bir benzemezlik söz konusudur. Birinci hâlde, yani gerçekleşme krizlerinde, ücret malları üreten sektördeki aşırı üretim ve kar oranındaki düşüş, üretim araçlarını üreten sektöre göre daha büyüktür. Bu nedenle sermaye bu sektörlerden çıkar, burjuvazi ve üretken olmayan diğer toplumsal tabakalar tarafından tüketilen lüks malların üretimine yönelir. Kar oranı krizlerinde ise, tam tersi gerçekleşir. Yani sermaye, üretim araçları üreten sektörden çıkarak ücret malları üreten sektöre yönelir. Başka bir deyişle, artı-değer oranı ister “çok yüksek”, isterse “çok düşük” olsun kriz ortaya çıkacaktır. Fakat krizin nihai sonucu her iki durumda farklı olacaktır. Birinci durumda, krizin yükü işçi sınıfının omuzuna yüklenirken, ikinci durumda krizin maliyetini sermaye ve üretken olmayan toplumsal sınıflar üstlenecektir. Bu bakımdan, Arrighi (1978:5-6)’ye göre artı-değer oranını belirleyen faktörlerin incelenmesi, krizlerin nedenini anlamak bakımından değil, krizin maliyetini hangi sınıfın üstleneceğini anlamak bakımından önemlidir.

Sömürü oranı, özellikle emek ve sermaye arasındaki güç ilişkilerine bağlıdır. Bu güç ilişkilerini belirleyen en öncelikli faktör sermayenin yoğunlaşma düzeyidir. Şayet sermayenin yoğunlaşma düzeyi düşük ve rekabetçi eğilimler baskın ise kapitalistler arası rekabet, artı-değer oranının artırılması çabasını sekteye uğratar. Çünkü fiyat rekabetine dayalı bir iktisadi ortamda, ücret mallarının fiyatlarındaki ucuzlama artı-değer oranını yükseltme çabasını sınırlandıran önemli bir etken olacaktır. Bu çerçevede kapitalist birikimin çelişkisi, kendisini kar oranında düşme eğilimi olarak ortaya koyar. Öte yandan düşük yoğunlaşma düzeyi ve rekabetçi eğilimlerin tanımladığı bir ekonomide piyasa fiyatları, arz düzeyi ya da bireysel kapitalistlerin üretim maliyetleri tarafından değil, arzın global düzeyi ve bireysel kapitalistin etkileme olanağına sahip olmadığı sektördeki ortalama üretim maliyetleri tarafından belirlendiği için bireysel kapitalist ancak kendi rakiplerinin payından çalarak hayatta kalabilir. Burada izlenebilecek strateji, fiyatları kırarak rakiplerin aşırı üretimin yükünü omuzlamaya zorlanması biçiminde olabileceği gibi, kendi ortalama maliyetlerini düşürüp diğerlerini kar oranındaki düşmenin yükünü üstlenmeye zorlamak biçiminde de olabilir.

Marksist kriz teorileri içinde öne çıkan bir diğer yaklaşım Belçikalı iktisatçı düşünür Ernest Mandel tarafından geliştirilen ve yukarıda tartışılan “uzun dalgalar kuramı”nın Marksist versiyonu olarak tanımlanabilecek yaklaşımdır. Mandel (1991:15)’e göre ampirik olarak varlıkları yadsınamayacak olan uzun dalgalar sorunu başta “kar oranının düşme eğilimi” olmak üzere Marksist kavramsal araçlarla açıklanabilir. Ona göre sorun; “ortalama kar oranının her sanayi çevriminin sonunda çevrimsel olarak düşmesine ve bunun kapitalist üretim tarzının tarihsel sınırlarına işaret eden asırlık düşüşüne karşın, belirli tarihsel dönüm noktalarında ortalama kar oranında meydana gelen uzun vadeli yükselişler”in Marksist iktisadi analizin kavramsal araçlarıyla açıklanıp açıklanamayacağı sorunudur (Mandel, 1991:17).

Mandel (1991:18-19) uzun dalgaları klasik kar oranının düşmesi eğilimi ve bu eğilime karşı koyan, bu eğilimin etkilerini sönmüleyen etkenlerle açıklar. Buna göre ortalama kar oranındaki ani bir artış şu etkenlerle açıklanabilir;

i) artı-değer oranındaki kesin bir yükseliş,

ii) sermayenin organik bileşiminin büyüme hızında keskin bir yavaşlama,

iii) sermayenin devir süresinde ani bir hızlanma ya da sayılan bu etkenlerin birkaçının ya da tümünün bir bileşimi.

Mandel ayrıca Marks tarafından da etkileri kabul edilen şu iki etkeni sıralar:

iv) artı-değer kitlesindeki bir artış

v) sermayenin kapitalist ülkelerdeki temel sanayi dallarına kıyasla sermayenin organik bileşiminin belirgin ölçüde daha az olduğu az gelişmiş ülkelere akması.

Bu çerçevede genişleyen uzun dalgalar, ortalama kar oranının düşme eğilimine karşı koyan güçlerin, şiddetli ve eşzamanlı (senkronize) bir işleyiş gösterdikleri dönemlerdir. Depresif uzun dalgalar ise, kar oranının düşme eğilimine karşı koyan güçlerin daha zayıf ve daha az eşzamanlı işledikleri dönemlerdir. Bunun neden belli dönüm noktalarında ortaya çıktığı ancak kapitalist gelişmenin bu tür bir dönüm noktasına yol açan verili bir döneminin somut tarihsel çözümlemesi ışığında ele alınabilir.

Ancak Mandel kendi kuramının Kondratieff'in kuramı ile benzerliğinin sadece biçimsel bir benzerlik olduğunu belirtme gereği duymaktadır. Çünkü, Mandel'in izleyicisi olduğu klasik Marksist yaklaşım kapitalizmi geçici bir tarihsel uğrak olarak görürken, Kondratieff'in yaklaşımı örtük olarak kapitalist ekonominin bir tür otomatik mekanizma ile sürekli bir genişleme/daralma çevrimi izleyerek sonsuza kadar ayakta kalacağını telkin etmektedir. Bu nedenle Mandel (1991:23) kendi uzun dalgalar kuramını "ortalama kar oranındaki uzun dalgalar kuramı" diye tanımlamaktadır. Mandel (1991:25)'e göre kendi kuramının "akademik kuram" karşısındaki ayırt edici ve birbirine sıkı sıkıya bağlı iki özelliği, ortalama kar oranının belli dönüm noktalarındaki ani yükselişini açıklamada ekonomi dışı faktörlerin taşıdığı öneme yaptığı vurgu ve bu faktörlerin kapitalizmin hareket yasalarıyla açıklanabilen dinamik süreçler yaratmasıdır. Bu dinamik süreçler ise teknolojik devrimlerdir.

Mandel (1991:24) ortalama kar oranının belli dönüm noktalarındaki ani yükselişini sağlayan ekonomi dışı faktörler olarak, fetih savaşları, kapitalist etki alanlarının genişlemeleri ve daralmaları, kapitalistler arası rekabet, sınıf mücadelesi, devrimler ve karşı devrimleri sıralar. Sözelimi, aşağıda ele alacağımız 1848 devrimleri, California ve Avustralya’da altın madenlerinin keşfi, dünya pazarının 1850’lerden sonra hızlı genişlemesi, buharlı gemi, demiryolları ve telgraf aracılığıyla sermayenin devir hızının artması ve emperyalist yayılma Mandel’e göre ortalama kar oranını yükselten ekonomi dışı faktörler olarak değerlendirilmelidir. Açıkçası Mandel, sayılan bu faktörlerin neden ekonomi dışı faktörler sayılması gerektiği konusunda ikna edici bir açıklama getirmemektedir. Marks’ın analizi çerçevesi içinde, kapitalizmin sermayenin devrini en kısa zamanda gerçekleştirmek ve sermaye birikiminin mantığı gereği piyasayı sürekli genişletmek için bitip tükenmeyen bir arayış içinde olduğu açıktır. Örneğin Marks (1997c:212), dış ticaretin rolünden söz ederken kapitalizmin çocukluk döneminde, (yani yaklaşık olarak 15-18. yüzyıllar arasındaki dönem), dış ticaretteki gelişmenin kapitalist üretim tarzının temeli olduğunu ancak daha ileri aşamalarda kapitalist üretimin iç zorunluluğu ve durmadan büyüyen piyasa ihtiyacı nedeniyle onun kendi ürünü halini aldığını vurgulamaktadır. Yukarıda sayılan ve kar oranını yükselten diğer gelişmeler de kapitalizmin iç gelişme yasalarının ürünü sayılmak gerekir.

Mandel (1991:34-39)’in bu konuyla ilgili bir diğer savı, “dışsal” faktörlerin “kapitalizmin hareket yasalarıyla açıklanabilen dinamik süreçler” olarak tanımlanan teknolojik devrimlere yol açmasıdır. Burada, teknolojik devrimlerin, dışsal etkenler tarafından mı koşullandığı yoksa kapitalizmin iç dinamikleri tarafından mı yaratıldığı sorusu gündeme gelmektedir. Kondratieff ve daha ziyade onun teorisinden hareket eden Schumpeter, yenilik sürecini, girişimcinin rolüne bağlamaktaydı. Mandel’in yaklaşımı, şüphesiz bunu söylememekte, ancak, bu dinamik süreçleri sisteme dışsal etkenlere bağladığı izlenimi doğurmaktadır.

Kapitalist krizleri açıklamaya yönelik başlıca yaklaşımlar üzerinde durduktan sonra, 1873-1896 krizi ile ilgili tartışmanın temel değişkenlerini anlaşılır kılmak için, krizin ortaya çıktığı iktisadi yapının temel karakteristiklerine eğilmek gerekmektedir. 1873’ün dünyasının temel iktisadi değişkenleri, bu tarihten yaklaşık olarak bir yüzyıl öncesinde harekete geçen yeni bir iktisadi / toplumsal dinamik tarafından, Sanayi Devrimi

tarafından yaratılmıştır. İzleyen bölümde bu dinamiğin yarattığı iktisadi ortam ele alınmaktadır.

I.2. İNGİLİZ HEGEMONYASI ALTINDA DÜNYA KAPİTALİZMİ

Sınai sermaye birikimine dayalı kapitalizmin başlangıç noktasını oluşturan İngiliz Sanayi Devrimi, 19. yüzyılda bu ülkenin hegemonyası altında şekillenen bir dünya ekonomisi yarattı. 1870'lere kadar İngiliz ekonomisi, göreceli rakamlar bakımından olmasa bile, uluslararası parasal ilişkilerden, dünya ticaretinin kontrolüne birçok alanda dünya ekonomisinin ana merkezini oluşturuyordu. Yüzyılın ortalarında İngiliz ekonomisi üretim, yatırım ve dünya ticaretinde sahip olduğu payıyla, dünya ekonomisinin tartışmasız lideriydi. İngiltere 1830'da toplam Avrupa ihracatının yüzde 27,5'ini gerçekleştirirken 1860 yılında bu oran yüzde 30'a ulaşmıştı. İngiliz ekonomisi, 1860 yılında Avrupa'da dış ticaret alanında en yakın rakibi olan Fransa karşısında kişi başına iki kat daha fazla ihracat gerçekleştirmişti (Bairoch, 1973a:14).

İngiltere dönemin kimi yazarların yakıştırdığı gibi, tek başına “dünyanın atelyesi” olmasa da sanayi alanındaki egemenliği bu deyimle haklılık kazandırıyor. Bu üstünlük, 1851 yılında Londra'da düzenlenen Crystal Palace Sanayi Sergisi'nde büyük bir açıklıkla gözler önüne serilmişti (Landes, 1969:124). İngiltere bu dönemde, dünya kömür üretiminin yaklaşık üçte ikisini, demir ve pamuklu üretiminin yarısından fazlasını, az miktardaki çelik üretiminin yüzde yetmişini, pamuklu dokumanın yarısını ve madeni eşya üretiminin değer olarak yüzde kırkını sağlıyordu. 1840'ta dünyadaki toplam buhar gücünün üçte birine sahipti ve imalat ürünlerinin toplamının üçte birine yakınına üretiyordu (Hobsbawm, 1998a:123). O dönemde İngiltere'nin başlıca rakibi, ABD'nin kuzey eyaletleriydi. Bu ülkeyi Fransa, Alman Konfederasyonu ve Belçika izliyordu. 19. yüzyılın ortalarından itibaren bu ülkelerin sanayileşme tempolarındaki hızlanma İngiltere'nin üstünlüğünü tehdit etmeye başladı. 1870'e geldiğinde İngiltere dünyadaki toplam buhar gücünün yüzde 20 ila 25'ine sahipti. Çelik üretimindeki payı ise dünya üretiminin yarısından azdı. 1880'lerin başlarında göreceli gerileme daha önce üstün olduğu üretim dallarında bile gözle görünür hale gelmişti. 1890'ların başlarında hem ABD hem de Almanya sanayileşmenin önemli göstergesi olan çelik üretiminde

İngiltere'yi geçmeyi başardılar (Hobsbawm, 1998a:124). Ama tüm bu gelişmelere karşın İngiltere 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar dünya ekonomisindeki hegemonik rolünü korumayı başardı. Bu büyük ölçüde Sanayi Devrimi'nin birinci aşaması olarak kabul edilen 1780-1815 döneminde kurmayı başardığı, askeri güç ile desteklenen uluslararası ekonomik ilişkilerden kaynaklanıyordu. 19. yüzyıla damgasını vuran İngiliz hegemonyası, kapitalist dünya ekonomisinin yüzyılın ikinci yarısından itibaren şekillenen gelişme kalıbını belirledi. Bu sürecin temel özelliklerini anlamak bakımından Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarına uzanmak yararlı olacaktır.

I.2.1. İlk Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimi, Batı Avrupa'da feodal üretim tarzının bağrında ortaya çıkan kapitalist üretim tarzının tarihsel evriminde kritik bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Landes (1969:41)'in ifadesiyle Sanayi Devrimi "...ulusların kendi içindeki, uluslar ve uygarlıklar arasındaki siyasi güç dengelerini dönüştürmüş, toplumsal düzeni devrimcileştirmiş, insanın yapma biçimlerini olduğu kadar düşünme biçimlerini de değiştirmişti". Bu büyük devrimci değişiklik yalnızca tek bir ülkenin; İngiltere'nin 18. yüzyılın son çeyreğindeki tarihiyle çakışıyordu. Sanayi Devrimi, bu ülkede 17. yüzyıl devrimi ile siyasal planda egemenliğini ilan eden kapitalist toplumsal düzenin önündeki son engelleri de adım adım ortadan kaldırmıştı. Böylece yüzyıllara uzanan feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin özgül biçimini oluşturan tarımsal-ticari kapitalizm aşamasından, kapitalizmin olgun bir evreye yöneldiği sanayi kapitalizminin temelleri atılmıştı.

İngiltere'de Sanayi Devrimi iki temel aşamadan oluşmaktadır. Yaklaşık olarak 1780'den 1830'lara kadar olan ilk aşamanın sürükleyici sektörü pamuklu dokumaydı. Hobsbawm (1998a:52) deyişle "Sanayi Devrimi'nden söz eden pamuktan da bahsediyor demektir". Aşağıda temel özelliklerini ele alacağımız ikinci aşamanın öncü sektörü ise 1840'lardan itibaren yaygınlaşan demiryolu sektörüydü. Demiryolu sektörü öncülüğündeki sanayileşme dalgası 1870'lere kadar sürdü.

Sanayi Devrimi, yukarıda vurgulandığı gibi, bir rastlantının eseri değil, uygun kurumsal ortamda, kapitalizmin sınai sermaye birikimine dayalı yeni ve köklü bir evreye geçişinin işaretiydi. Bu süreçte, İngiliz devletinin kapitalist dönüşümünün sağlanmış olması anahtar bir rol oynadı. İngiliz devletinin bireysel kar peşinde koşma ve iktisadi gelişmeyi kutsal hedefler olarak benimsemesi, pamuklu sektörünün gelişiminde kaldıraç rolü oynayan uluslararası ticaretin ve bunun en önemli unsuru olan sömürgeciliğin etkili bir şekilde yürütülmesini sağladı. Çünkü pamuklu sektörünün ana girdisi olan ham pamuk İngiltere’de yetişmiyordu ve pamuklu sektörü esas olarak ihracata dayalı bir sektördü.⁷

Pamuklu sektörü, birbiriyle ilişkili iki alt sektör olan iplik eğirme ve dokumacılıktan oluşuyordu. Sanayi Devrimi’nin ilk döneminde başlıca teknik buluşlar iplik eğirme alanında gerçekleştirildi. Bu alandaki buluşlar, üretimin fabrika içerisinde gerçekleştirilmesini beraberinde getiriyordu. Bu gelişme temelinde fabrika sistemi adım adım gelişti. Ancak iplik eğirme sektöründen farklı olarak dokumacılık alanında makinalaşma ve fabrika sistemi ancak 1815 sonrasında gelişmeye başladı. 1830’lara kadar pamuklu sektörünün yanı sıra bu sektörün bileşik etkisiyle gelişen, bina ve makine yapımı, kimyadaki gelişmeler (özellikle iplik ağartma alanında), endüstriyel aydınlatma, gemicilik sektörleri, geleneksel maden ve metalurji sektörleriyle birlikte İngiltere’nin iktisadi gelişmesinin ana eksenini oluşturuyordu⁸

Pamuklu sektörü, 1833 yılında, birbuçuk milyon kişiyi istihdam ediyordu. Pamuklu sektörünün dış ticaretteki ağırlığı, ekonominin hareketlerine tümüyle hakim olmasına

⁷ İngiltere, Sanayi Devrimi öncesinde ve Sanayi Devrimi’nin pamuklu dokumaya dayalı ilk döneminde, pamuklu dokuma sanayisinin hammaddesi olan ham pamuğu Amerika kıtasındaki kolonilerinden temin ediyordu. İngiltere ile koloniler arasındaki iktisadi işbölümü Williams (1964:51-2)’ın “üçgen ticaret” adını verdiği bir mekanizma ile yürütülüyordu. Buna göre İngiltere’den başta tekstil olmak üzere zanaat ürünleri ile dolu olarak hareket eden İngiliz filoları Batı Afrika kıyılarında bu malları köle karşılığında satıyor, buradan satın aldıkları köleleri Amerika’daki ve Karayipler’deki plantasyon sahiplerine satmak üzere dümenlerini yenedünyaya kırıyorlardı. Amerika’ya geldiklerinde, ellerindeki köleleri büyük toprak sahiplerine satıyor, ve gemilerini İngiliz tekstil manüfaktürlerinde hammadde olarak kullanılan pamuk, tütün, pirinç, şeker gibi ticari tarım ürünleri ile doldurarak yeniden İngiltere’ye dönüyorlardı. Bu ticaretin kesintisiz bir biçimde sürmesi için İngiliz donanması devreye giriyordu. Sanayi Devrimi sonrasında İngiliz devletinin zor aygıtı yalnızca üçgen ticaretin yürütülmesi için değil, İngiliz pamuklu ürünleriyle rekabet edebilecek rakip pazarların (örneğin Hindistan) safdışı edilmesinde de kullanıldı.

⁸ Ayrıca bkz Ashton (1968), Deane (1988), Mokyr (1990).

neden olacak denli fazlaydı. İngiltere'ye ithal edilen ham pamuk miktarı 1785 yılında 5 bin ton civarındayken 1850 yılında yaklaşık 268 bin tona ulaştı. Pamuklu dokuma üretimi aynı dönemde 36 milyon metreden neredeyse 1,9 milyar metreye çıktı. Pamuklular, 1816-1848 yılları arasında yıllık ihracat değerinin yüzde 40 ila 50'sini oluşturmaktaydı (Hobsbawm, 1989:74).

Ekonomide pamuklu sektörünün ağırlığı, ticari çevrimlerin ritmini de pamuklu sektörünün iniş ve çıkışlarına sıkı bir şekilde bağladı. Pamuktaki fiyat hareketleri de ülkenin ticaret dengesini belirlemekteydi. Pamuklu sektöre dayalı sınıai ekonominin, olağandışı karlılık sağlayan bir tempoda genişlemesine karşın, kapitalist ekonominin doğasından kaynaklanan büyüme sorunları giderek kendini açık bir biçimde göstermeye başladı. 1830'larda ve 1840'larda ulusal gelirin büyümesinde belirgin bir yavaşlama hatta düşüşle sonuçlanan ekonomik krizler yaşandı. Yaklaşık olarak onar yıllık çevrimlerle ilerleyen ekonominin temel sorunu, her bir çevrime son veren krizin yıkıcı bir aşırı üretim sorununu gündeme getirmesi ve kar oranlarındaki gerileme idi.

Aslında İngiltere'de belirli zaman aralıklarıyla başgösterip işsizliğe, üretimde azalmalara, iflaslara yol açan periyodik bunalımlar çok iyi biliniyordu. 18. yüzyılda bunlar genelde beklenenin altında hasat kaldırılması ve benzeri doğal felaketlerden kaynaklanmaktaydı. Ekonominin küçük imalat ve bankacılık kesiminde de bunalımlar bilinmekteydi. Napolyon Savaşları'nın ardından ekonomide görülen ani yükselme ve düşüşlerin 1825-26'da, 1836-37'de, 1839-42'de 1846-48'de –ardı ardına gelişinin yarattığı sorunlar ekonomik hayata tümüyle hakim oldu. 1830'lara gelindiğinde bunların en azından ticaret ve bankacılık kesiminde sürekli olgular olduğu kabul edilmesine karşın iş çevreleri, krizlerin Amerikan hisse senetleri üzerinde aşırı spekülasyon yapmak gibi belli hataların ya da kapitalist ekonominin işleyişine dışarıdan müdahalelerin yarattığına inanıyor, bunların sistemin işleyiş mekanizmasından kaynaklandığı düşünmüyorlardı (Hobsbawm, 1989:78).

Sanayi Devrimi'nin pamuklu dokuma üretimi ile özdeşleşen birinci aşamasında, bu sektörün sağladığı olağandışı karlılık ve o dönem için tek sanayileşmiş ülke İngiltere olduğu için sınırsız gibi görünen geniş bir dünya pazarı göz önüne alındığında, kar oranlarının düşmesi için mantıklı bir neden bulmak zordu. Başlangıçta pamuklu dokuma

sektörü sınırsız üstünlüklerden yararlanmıştı. Özellikle eğirme alanında ardı ardına gelen buluşların hayata geçirilmesi ile gerçekleştirilen makineleşme ile büyük ölçüde kadın ve çocuk işçilerden oluşan ve çok düşük ücret ödenen işgücünün verimliliği olağanüstü artmıştı. Dönemin verili teknoloji düzeyinde, fabrika yapımı oldukça ucuzdu. Öte yandan ham pamuk maliyetleri, ABD’de Eli Whitney’in çırçır makinasını icat etmesinden sonra çok büyük oranda düşmüştü. Üstelik İngiltere ilk sanayileşen ülke olmanın avantajıyla pamuklu ürünlerini Avrupa ve dünya piyasalarına devasa kar oranlarıyla satıyordu. Ne var ki 1815’den sonra bu üstünlükler daralan kar payıyla giderek ortadan kalktı. Makineleşme ile sağlanan verimlilik artışları ve rekabet, malların fiyatını sürekli bir şekilde düşürdü. Buna karşılık birçok üretim maliyeti düşmedi. Ayrıca Napolyon Savaşları’nı izleyen dönemde deflasyonist bir iklim hakim oldu. Tüm bu koşulların etkisiyle kar oranlarındaki azalmaya rağmen, satışlar çok yüksek olduğu için kar kitlesi büyük bir sermaye birikimine izin verecek kadar yüksek olmaya devam etti.

Kar oranlarındaki düşüşü frenlemek için, bütün maliyet kalemleri içinde en çok kısılabilir olanlar ücretlerdi. Ancak bunun da fizyolojik bir sınırı vardı. Ücretler asgari geçimlik düzeyin altına düşürmek mümkün değildi. Pamuk sanayicileri sorunun kaynağında “Tahıl Yasaları”nı görüyorlardı. “Tahıl Yasaları” yükselen sanayici kapitalistlerin iktisadi güçlerinden kaynaklanan nüfuzlarına karşı toprak sahiplerinin tepkisi olarak gündeme gelmişti. İngiltere’de siyasal açıdan güçlü olan toprak sahiplerinin, 1791 yılında hayata geçirdiği bu yasa tahıl ithalatı üzerindeki vergiyi artırarak, hızlı kentleşme ve nüfus artışı nedeniyle artmakta olan tahıl talebinin sağladığı fiyat artışlarından yüksek kazanç elde etmeyi ve böylece sanayici kapitalistler karşısında azalan nüfuzlarını yeniden kazanmayı amaçlıyorlardı.

“Tahıl Yasaları” nedeniyle tahıl fiyatlarında ortaya çıkan artış, özel çitleme yasalarıyla topraklarından koparak işçileşen yoksul emekçilerin yaşam standartlarını daha da düşürdü. Ancak sanayici kapitalistler açısından temel sorun, emekçilerin asgari yaşam standardının hangi eşikte belirleneceği idi. Bu ise, buğday fiyatlarına bağlıydı. Yüksek buğday fiyatları bu konuda büyük bir engel oluşturuyordu. Bu gelişmeler, toprak sahipleri ile yükselen sanayi kapitalistleri arasındaki çelişkileri derinleştirdi. Tahıl yasalarının yarattığı bir diğer sorun ise, sanayinin belkemiğini oluşturan pamuklu

sektörünün geleceğini yakından ilgilendiriyordu. Temelde bir ihraç ürünü olan pamukluların satılabilmesi için, Kıta Avrupası ve az gelişmiş dünya İngiltere'ye tarımsal ürünler satmak zorundaydı. Başka bir deyişle, İngiltere'nin pamuklu ihraç edebilmesi için dünyanın geri kalanından tahıl satın alması zorunluymuştu. Ama tahıl yasaları nedeniyle, sanayinin gelişme patikasını belirleyen uluslararası işbölümü sekteye uğratılıyordu.

Sanayi kapitalistleri, "Tahıl Yasaları"nın kaldırılması için 1828 yılında "Tahıl Yasalarına Karşı Birlik" (Anti Corn League) adı altında bir grup oluşturdular. "Tahıl Yasaları" değişik yıllarda, sanayiciler lehine revize edildi. Sanayicilerin parlamentodaki etkili muhalefeti ile ancak 1846 yılında kaldırılabilirdi. Bu gelişme pratik olduğu kadar, simgesel bir önem de taşıyordu. İngiltere'nin 19. yüzyıl boyunca kendisi dışındaki dünyaya telkin edeceği serbest ticaret doktrinin önündeki son engel de kaldırılmış oluyordu (Mathias, 1969:301).

Ancak 1830'larda pamuklu sektörünün önündeki temel engel, tahıl yasaları değil, bizzat ekonominin kendisiydi. Ekonomi toprak sahiplerinin gerici direnişi nedeniyle değil, sermaye birikiminin yasaları nedeniyle çeşitli güçlüklerle karşılaştı. 19. yüzyılın ilk yarısında kapitalist sanayileşmenin olağanüstü bir hızla artan üretken potansiyeli ile bizzat kendisinin yarattığı ayak bağlarından kurtulmada sergilediği acizlik arasındaki karşıtlık yaşanan krizler de yıkıcı bir biçimde gözler önüne seriliyordu. Sanayi olağanüstü boyutlarda büyümüş olmasına karşın aynı ölçüde istihdam sağlayamıyor, kendi ürünleri için pazarı genişletemiyor, sermaye birikimi için karlı alanlar yaratamıyordu. Bu nedenle 1830'lar ve 1840'lar yoğun ve sarsıntılı krizlerle geçmişti. Tüm bu gelişmeler, sistemin geleceği konusunda büyük bir karamsarlığa neden oluyor, sistemin ürettiği geniş işçi kitlelerinin giderek radikalleşme eğilimi gösteren tepkileri karamsarlığı derinleştiriyordu (Hobsbawm, 1998a:71).

Ancak, kar arayışındaki sermaye birikiminin yarattığı baskı sayesinde 1830'larda keşfedilen demiryolları şaşırtıcı bir hızla yaygınlaşarak, yeni ve iyimser bir gelişme döneminin kapısını araladı. Bunu geliştiren modern üretim araçlarına uygun düşen bir iletişim aracı olan telgrafın icadı izledi. Bu dönemde geliştirilen buharlı gemiler yavaş da olsa İngiliz ticaret filosunda yerini almaya başladı. Bu gelişmelerle kapitalist

ekonominin coğrafi alanı iş ilişkilerinin yoğunluğunun da artmasıyla hızla genişledi. Sağlanan yenilikler, kapitalist gelişmeye yeni bir ivme kazandırdığı gibi, kapitalizmin geleceği konusundaki karamsarlıklara da son verdi. Kapitalizmin amansız muhalifleri olan Marks ve Engels 1848 yılında şunları yazıyorlardı:

İnsan eyleminin neler başarabileceğini ilk kanıtlayan burjuvazi olmuştur. Mısır'ın piramitlerinden, Roma'nın su kanallarından ve gotik katedrallerden çok başka harikalar yaratmış, Kavimler göçünden ve Haçlı Seferleri'nden çok başka seferler gerçekleştirmiştir.⁹

Bu satırları izleyen bölümde gözleri önünde cereyan eden güçlü değişimin işaretlerini şöyle sıralıyorlardı:

Doğa güçlerinin dizginlenmesi, makineleşme, sanayide ve tarımda kimyanın kullanılması, buharlı gemi işleyişi, demiryolları, elektrikli telgraflar, dünyanın her bölümünde toprağın işlenebilir hale getirilmesi, ırmakların ulaşım için düzenlenmesi, yerinden koparılan bütün insan toplulukları...(Marks ve Engels, 2005:52).

Bu gelişmeler, sermaye birikimin önüne bizzat birikim kendi yasalarının koyduğu engelleri aşmak için kapitalizmin bulduğu çözümü ifade ediyordu. Yani zamanın ve mekanın fethi.

1.2.2 Zaman Mekan Sıkışmasına Yanıt: Zaman ve Mekanın Fethi

İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin ilk döneminde kanatlanmış pamuklu sektörünün sağladığı sermaye birikimi, 1830'lara gelindiğinde zaman ve mekan ölçeği bakımından sınırlarına dayanmıştı. Zaman-mekan sıkışması deyimıyla ifade edebileceğimiz bu sorunun mahiyetini Harvey (2004:76) şöyle açıklamaktadır:

Verili bir bölgesel sistem içinde aşırı birikim, artık emek (artan işsizlik) ve artık sermaye anlamına gelir. (Bunlar pazardaki meta yığınlarının herhangi bir kayıp olmadan kullanılamayacağı, atıl üretim kapasitesi ve/veya üretken ve karlı yatırım olanağı oluşturamayacak para sermaye fazlası olarak düşünülebilir). Bu tür artıklar şu şekilde emilebilir: (a) Mevcut aşırı sermayenin dolaşıma daha makul bir

⁹ Marks ve Engels, (2005:49-50)

gelecekte tekrar girmesi için uzun dönemli sermaye projeleri veya sosyal harcamalara (eğitim ve araştırma gibi) yatırım yapma yoluyla zamansal yer değiştirme; (b) Herhangi başka bir yerde yeni pazarlar, yeni üretim kapasiteleri, yeni kaynaklar, toplumsal olanaklar ve emek olanakları açmak yoluyla mekansal yer değiştirmeler; (c), (a) ile (b)'nin bir bileşimi.

Kapitalizmin 1830'larda karşılaştığı sorunun çözümü demiryolu yapımında bulundu. Demiryolu yapımı, hem uzun dönemli bir proje olarak sermaye birikimindeki tıkanıklıklara zamansal çözüm getirmekte hem de demir-çelik sektörünü, kömür üretimini, buharlı lokomotifleri, ulaştırma ve pazarlama imkanlarını geliştirerek mekansal yer değiştirmeler aracılığıyla birikim sürecinin önünü açmaktaydı.

Demiryolu sektörünün başlıca dayanağı olan demir-çelik sektörü pamuklu dokuma sektöründen farklı olarak, bireysel girişimcinin üstlenebileceğinden çok daha fazla sermaye ve risk taşıyordu. Ancak, demiryolu sektörü, gerektirdiği büyük harcamalarla orantılı olarak büyük kazançlar da vaat ediyordu. Uzun vadede, yüksek taşıma maliyeti nedeniyle o güne değin dünya piyasası ile bağları kesik bulunan ülkeleri piyasa ilişkilerine bağlama yeteneği, kara ulaşımında insanlara ve mallara sağladığı sürat ve hacim artışı büyük bir önem taşıyacaktı. Demiryollarının icadını sağlayan itki, Sanayi Devrimi ile hızla genişleyen kömür madenciliğinin gereksinimlerinin yan ürünü olarak gündeme geldi. Sınai enerji kaynağı ve yakıt olarak kullanılan kömüre yönelik talep, sanayinin genişlemesiyle buhar makinelerinin artışı ve büyüyen kentlerin yakıt gereksinimi nedeniyle hızlı bir şekilde artıyordu. Kömür üretiminde, kömürün madendeki damardan madenin ağzına ve oradan gemiye yükleneceği limana pratik bir biçimde taşınması gerekiyordu. İhtiyaç yeni bir keşfin önünü açtı. Demiryolları keşfedilir keşfedilmez hızla yaygınlaştı. 1832 yılında 166 mil olan demiryolu 1851 yılında 6802 mile ulaştı (Mathias, 1969:280). Demiryollarının demir ve çeliğe kömüre ağır makinalara ve işgücüne ve sermaye yatırımına duyduğu büyük gereksinim kapitalizmin yeni bir teknolojik devrim temelinde kanatlanması için güçlü bir manivela oluşturdu. Demiryollarının ilk 20 yılında İngiltere'de demir ve kömür üretimi, üç katına çıktı (Hobsbawm, 1989:86-87).

Demiryollarının keşfi, kendisine yatırılacak yeni mahreçler arayan birikmiş sermaye açısından önemli bir kanal oluşturdu. Demiryolları keşfedilmeden önce, birikmiş sermaye dış borç olarak veriliyordu. Başta Avrupa monarşileri olmak üzere, dünyanın

birçok ülkesi, ödünç para almaya çok hevesliydi. Ancak borçların geri ödenmesinde sık sık sorunlarla karşılaşılıyordu. Demiryolu yatırımları, birikmiş sermaye açısından dış borçlardan daha güvenilir ve daha karlı bir mahreç yarattı.

1840'lı yıllar sanayileşmenin demiryolları vasıtasıyla hızlı bir tempoyla ilerlemesine tanık oldu. Ne var ki bu on yıl aynı zamanda, ekonomide yaşanan bir dizi krizle geçti. 1845-47 yıllarında tarımdaki hastalık yüzünden hasatta yaşanan darlık nedeniyle ağırlaşan kriz, 1848 yılında tüm kıtayı ve İngiltere'yi saran devrimci dalganın da tetikleyicisi olmuştu. Hobsbawm (1998b:43)'ün deyimiyle "1848 devrimleri hasata ve mevsimlere bağlı bir dünyaya özgü belki de en büyük eski türden ekonomik bir bunalımın çökeltisiydi". Ancak, bu gerileme 1850 sonrasındaki 19. yüzyılın olağandışı ekonomik genişlemesinin de habercisiydi.

Gelişmiş kapitalist dünyada 1850-1870 yılları arasında yaşanan büyük genişleme çağının temel özelliği, sermayenin üzerinde yükseldiği temelin hem coğrafi olarak genişlemesi hem de derinleşmesiydi. Bu dönemde sanayileşme İngiltere ile sınırlı bir olgu olmaktan çıkıp, Kuzey Batı Avrupa'daki ülkelere yayıldı.¹⁰ Kıta Avrupası'nda en hızlı sanayileşen iktisadi coğrafyanın merkezinde yer alan Belçika'nın, yalnızca 1851-87 yılları arasında demir ihracatı iki kat arttı. Sanayi Devrimi'nin yayılması, Belçika, İskandinav ülkeleri ve Fransa'da sanayileşmeye ivme kazandırırken, Almanya, ABD, İtalya gibi ülkelerde, yükselen sanayi kapitalistleri, kendi hegemonyaları altında ulusal birliği sağlamayı başardılar. Amerikan İç Savaşı (1861-65) esas olarak sanayici kuzey doğu eyaletleriyle, köleci plantasyon tarımına dayanan ve İngiliz kolonisi olarak kalmayı savunan güney eyaletleri arasında ülkenin geleceğine hangi kesimin tasarımlarının yön vereceği kavgasının eseri idi. Savaştan Kuzey eyaletleri galip çıkarken, ülkenin de, sınıai sermayenin egemenliğinde bağımsız bir ekonomik güç olması yolundaki engeller de ortadan kaldırıldı¹¹.

¹⁰ Bu konuda daha ayrıntılı bir çözümleme için, Bkz. Kemp, (1985).

¹¹ Amerikan İç Savaşı'na giden süreçte ABD eyaletlerinin iktisadi gelişmesinin temel özellikleri konusunda Bkz. North, (1966:680-4).

Bu genişleme döneminin sonlarına doğru Alman prenslikleri Bismark öncülüğünde birleşik bir ulus devlet altında birleştiler. Birleşik Alman devletinin çatısını oluşturan Prusya'nın iktisadi performansı da etkileyiciydi. Yüzyılın ikinci çeyreğinde 45 milyon talerlik¹² sermayesi bulunan 67 anonim şirketin kurulduğu Prusya'da, 1851-57 yılları arasında, toplam 114,5 milyon talerlik sermayeye sahip 115 anonim şirket kuruldu. Alman prensliklerinin Prusya çatısı altında birleşmesinde olduğu gibi, İtalyan devletlerinin birleşik İtalyan ulusunu oluşturmalarında sanayici güçlerin etkisi belirleyici oldu¹³

Kapitalizm bu dönemde "mekanın fethi"nde önemli bir sıçrama oluşturan demiryolları ile tüm dünyada büyük ölçekli ve uzun dönemli bir yatırım konjonktürüne girdi. Öte yandan telgrafın ilk defa kullanılması ve buharlı gemilerin kullanılmaya başlaması da sermayenin mekansal temelini geliştirdi. Kapitalizm bu dönemde yeni kredi sistemleri, anonim şirketlerin doğuşu ve yeni dağıtım sistemleri ile sermayenin kitlesel tüketime dönük piyasalarda dolaşımını hızlandırarak sermaye birikiminin zaman ufkunu kısaltmayı başardı. Söz konusu dönemin bir diğer özelliği ise, aşağıda ele alacağımız gibi dış ticaretteki ve dış yatırımlardaki hızlı genişleme oldu.

1850'yi izleyen 10 yıl içerisinde İngiltere'nin sanayi gücünün temel göstergesi olan pamuklu dokuma alanında gözlemlenen büyüme, iktisadi canlılığın boyutları hakkında fikir vericidir. 1820-50 yılları arasında 1,1 milyon yarda civarında olan pamuklu dokuma ihracatı, 1850-60 yılları arasında 1,3 milyon yarda arttı. 1819-21/1844-6 yılları arasında pamuk işleyen işçi sayısı 100 bin kişi artarken, 1850'yi izleyen 10 yıl içerisinde 200 bini aşkın kişi bu sektöre katıldı. Üstelik bu rakamlar, Kıta Avrupası'nın da sanayileşmeye başlamasıyla İngiliz pamuklu dokuma sektörünün, Avrupa pazarlarında zemin yitirmeye başladığı bir dönemde kaydediliyordu (Hobsbawm, 1998b:44).

¹² Taler ya da thaler, 16. yüzyıldan itibaren Alman Prensliklerinde kullanılan para birimi.

¹³ Daha ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Kemp, (1985). Ayrıca bkz. Mooers, (1997). Kuşkusuz İtalya, Almanya ile karşılaştırıldığında geniş tarımsal nüfusu ve ülkenin kuzeyi ile güney arasındaki çarpıcı eşitsiz gelişme nedeniyle belirgin dezavantajlara sahipti.

1857 yılında ortaya çıkan ve uluslararası ölçekte etkili olan kriz, bu iyimser döneme geçici bir ara verdi. Ancak, 1857 krizi, 1860'larda yeniden yükselişe geçen ekonominin 1873 krizine kadar sürecek olan canlılık sürecinde, yalnızca kısa bir kesinti oluşturdu. Bu büyüme dönemi, 1861-65 Amerikan İç Savaşı gibi etkenlerle kesintiye uğramış olmakla beraber, 1860'lı yıllar iktisadi bakımdan görece istikrarlı yıllar oldu. 1866-68 yılları arasında ekonomik çevrimde yaşanan ikinci kriz, 1857-58 yıllarında olduğu kadar uluslararası ölçekte ve etkili olmadı.

1850-70 yılları arasında yaşanan iktisadi ilerlemenin nedenleri konusunda bir dizi açıklama getirilmiştir. Öncelikle, bu dönemin ekonomik büyümesine damgasını vuran olgu, aşağıda tartışacağımız gibi, çarpıcı bilimsel gelişmeler değildir. Yaşanan olağandışı genişlemeyi, toplam talepteki artışa atfetmek de anlamlı görünmemektedir. O dönemde kısmen ABD dışında henüz kitlesel tüketim ekonomisinden söz etmek mümkün değildi. Temel gereksinimleri köylüler ve küçük zanaatkarlar tarafından karşılanan yoksulların oluşturduğu iç pazar henüz gerçekten ekonomik büyümenin temeli olarak görülüyordu. Ancak gelişmiş dünyanın nüfusunun hızla arttığı, yaşam standartlarının iyileştiği bir dönemde bu alana giderek daha fazla ilgi gösteriliyordu.

Bu dönemde kapitalizmin mekan ufku büyük ölçüde genişledi. 1800-1840 yılları arasında dünya ticaretindeki artış tam olarak iki kat bile değilken 1850-70 yılları arasında yüzde 260'tı. Fransa'nın dış yatırımları 1850-1880 arasında on kattan fazla artarken 1875'te İngiltere'nin ülke dışına yaptığı yatırımlar 1 milyar poundu buldu. Bu dönemin iktisadi performansında sıkça dikkat çekilen bir diğer olgu ise, 1848'den sonra California, Avustralya ve başka yerlerde büyük altın madenlerinin keşfiydi. Artan altın arzı işadamlarının başlıca şikayet konusunu oluşturan para darlığını ortadan kaldırmış, faiz oranlarını düşürerek kredinin yayılmasını teşvik etmiştir. 1850'yi izleyen 5-6 yıl içerisinde dünya altın arzı 6-7 kat artmıştır. Bu olgu, şüphesiz, yaşanan iktisadi genişlemeye katkıda bulunmuştur. Öncelikle yeni altın arzı 19. yüzyıl boyunca nadir görünen bir olgunun yani dalgalanma olsa da ılımlı bir enflasyonun hakim olduğu bir dönemin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Böylece kar oranlarını yükselterek iş yaşamı açısından teşvik edici bir rol oynamıştır. Öte yandan, altın arzındaki artış, sabit altın paritesine bağlı olarak pounda dayalı istikrarlı ve güvenilir bir altın standardının oluşmasına yardımcı olmuştur. Bu durum, uluslararası ticarete bir düzen getirmiştir.

Ayrıca, altına hücum, özellikle Pasifik çevresindeki yeni alanları yoğun ekonomik faaliyete açmış, yeni pazarlar yaratmıştır (Hobsbawm, 1998b:48-50).

1850-1870 iktisadi genişleme döneminde sınai gelişmenin yayılmasının itici gücünü oluşturduğu açık olan bir diğer etken ise, özel girişimin özgürleşmesiydi. Bu dönemde üretim faktörlerinin serbest hareketinin ve serbest girişimin önüne dikilmiş her türlü kurumsal engel ortadan kaldırıldı. Bu genel engelleri ortadan kaldırma hareketi sadece siyasi liberalizmin hakim olduğu ülkelerde değil, Avrupa’da yeniden kurulmuş monarşilere kadar yayıldı. Almanya’da hala etkisini sürdüren loncaların ve zanaat birliklerinin üretim üzerindeki kontrollerine son verildi. Ayrıca, İngiltere, Belçika, Hollanda ve Kuzey Almanya’da uzun zamandır hükmünü yitirmiş olan tefeciliğe karşı yasalara son verildi. Hükümetlerin madenler üzerindeki katı denetiminden geri adım atıldı. Şirket kurulması hem büyük ölçüde kolaylaştırıldı hem de bürokratik denetimden kurtarıldı. Ticaret yasaları iş dünyasının gereklerine uygun hale getirildi (Hobsbawm, 1998b:50-51).

Bu dönemde ticaretin tamamen serbestleştirilmesi yönünde baskın bir eğilim vardı. Dünya ekonomisinin İngiliz hegemonyası altında bulunduğu bir dönemde serbest ticaret, doğal olarak İngiltere lehine işliyordu. Napolyon Savaşları’nın sona erdiği 1815 yılını izleyen yüzyıl boyunca İngiltere serbest ticaret düsturunu benimsemeye devam etti. Serbest ticaret, “dünyanın atelyesi” durumunda bulunan İngiltere’ye ikili bir avantaj sağlıyordu. Öncelikle İngiltere, dünya ekonomisindeki hegemonik rolüne dayanarak telkin ettiği serbest ticaret doktrini ile, kendi mamul mallarının engelsiz bir biçimde tüm dünyaya yayılmasını garanti altına alıyordu. Öte yandan gerek sanayisi için girdi gerekse nüfusu için ucuz geçimlik tarımsal mallar biçiminde ihtiyaç duyduğu birincil malları ucuza temin edebiliyordu. Serbest ticaret sisteminin işleyiş mantığı geri tarım ülkelerinin İngiliz mamul mallarını alabilmeleri için ürettikleri birincil malları engelsizce satabilmelerini zorunlu kılıyordu. Almanya başta olmak üzere Batı Avrupa’nın diğer ülkelerinin sanayileşmeye başladığı 1850-1870 döneminde İngiltere’nin telkin ettiği serbest ticaret sistemi büyük bir itirazla karşılaşmadı. Çünkü bu dönemde, yukarıda vurguladığımız gibi, dünya ticaretinin genel hacminde, demiryollarının da katkısıyla olağandışı bir patlama gerçekleştirmişti. Bu durum, yeni sanayileşen Almanya, ABD gibi ülkeler açısından herhangi bir koruma talebini gereksiz

kılıyordu. Öte yandan, gelecekteki rekabet ne olursa olsun, sanayileşmelerinin ilk evresini yaşayan bu ülkeler açısından, serbest ticaret, İngiltere'nin donanımından, kaynaklarından ve know-how'undan yararlanmak gibi bir avantaj sağlıyordu.

19. yüzyılda ekonomik genişlemenin en belirgin özelliği buhar gücü, kömür ve demirle bağlantılı ürünlerdi. 19. yüzyılın ortaları herşeyden önce demir ve buhar çağıydı. Genel bir ifadeyle 1870'lere kadarki sanayileşme hala 1760-1840 arasında meydana gelen teknik yeniliklerin yarattığı itkiyle yol alıyordu. 1850'lerden itibaren çok daha devrimci bir teknolojiye dayanan, kimya ve telgraf teknolojisiyle bağlantılı olarak elektrik sanayisi ortaya çıktı.

Birinci Sanayi Devrimi'nde ortaya çıkan belli başlı teknik yenilikler çok gelişkin bilimsel bilgi gerektirmiyordu. Kömür madenciliğinde kullanılan buharlı pistonlar 17. yüzyıldaki bilimsel gelişmelerle ilişkili olmakla birlikte, bu alandaki gelişmeler ve bunların pamuklu sektörüne uygulanması büyük ölçüde, teknik sorunları çözme kabiliyetine sahip sıradan mucitlerin eseri idi. İngiliz Sanayi Devrimi İngilizlerin 18. yüzyılda bilim ve teknolojideki üstünlüklerinden kaynaklanmıyordu. 18. yüzyılda Fransa, doğa bilimler alanında, İngiltere'den kesin bir şekilde üstündü. Ancak İngiltere, 17. yüzyıldaki burjuva devrimleri ile pratik amaçlar için yani kar elde etmek için icat etmeye yönelen bir toplumsal-iktisadi ortamı inşa etmeyi başarmıştı.¹⁴

Sanayi Devrimi'nin ilk döneminde, sanayiye uygulanabilecek teknolojinin düzeyi, formel bir bilimsel eğitimi ve bilimle sanayinin bütünleşik olmasını zorunlu kılmıyordu. Ancak, 19. yüzyılın ortalarından itibaren teknolojideki gelişme bilimsel çabalarla daha bütünleşik hale geldi. Tekniğin geldiği aşamada, üretim sürecinde kullanılacak teknik gelişmeler bilimsel laboratuvarlarda yapılan deneylerin ürünü olmaya başladı. Bu olgu, İngiltere'nin yüzyıllara dayanan zanaatçı geçmişinden kaynaklı olarak eğitilmiş olmasa

¹⁴ İsviçreli bir zanaatkar, 1766 yılında İngiltere'yi ziyaretinin ardından şunları yazmıştı: "İngilizler [gerçekleştirdikleri] birçok icatla değil, fakat başkalarının icatlarını geliştirmekle övünebilirler, ...geliştirilmiş bir olan bir icatın [dayandığı ilke], mutlaka Fransa'da keşfedilmiş ve İngiltere'de hayata geçirilmiştir" (Akt. Mokyr, 1990:240). Bu konuda ayrıca bkz. Türkcan, (1981:59).

da problem çözüme kabiliyetine sahip pratik insanların teknolojideki yeni gelişmeleri izlemek için yeterli olmadığını ortaya koydu.

Bilim ve sanayi işbirliği konusunda açık üstünlük Almanya'ya aitti. Almanya, görece uzun bir geçmişe sahip eğitim sistemi ve kurumsal bilim ortamı sayesinde, başta kimya olmak üzere yeni teknolojilere dayanan sanayileşme dalgasına öncülük etti (Bernal, 1953:74-77). Birçok iktisat tarihçisi tarafından İkinci Sanayi Devrimi diye adlandırılan bu sürecin, büyük bir krizle eş zamanlı olarak yaşanması ilginçtir.¹⁵

Bu dönemde bilime dayalı yenilikler dışında en önemli sınai yenilik lokomotif ve gemilerde bile hala geleneksel zanaat yöntemleriyle yapılan makinelerin kitlesel olarak üretilmeye başlanmasıydı. Kitlesel üretim alanındaki ilerlemelerin büyük bölümü, silah, dikiş makinası, saat gibi kitlesel tüketim mallarının seri üretimini gerçekleştiren ABD'den geldi. Nitekim III. bölümde ele alacağımız gibi, 1873-1896 krizinin ortaya koyduğu karlılık sorununu emek sürecinin daha etkin denetimi yoluyla aşma çabası olan "bilimsel yönetim" konusundaki teorik çalışmalar Taylor'un öncülüğünde ABD'de ortaya çıkacaktır.

DEĞERLENDİRME

Kapitalizmin 19. yüzyılın ilk üç çeyreğindeki büyümesi ve daha geniş bir coğrafyaya yayılması İlk Sanayi Devrimi'nin buhar makineleri, pamuklu dokuma tezgahları ve demiryollarına dayalı teknolojik potansiyeline yaslanıyordu. 1870'li yıllara gelindiğinde bu teknolojinin sunduğu genişlemenin sınırlarına da gelindi. Kapitalizm özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren etkileyici bir performans sergileyerek, sanayileşmenin yayılması ve ticaretin tüm dünya ölçeğinde genişlemesi yoluyla uluslararasılaşma yönünde kayda değer adımlar attı. Bu dönemin en önemli özelliği, önemli sermaye birikim alanlarının ulusal devletler altında birleşik ekonomiler haline gelmesiydi.

¹⁵ Sanayi Devrim (ler)i konusunda bkz. Freeman ve Louça (2001).

Böylece, 1870'lere doğru birbiriyle rekabet halindeki ulusal birimlerin yer aldığı birleşik bir dünya ekonomisinin temelleri atıldı.

Kapitalizmin bir dünya ekonomisi yaratma yolunda kat ettiği mesafe, 19. yüzyıl boyunca sanayiye sıkça yıkıma sürükleyen iktisadi krizlerin etki ve yaygınlığını artırarak, krizlerin genelleşmesinin önünü açtı. 1873'te Avrupa borsalarında yaşanan krizden sonra gelen uzun depresyon yılları ve krizin uluslararası niteliği bu gerçeği kanıtlıyordu. Marks (1997a:28) krizden hemen önce Ocak 1873'de, krizin ayak seslerini ve evrensel niteliğini şu sözlerle kaydediyordu: "Kapitalist topluma özgü çelişkiler, içinde büyük sanayinin yaşadığı ve doruk noktası genel bunalımlar olan dönemsel çevrim değişiklikleri içerisinde, en çarpıcı biçimde deneyimli burjuvayı etkiler. Henüz başlangıç aşamasında olsa da böyle bir bunalım bir kez daha yaklaşıyor; alanının evrenselliği ve hareketinin yoğunluğu diyalektiği.....[herkesin] kafasına sokacaktır."

İzleyen bölümde, krizin nasıl ortaya çıktığı, hangi göstergelere nasıl yansıdığı ele alınmaktadır.

II. 1873-1896 KRİZİ

İktisadi tarihçilerin “Büyük Depresyon” (Great Depression) adını verdikleri ve 1873 yılında başlayıp 1890’ların ortalarına kadar süren kriz dönemi, “kapitalizmin dinç, müreffeh ve maceracı bir iyimserlikle dolu birinci evresi” ile “daha sıkıntılı, daha ikircikli ve daha o zamandan dönemin kimi yazarlarına göre yaşlılık ve gerileme izleri taşıyan ikinci evresi” arasında bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Dobb, 1992:271). Ancak krizin nedenleri, belirtileri, sonuçları ve kapsadığı zaman aralığı konusunda genel bir uzlaşmanın olduğunu söylemek mümkün değildir. Sorunun çerçevesini belirlemek bakımından dönemin yazarlarının izlenimlerine başvurmak iyi bir başlangıç noktası oluşturabilir.

Dönemin yetkin gözlemcileri arasında yer alan F. Engels (1997:39), *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu* adlı eserinin 1892 yılında yapılan İngilizce baskısına yazdığı önsözde dönemi şöyle değerlendirmektedir:

1866 çöküntüsünü 1873 dolayında hafif ve kısa süreli bir canlanma izledi; ama bu uzun sürmedi. Gerçekte, olması beklenen zamanda 1877 ya da 1878’de tam bir bunalımdan geçmedik; ama 1876’dan bu yana bütün başat sanayi kollarında süregelen bir durgunluğa girdik. Ne tam bir çöküntü geldi ne de çöküntü öncesi ve sonrasında hakedegeldiğimiz özlenen gönenç. İç karartıcı bir depresyon, bütün işkollarında ve bütün piyasalarda süregelen bir mal fazlalığı— yaklaşık on yıldır yaşadığımız bu.

Engels’in saptamaları, dönemin iş çevrelerinin algılamalarını ve ruh hallerini yansıtan başka kaynaklar tarafından da tekrarlanıyordu. *The Economist*, *Gentlemen’s Magazine* gibi dergiler, günlük gazeteler, Parlamento Konuşmaları, broşürler ve Krallık Komisyonları tarafından hazırlanan raporlar sürekli olarak krizden bahsediyorlardı. 1878 yılında A. J. Wilson adlı yazar şunları yazmaktadır:

Her alanda, bir durgunluk ve umutsuzluk var. Yatırımlar ve iş fırsatlarındaki süregelen cansız durum, şu an neredeyse evrensel bir nitelik kazandı. ...Her geçen ay İngiliz ihracatı geriliyor, üreticiler daha düşük fiyatlarla yetinmek zorunda kalıyor. Tek tesellimiz, rakiplerimizin bizden daha iyi durumda olmaması. Ülkenin tüm iş alanlarında yeni bir depresyon bekliyorum. Ve nasıl olup da süregelen bir gerileme karşısında, iş yapma alışkanlıklarımızın ve toplumsal koşullarımızın bu denli hazırlıksız yakalandığına dikkat çekmek istiyorum. İtiraf etmek gerekiyor ki,

manzaranın alarm zilleri çalıyor. Bu bildik paniklerle sonuçlanan bir dönem değil. Daha ziyade, bizim için ve dünya için yeni bir dönemin başlangıcı (Akt. Beales, 1934:69-70).

1873-1896 krizi etkileri bakımından yalnızca İngiltere ile sınırlı değildi. İngiltere, gerek dönemin gerçek anlamda sanayileşmiş tek ülkesi olması gerekse de dünya ekonomisi içindeki yeri ve ağırlığı nedeniyle, krizin incelenmesinde eksen ülke olarak alınmayı gerektirmektedir. Ancak krizin yarattığı sonuçlar, Almanya, ABD, Fransa ve Rusya gibi ülkelerle 20. yüzyılda “azgelişmiş ülkeler” olarak anılacak olan birincil ürün ihracatçısı ülkeler bakımından da ağır olmuştur. Gelişmiş ülkeler içerisinde Fransa, daha az sanayileşmiş olduğu için depresyondan İngiltere, Almanya ve ABD’ye göre daha az etkilenmiştir.¹⁶ Krizin patlak vermesiyle ilk şok Almanya’da daha şiddetli hissedilmiştir. Bu ülkede 1873-77 yılları arasında demir tüketimi yarı yarıya azalmıştır, kriz süresince demir fiyatları yüzde 37 oranında düşmüştür (Beaud, 2003:152).

1873-1896 krizinin İngiltere başta olmak üzere iş dünyasında yol açtığı umutsuzluk dalgası, İngiltere’deki ünlü Politik Ekonomi Kulübü’nün (Political Economy Club) de gündemindeydi. Kulüpte 1877 Haziranı’ndan itibaren sık aralıklarla krizin nedenleri ve temel nitelikleri üzerine toplantılar düzenlendi. 1877 yılında “iş dünyasındaki mevcut durgunluk”, 1878 yılında “Avrupa ve Amerika’da son 5 yıldır hüküm süren ticari kriz”, 1881 yılında “tarımdaki depresyon”, 1882 yılında “aşırı üretim”, 1885 yılında “son yıllarda toptan fiyatlardaki düşüş”, 1887, 1888 ve 1895 yıllarında tarım ve sanayi üretimindeki genişleme ve daralmalar, Politik Ekonomi Kulübü’nde tartışma masasına yatırıldı. Benzer tartışmalar Parlamento’nun da gündemindeydi. 1880’li yıllar boyunca Parlamento’daki çeşitli oturumlarda depresyonun nedenlerini ve etkilerini ele alan konuşmalar yapıldı. Nihayet 1885 yılında “Ticaret ve Sanayideki Depresyon”un nedenlerini, kapsamını ve çözüm yollarını araştırmak üzere bir “Krallık İnceleme Komisyonu” oluşturuldu. Bu komisyonu “Teknik Eğitimi İnceleme Komisyonu” (1887) ve “Altın ve Gümüş Komisyonu”nun kuruluşu (1888) izledi (Beales, 1934:70).

¹⁶ Fransa’nın depresyondan daha az etkilenmesi sanayinin daha az gelişmiş olmasının yanı sıra köylülerin kooperatifleşme girişimleri ve yüzyılın sonlarında gündeme gelen korumacı tedbirlerin etkisiyle açıklanabilir. Bkz. Marczewski (1961).

İlk iki komisyon Alfred Marshall (1926) ve Robert Giffen (1904) gibi dönemin önde gelen iktisatçılarının da görüşlerine başvurarak önemli raporlar hazırladı. Bu raporlar döneme ilişkin en önemli başvuru kaynakları olma özelliği taşımaktadır.

1873-1896 krizinin yarattığı olumsuz hava esas itibariyle 1850'den 1873'e uzanan dönemde hakim olan olağandışı genişleme konjonktürünün devam edeceği beklentisinin kırılmasından kaynaklanıyordu. Kabaca yüzyılın üçüncü çeyreğini kapsayan dönem, İngiltere ve diğer gelişmiş ülkeler açısından "iyi yıllar"dı. Almanlar bu döneme, 1871 yılındaki ulusal birliğin önünü açtığı düşüncesiyle "kurucu dönem" anlamına gelen "Gründerzeit" adını vermişti (Kindleberger, 1990:314). Hobsbawm (1998b)'ın "sermaye çağı" adını verdiği bu dönemde İngiliz ekonomisinde büyük bir genişleme (boom) yaşandı. Bu yıllarda yatırımlar, sermaye ihracı, ihracat gibi göstergeler bakımından olağanüstü bir genişleme konjonktürü yaşıyordu. Bu genişlemeye eşlik eden enflasyonist ortam, yüksek kar oranları sağlıyordu.

"İyi yıllar" doruk noktasına 1872 yılında ulaştı. Kriz öncesindeki 20 yılı aşkın genişleme dönemi ekonominin geleceği hakkında iyimser bir beklenti yaratmıştı. 1854 yılında 97 milyon pound olan ihracat 1872 yılında 256 milyon pounda, ithalat, 152 milyon pounddan 355 milyon pounda, yine aynı yıllar için *reexport* 19 milyon pounddan 58 milyona ulaşmıştı (Beales, 1934:70-71). Bu dönemde hiçbir ülkenin, bu dış ticaret rakamlarının yakınına dahi ulaşması söz konusu değildi. 1870'de İngiltere'nin toplam dış ticareti, görünmeyen mallar hariç kişi başına 17 pound 7 şilini bulurken, Fransa'nınki 6 pound 4 şilin, Almanya'nınki 5 pound 6 şilin ABD'ninki 4 pound 9 şilindi (Hobsbawm, 1998a:125).¹⁷

İngiltere'de, I. Bölüm'de ele alındığı gibi, 1870'lere kadar İlk Sanayi Devrimi'nin teknolojik temeli üzerinde sağlanan güçlü bir atılım ile kömür üretimi, ham pamuk tüketimi ve pik demir üretimi ve gemicilik ve gemi yapımı alanında dünyada hiçbir

¹⁷ Bu dönemde bütün sanayi ülkeleri arasında yalnızca Belçika'nın kişi başına dış ticaret rakamları İngiltere ile karşılaştırılabilir büyüklükteydi. Ancak 1870'de İngiltere'nin 31 milyonu aşkın nüfusuna karşılık Belçika'nın nüfusunun 5 milyon civarında olması nedeniyle Belçika toplam rakamlar bakımından elbette İngiltere ile karşılaştırıldığında küçük bir ekonomiydi. Rakamlar için bkz. Madison (1991:228-230).

ülkenin boy ölçüşemeyeceği rakamlara ulaşmış, ulaşılabilen bütün dünya pazarları, başta pamuklu mallar (iplik ve dokuma) olmak üzere İngiliz sınai malları tarafından istila edilmişti. İlk sanayi devriminin ikinci aşaması olarak kabul edilen 1840’lardan itibaren ise demiryolu yapımı alanında İngiliz şirketleri başta Kuzey Amerika olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde ciddi yatırımlara girişmişti. 1840 yılında tüm dünyada 4772 mil olan demiryolu hattı 1870’e gelindiğinde 130.361 mile ulaşmıştı. Ve dünya üzerindeki demiryolu hatlarının çok büyük bir bölümü İngiliz şirketleri tarafından döşenmişti (Ashworth, 1959:63). Tüm dünyada İngiliz tüccarlarının ve İngiliz sermayesinin harıl harıl kazanç fırsatları peşinde koştuğu bir dönemde, iş dünyasında, basın ve politika çevrelerinde İngiltere’nin olağanüstü iktisadi performansının kesintiye uğrayabileceği yönünde en küçük bir kuşku yoktu.

Ne var ki 1873 yılında ortaya çıkan ve Almanların “Gruendungskrise”¹⁸ (kurucu dönemin krizi) adını verdiği krizle, *boom* döneminde en çok büyüyen firmalar, aynı ölçüde gerileme içine girdi. Çok sayıda iflas yaşandı. Haddehaneler kapandı. Ağır sanayilerde ve kömür sektöründe bir durgunluk ve gerileme yaşandı. Kriz ilk olarak, Viyana borsasında patlak vermiş, oradan Berlin’e ve New York borsalarına uzanmıştı (Kindleberger, 1990:310-11). Kriz, görünürde ABD’deki demiryolu spekülasyonunun ardından patlak vermişti. Ancak etkisi beklenenden çok daha uzun sürdü.

1873-1896 krizi boyunca, ekonominin genel eğilimi durgunluk ve hızı yavaşlayan büyümeydi. Dönem boyunca, gerileme eğilimine eklemlenen ve üç tane gerileme ve iki tane kısa dönemli toparlanma dönemlerini içeren çevrimler yaşandı. İngiliz ekonomisinin 1850’lerde başlayan büyük genişleme dönemi 1872 yılında doruk noktasına ulaşmıştı. Bu noktadan başlayan gerileme (*slump*) 1879 yılına değin sürdü. Bunu üç yıl süren bir toparlanma dönemi izledi. 1882-1886 yıllarında ise Beales (1934:70)’in ifadesiyle depresyonun ikinci spazmı yaşandı. Bunu dört yıllık bir diğer toparlanma dönemi takip etti. Bu toparlanmanın ardından 1890-96 yıllarını kapsayan ve

¹⁸ Deyim, “kurucu dönemin krizi” anlamını taşımaktadır. 1873 krizi, 1871 yılında Bismarck öncülüğünde birleşik Almanya’nın kuruluşunu izleyen dönemin krizidir (Feldenkirchen, 1991:127).

oldukça ağır seyreden bir diğer depresyon aşaması yaşandı. 1896 yılında fiyatların yeniden toparlanmasıyla depresyon sona erdi (Lewis, 1978: 57).

“Büyük Depresyon” sona erdiğinde koşullar çok farklılaşmıştı. Hobsbawm (1998a:116)’ın sözleriyle “[s]isin ardından enflasyon güneşi bir kez daha ortaya çıktığında çok farklı bir dünyayı aydınlat”mıştı. 1890-1895 yılları arasında ABD ve Almanya çelik üretiminde İngiltere’yi geçti. İngiltere “Büyük Depresyon” sırasında “dünyanın atelyesi” olmaktan çıktı. Artık yalnızca dünyanın en önde gelen üç sınai gücünden birisi ve bazı bakımlardan en zayıfı durumuna geldi.

1873-1896 aralığını dönemin iş dünyası gibi “Büyük Depresyon” diye tanımlayan Beales (1934:68) bu konudaki soru işaretlerine göndermede bulunarak dönemin karakteristik özelliğinin fiyatlardaki düşüş olduğunu vurgulamakta ve sormaktadır:

Eğer düşen fiyatlara bakarak böyle bir değerlendirme mümkün ise, 1873’ten 1896’ya uzanan dönemi bir bütün olarak ele aldığımızda, bu dönemi “Büyük Depresyon” olarak tanımlamak akla uygun mudur?

Beales (1934), “Büyük Depresyon” tabirini benimsemesine karşın dönemin “bitmek tükenmek bilmeyen kederli ağıtlarının yansımaları”na dayanarak homojen bir dönem olarak adlandırılmasına karşı çıkmakta ve dönem içerisindeki toparlanmalara işaret etmektedir. Musson (1959:199) ise, “Büyük Depresyon” tabirinin bu dönemi tanımlamak için birçok bakımdan uygunsuz ve yanıltıcı bir etiket olduğunu savunmaktadır. Ona göre bu dönemde mutlak bir gerilemenin kanıtları bulunmamaktadır. Bu dönemde üretim ve ticaret genişlemeye devam etmekte, ulusal gelir ve zenginlik büyümekte, gerçek ücretler ve yaşam standartları iyileşmektedir. Fiyatlar düşmesine karşın neredeyse bütün diğer iktisadi faaliyet endeksleri –kömür ve pik demir üretimi, inşa edilen gemilerin tonajı, ham yün ve ham pamuk tüketimi, ithalat ve ihracat rakamları, gemi taşımacılığı girişleri ve geçiş izinleri, banka mevduatları ve kliring işlemleri, kurulan anonim şirket sayısı, ticari karlar, kişi başına düşen buğday, et, çay, bira ve tütün gibi temel tüketim maddelerinin tüketim göstergeleri yükselen bir eğilim gösteriyordu.

Fiyatların ve karların düşmesinden, aşırı üretim ve artan işsizlikten yüksek sesle şikayet eden Alfred Marshall ve Robert Giffen gibi dönemin iktisatçıları, ülkenin kelimenin gerçek anlamında depresyonda olduğunu düşünmüyorlardı. Marshall (1926:99) depresyonun nedenlerinin incelenmesi için oluşturulan Krallık komisyonuna verdiği raporda şunları yazmaktadır:

Bir fiyat depresyonu, faizlerde bir depresyon ve karlarda bir depresyon; şüphe yok ki bunlar var. Fakat başka bakımlardan dikkate değer bir depresyonun varlığından söz etmek için hiçbir neden göremiyorum.

Ancak dönemin Krallık ve Parlamento komisyon raporlarına, Parlamento tartışma tutanaklarına, gazete, dergi, kitap, broşür gibi yayınlara yansıyan hava çok daha karamsardı. Gerçi krizin hüküm sürdüğü 1873-1896 yılları boyunca bu tür karamsar görüşler süreklilik arz etmiyordu. Krizin neden olduğu karamsarlık ekonominin canlanma eğilimi gösterdiği kısa aralıklarda kısmen de olsa dağılıyor, ancak yeni bir kriz bu geçici iyimserliğe son veriyordu. Bir bütün olarak, dönem boyunca, depresyon ve belirsizlik, iş dünyasında hakim eğilim durumundaydı. İzleyen bölümde, 1873-1896 döneminde başlıca ekonomik göstergelerin izlediği seyir ele alınmaktadır.

II.1. FİYATLAR

1873-1896 krizinin en belirgin özelliği olan fiyatlardaki düşüş, dönemin yazarları tarafından tarihte eşi görülmemiş bir semptom olarak görülüyordu. Dönem boyunca, fiyatlar ortalama olarak üçte bir oranında azaldı. Aslında 19. yüzyılda deflasyon alışılmadık bir olgu değildi. Landes, 19. yüzyılda fiyatların genel olarak deflasyonist bir eğilim sergilediğini, bunun tek istisnasının kabaca yüzyılın üçüncü çeyreğini kapsayan zaman dilimi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre 1848'den 1873'e uzanan genişleme dönemindeki enflasyonist eğilim, 19. yüzyıl boyunca geçerli olan eğilimden bir sapmaydı. Bu çerçevede Landes (1969:233), 1873-1896 dönemindeki deflasyonu, yüzyılın genel eğiliminin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Ancak bu dönemde deflasyon, 1850 öncesindeki deflasyondan farklı bir özellik sergilemekteydi. Birincisi, 1873-1896 döneminin deflasyonu, 19. yüzyılın ilk yarısında, ilk olarak tarımda başlayan daha sonra sanayiye yayılan krizlerden farklı olarak, sanayi kesiminde başlayan ve

kapitalizmin işleyiş yasalarından kaynaklanan bir krizin dışavurumuydu. Üstelik 19. yüzyılın ilk yarısındaki kısa süreli sınai çevrimlerin tersine 20 yılı aşkın bir süre için fiyatlarda süreğen bir gerileme yaşanmıştı.

Tablo 2.1. İngiliz Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Toptan Fiyat Endeksi, 1871-1895

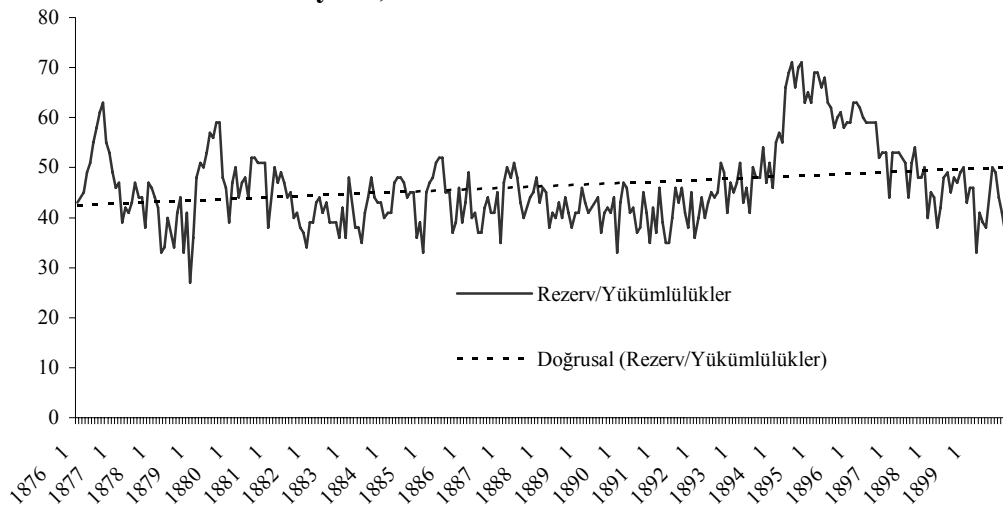
Ortalama	Kömür ve Metal	Tekstil Elyafı	Tahıllar	Hayvansal Ürünler	Şeker, çay, tütün, kahve ve kakao	Toplam Endeks
1871-75	100,0	100	100	100	100	100
1876-80	66,7	85,4	95,4	102,6	90,2	92,0
1881-85	60,7	76,9	83,7	98,6	75,1	83,5
1886-90	61,5	66,5	67,7	84,8	56,8	70,6
1891-95	63,6	60,3	66,0	84,6	53,7	68,3

Kaynak: Saul (1969:14).

Fiyat düşüşleri karşısında gerek dönemin yazarları gerekse de daha sonradan bu dönemi inceleyenler tarafından çok sayıda açıklama getirilmiştir. Yaygın olarak savunulan açıklamalar şöyle sıralanabilir; Aşırı üretim, altın kıtlığı ve altının değerlenmesi, gümüşün demonetizasyonu, korumacı tarifeler, dış rekabet, spekülasyon, dış borçların ve dış yatırımların İngiliz mallarına yönelik dış talep yaratmak bakımından verimsizliği ve kötü hasat dönemleri.¹⁹ Bu açıklamalar içerisinde en yaygın olarak kabul göreni, paranın miktar teorisine dayalı açıklamadır. Bu açıklama, fiyat düşüşlerini, dünya altın üretimindeki artışın dünya ticaretindeki büyümeye eşlik edememesine ve aynı zamanda mevcut altın arzının Batı Avrupa ve ABD’de altın standardının benimsenmesine bağlı olarak artan altın talebine yanıt verememesine bağlamaktadır. 1930’lu yıllara kadar geniş bir çevrede kabul gören bu açıklama, Phinney (1933)’in, bu dönemde banka mevduatlarının ve Bank of England’ın altın rezervlerinin istikrarlı bir biçimde arttığını ortaya koymasıyla ciddi bir itibar kaybına uğradı. Şekil.2.1’de dönemin istatistiklerinden türettiğimiz Bank of England’ın rezervler/yükümlülükler rasyosunun sergilediği pozitif eğilim bu bulguyu desteklemektedir.

¹⁹ Örneğin bkz. Giffen (1904:147-153).

Şekil 2.1. Bank of England Rezervler/Yükümlülükler Rasyosu, 01.1876-12.1899

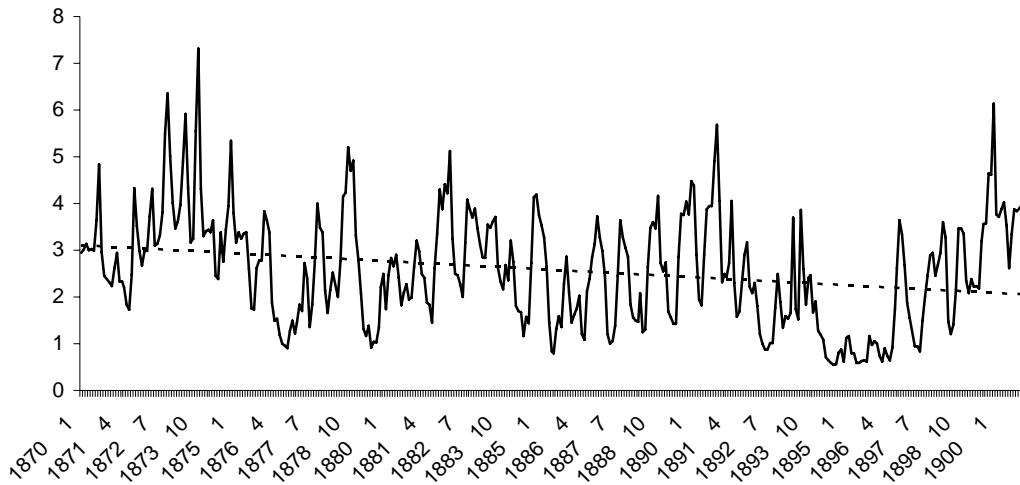

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomy>²⁰

Fiyat düşüşlerinin miktar teorisine dayalı açıklaması, basit ve kullanışlı olmasına karşın ciddi bir açmaz içermektedir. Musson (1959:204)'un da vurguladığı gibi, eğer sorun para darlığından kaynaklansaydı bu durumda faiz hadlerinin yükselmesi gerekirdi. Oysa tersine, bu dönemde faiz hadlerinin de gerilediği görülmektedir. Faiz hadlerinin bir göstergesi olarak görülebilecek iskonto haddi dönem boyunca önemli dalgalanmalar göstermekle birlikte oldukça düşüktü. Şekil 2.2'den de izlenebileceği gibi 1872-73 yıllarında ortalama yüzde 4 civarında olan iskonto hadleri dönem boyunca ortalama 2 puan civarında gerçekleşirken, 1894-96 yılları arasında ortalama olarak 1,1 puana gerilemiştir. İskonto hadlerindeki bu düşüşü Marshall (1926:51), “yatırılmayı bekleyen sermayenin, yatırım alanındaki çok büyük genişlemeye karşın iskonto haddini düşürecek denli hızlı artmasına” bağlıyordu.

²⁰ Orijinal veriler *Banker's Magazine*'in verilerinden NBER tarafından derlenmiştir.

**Şekil 2.2. Londra Piyasasında İskonto Hadleri,
01.1870-12.1900**

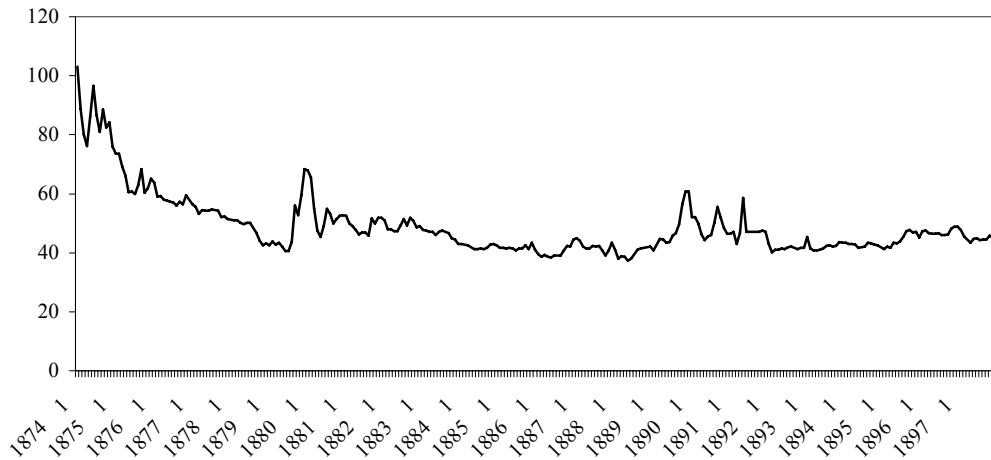

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomy>²¹

Dönemin yazarları ve kriz üzerine kaleme alınan komisyon raporları fiyat düşüşlerinde parasal faktörlerin çok sınırlı bir rol oynadığını, asıl belirleyici olanın artan sermaye yatırımlarının ürünü olan mekanizasyon ve taşıma maliyetlerindeki düşüş sayesinde sağlanan üretim artışı olduğunu, dolayısıyla fiyat düşüşlerinin parasal değil reel faktörlerde aranması gerektiğine işaret etmektedir. Landes'in fiyat düşüşleri ile ilgili olarak tartışma yaratan görüşü de aynı bakış açısından yola çıkmaktadır. Landes (1969:233-4), Napolyon Savaşları'ndan itibaren Avrupa'da fiyatlardaki genel eğilimin deflasyonist olduğunu, 1873-1896 deflasyonunun bu eğilimin devamı olduğunu savunmaktadır. Ona göre yüzyıl boyunca teknolojik yeniliklerle sanayi kesiminde maliyetlerin düştüğünü, taşımacılık devrimi ve yeni toprakların ticari tarıma açılması ile besin üretimindeki maliyetlerde büyük düşüş sağlandığını vurgulayarak, bu gelişmelerin fiyatlardaki deflasyonist eğilimin temel nedeni olduğunu savunmaktadır. Landes (1969:233), 1850-73 yılları arasındaki enflasyonist dönemi ise 1850'lerin başlarında yeni altın madenlerinin bulunmasıyla altın arzının artışına ve kredi patlamasına bağlamaktadır.

²¹ The Economist'in verilerinden NBER tarafından derlenmiştir.

**Şekil 2.3. İngiltere'de Pik Demir (Scotch Pig) Fiyatı,
01.1874-12.1897 [şilin/ton]**

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomy>²²

Demir ve demir fiyatına bağlı olarak çelik sektörüne ilişkin Şekil 2.3'de açıkça gözlemlenen bu fiyat düşüşünün ne kadarının maliyetlerdeki düşüşle ilgili olduğu tartışmalıdır. Ayrıca bu dönemde maliyetlerdeki düşüşün parasal ücretlerdeki düşüşten kaynaklanabilecek bölümü ise aşağıda tartışacağımız gibi oldukça sınırlıdır. Fiyatlardaki düşüşü, emek-sakıngan teknik iyileşmelere ya da maliyet düşüşlerine bağlayan yaklaşım, 1873-1896 krizi bağlamında önemli bir açmazla karşı karşıyadır. Bu yaklaşım, fiyatlardaki düşüşü, artan yatırımlar ve verimliliğin maliyetleri düşürmesine bağlarken, karların düşmesini ve kapitalistlerin karamsar psikolojilerinin nedenini açıklayamamaktadır. Teorik olarak, maliyetlerdeki azalma, fiyatlardaki düşüşten daha fazla ise, fiyatlar düşmesine rağmen kar oranlarının yükselmesi mümkündür. Keza tersine, maliyetlerdeki azalma, fiyatlardaki gerilemeden görece olarak daha az ise, kar oranları düşecektir. Bu durumda, fiyatların dolayısıyla kar oranlarının düşmesine neden olan başka etkenler devreye girmektedir. Nitekim “Sanayi ve Ticaretteki Depresyon Üzerine Krallık Komisyonu” 1886 yılındaki raporunda şöyle yazmaktadır:

Düşüncemiz odur ki, aşırı üretim son yıllarda iş dünyasının en önde gelen özelliklerinden birisi olmuştur. Ve içinde bulunduğumuz depresyon kısmen bu olgu

²² Orijinal veriler *The Economist*'in verilerinden NBER tarafından derlenmiştir.

ile açıklanabilir. İçinde bulunduğumuz durumun en önemli ve bizce onu daha önceki tüm depresyon dönemlerinden ayıran özelliği bu aşırı üretimin sürdürüldüğü sürenin uzunluğudur. ...Şuna kaniyiz ki, son yıllarda ve özellikle de depresyonun hakim olduğu yıllarda genel olarak mal üretim ve sermaye birikimi bu ülkede nüfus artışından daha büyük bir hızla artmıştır (Akt. Dobb, 1992:277)

Rostow (1948:96-97) aynı konuda şu yorumu yapmaktadır:

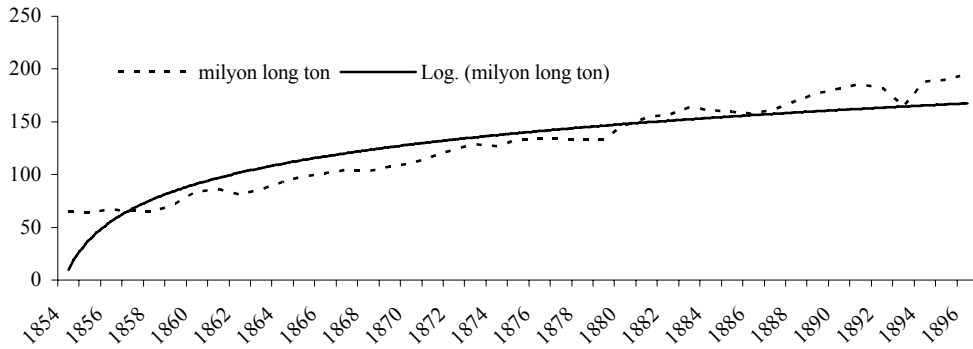
[1880’li yıllarda] Üretim genişliyordu. Mevcut insan sayısı sınırlıydı. Sermaye emeği yeterince ikame edemiyordu. Her ne kadar işgücü tasarrufu sağlayan makineler kullanılmaya başlanmış olsa da bunun sanayinin bütününde yarattığı sonuç, işgücü talebini parasal ücretlerde kısıntı yapılmasına olanak verecek denli ani biçimde azaltacak kadar geniş ölçekli olmadı.

Gerek Krallık Komisyonu raporunun gerekse de Rostow’un altını çizdiği aşırı üretim olgusu “Büyük Depresyon”un altında yatan nedenler hakkında önemli bir fikir vermektedir. Bu değerlendirmeyi daha sağlıklı bir biçimde yapabilmek için öncelikle depresyonun çeşitli sektörler ve iktisadi büyüklükler üzerindeki etkilerini ele alacağız.

II.2. SINAİ ÜRETİM VE YATIRIMLAR

1873-1896 aralığında fiyatlardaki düşüş, kar marjlarını düşürmüş, iş yaşamındaki güven ortamını ve olumlu beklentileri zayıflatmış, bu nedenle yatırımların ve üretkenliğin artışı dizginleyerek İngiliz iş dünyası bakımından olumsuz sonuçlara yol açmıştı. Rostow (1948:58)’un sözleriyle deflasyonun yol açtığı, “girişimciler ve Lombard Sokağı bankerleri için tatmin edici olmayan hava”, aynı zamanda ülkenin ulusal çıkarlarını da tehdit eden bir özellik taşıyordu. Bu döneme ilişkin birçok çalışmanın gösterdiği gibi İngiltere’nin bu dönemdeki üretim ve verimlilik göstergeleri görece bir durgunluğa ve İngiltere’nin dünya ekonomisi içerisindeki pozisyonunda belirgin bir gerilemeye işaret ediyordu. Üretim artmaya devam etmesine karşın, üretim artış oranı giderek azalıyordu. 1870’ler boyunca, yüzde 2,3 oranında gerçekleşen üretim artış hızı 1880’lerde yüzde 1,6’ya düşmüştü. Keza, 1850 ve 1860’lı yıllarda yıllık sınaî verimlilik artışı yüzde 3’in üzerindeyken depresyonun derinleştiği dönemlerde yüzde 1’in altına inmişti (Aldcroft ve Richardson, 1969:126-129).

**Şekil.2.4. İngiltere'de Kömür Üretimi 1854-1900
(Milyon long ton)**

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macrohistory> ²³

Ekonomideki durgunluk ve verimliliğin azalışı, demir, çelik, kömür ve pamuklu dokuma gibi belli başlı sektörlerin performansından da izlenebilmektedir. Örneğin demir ve çelik sektörlerinde İngiltere, teknolojik liderliği Almanya ve ABD gibi yeni sanayileşmeye başlayan ileri ülkelere kaptırmaya başlamıştır. İngiltere, ilk sanayileşen ülke olmanın getirdiği tutuculuk ve hantallık, eski fabrikaları yenilemenin yüksek maliyeti ve teknik eğitimdeki açmazlar nedeniyle bu sektörlerde fabrikalarını modernize etmekte, yeni proseslerin geliştirilmesinde ve sınai yapısını başlıca rakipleri olan Almanya ve ABD kadar hızlı bir şekilde değiştirmekte başarısız olmuştur (Aldcroft ve Richardson, 1969:147). İngiliz demir sektöründe 1880'lerin başından 1900'lü yılların başına uzanan dönemde gerçek maliyetler belirgin bir yükseliş eğilimi içerisindedir.

Kömür sanayisinde ise, kömür madenlerinde giderek artan derinlik nedeniyle yükselen maliyetler, üretim artış hızının düşmesine ve depresyonun şiddetine bağlı olarak dalgalanmalar göstermesine neden olmuştur. Kömür sektöründeki jeolojik güçlüklerin yanı sıra, İngiltere, maden çıkarmada, çelik ve beton kullanımı, elektrik kullanımı, mekanik delici ve kesicilerden yararlanılması bakımından da, Almanya ile karşılaştırıldığında geri durumdadır (Pollard, 1989:25-26). Şekil 2.4'deki logaritmik eğilim çizgisinin de gösterdiği gibi toplam kömür üretimi giderek daha yavaş bir hızla

²³ 1854-1872 Verileri: Coal and Iron Industries of the United Kingdom p. 296. 1873-1921 Verileri: Annual Report of the Secretary of Mines.

artarken 1880'li yılların başlarından itibaren işçi başına kömür üretimi azalmaya başlamış ve kömür fiyatlarındaki gerileme genel fiyat düzeyindeki gerilemeden daha fazla olmuştur.

Kriz döneminde İngiltere'nin genişlemesi yavaşlamıştır. 1870'lerin gerileme yıllarında ilk sanayi devriminin taşıyıcı unsurları olan buhar-gücü ve demirin İngiltere'nin başlıca sanayilerindeki kullanımı giderek azalmıştır. Kömür ve demir alanında klasik azalan verimler yasasının işlemesi (verili teknolojik koşullar ve bu koşulların belirlediği doğal kaynakların sınırlılığı altında) gerilemenin nedenleri arasında sayılmaktadır.

İngiltere'nin 19. yüzyılın son çeyreğindeki temel yenilikler (innovations) arasında sayılan elektrik gücü ve içten yanmalı motorun kullanımı bakımından geride kalması durgunluk ve gerilemenin başlıca etkenleri arasında sayılmaktadır.²⁴ Bu dönemde İngiltere'de önemli teknik gelişmeler olmuştur; çelik üretiminde başta Bessemer prosesi olmak üzere temel proseslerin hayata geçirilmesi, türbin ve deniz motoru, hidrolik makinalar, makine parçaları, rotatif baskı, cam sektöründe Siemens tank fırını, un değirmenciliğinde çelik merdanelerin kullanılması, tarımda biçer-toplar makinelerin kullanılmaya başlanması, konfeksiyon sektöründe dikiş makinesinin icadı bu dönemin yenilikleri arasında sayılabilir.²⁵ Fakat bu yenilikler, nitelik bakımından İlk Sanayi Devrimi sırasında buhar makinaları ve iplik eğirme alanındaki keşiflerle kıyaslandığında devrimci bir nitelik taşımamaktadır. Üstelik tüm bu icatlar, İngiltere'de değil, Almanya ve ABD gibi ülkelerde geliştirilmiştir. İngiltere, İlk Sanayi Devriminde sahip olduğu içsel teknolojik buluşlar konusundaki liderliğini bu ülkelere kaptırmıştır.

Yenilikler ve yeni endüstriler konusundaki başarısızlık ve eski sanayilerin gelişmesindeki kaçınılmaz yavaşlama, İngiltere'nin genel büyüme hızının düşmesinde büyük bir rol oynamıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde, sınıai büyüme hızları bakımından İngiltere'nin rakibi olan başlıca ülkeler, İngiltere'den çok daha öndedir. 1873-1913 yılları arasında imalat sanayi üretiminin yıllık büyüme hızı ABD'de yüzde 4,8,

²⁴ Toplu bir değerlendirme için bkz. Pollard, (1989).

²⁵ Freeman ve Soete (2003) ve Landes (1969).

Almanya’da yüzde 3,9 ve dünya genelinde yüzde 3,7 iken İngiltere’de yüzde 1,8 olarak gerçekleşmiştir. ABD’nin imalat sanayi verimliliği 1873-1883 yılları arasında yıllık yüzde 1,6, Almanya’nın yüzde 2,6 oranında artarken İngiltere’de bu oran yüzde 1 civarına gerilemiştir (Musson, 1959:206, 208). Sonuç olarak yüzyılın sonlarına doğru, Tablo 2.2’den de görüleceği gibi İngiltere dünya çapındaki sanai liderliğini kaptırmış, bu konudaki önemli göstergelerden birisi olan pik demir üretiminde ABD ve Almanya, İngiltere’yi aşmışlardır.

Tablo 2.2. Başlıca Gelişmiş Ülkelerde Demir ve Çelik Üretimi, 1880-1913 (milyon ton).

	1880	1913
Pik Demir		
İngiltere	7,7	10,3
Almanya	2,5	19,3
ABD	3,8	31,0
Çelik		
İngiltere	1,3	7,7
Almanya	0,7	18,9
ABD	1,2	31,3

Kaynak: Freeman ve Soete (2003:70).

1873-1896 Büyük Depresyonu uluslararası iktisadi yapıyı kökten değiştirmiştir. Bu dönemi inceleyen birçok iktisat tarihçisi, çalışmalarının ana eksenine, İngiltere’nin görece gerilemesi sorununu yerleştirmiştir.²⁶ 1870’lerden önce tartışmasız bir şekilde dünya ekonomisinin hegemonik gücü olan İngiltere, 19. yüzyıl sonuna kadar, ticaret, finans alanındaki tekeli kullanarak, teknoloji ve verimlilik alanındaki hantal yapısının yarattığı olumsuz iktisadi sonuçları telafi edebilmiştir. Ancak 19. yüzyıl son çeyreğinde ortaya çıkan yeni sanai güçler adım adım İngiltere’nin gerilemesini daha belirgin kılan bir ilerleme kaydetmişlerdir.

İngiliz iktisat tarihçilerinin gerilemenin nedenleri konusunda üzerinde en çok durdukları husus, İngiltere’de sanayi sektöründe aile işletmelerinin yaygınlığı nedeniyle girişim yapısının ölçek ekonomilerine izin vermemesi, İngiliz sanayisindeki görece rekabetçi

²⁶ Bu konuda McCloskey (1970) döneme ilişkin istatistiksel verileri yeniden ele alarak, 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere’nin gerilediği argümanını sorgulamaktadır.

yapının ABD ve Almanya’da gelişen tröstler ve karteller karşısında fiyat ve teknoloji rekabeti yapamadığıdır (Aldcroft, 1964:128-131). Bir diğer argümana göre ise, İngiltere’nin ısrarla sürdürdüğü serbest ticaret anlayışı, kriz yıllarında gelişen güçlü korumacılık eğilimine yanıt vermesine engel olmuştur.

1873-1896 krizinden başlayarak İngiltere’nin sınai üretim ve verimliliğindeki büyümenin giderek yavaşlamasında etkili olduğu vurgulanan bir diğer faktör, aşırı sermaye ihracıdır. Sermaye ihracının altında, merkezde biriken sermayenin, merkezdekinden daha büyük bir kazanç vaat eden dış yatırımlara yönelme arzusu yatmaktadır. Söz konusu dış yatırımların İngiliz sanayisinin modernizasyonu ve genişlemesinde ve “insani gelişme” alanında kullanılmış olması halinde, yaşanan gerilemenin engellenebileceği savunan kimi görüşlere rastlanmaktadır (Musson, 1959:111 ve Mathias, 1969:328). Ancak III. bölümde ele alacağımız gibi İngiltere’nin dış yatırımları bir bütün olarak söz konusu yatırımları yapanlara ve ülkeye önemli kazançlar sağlamıştır. Dış yatırımlardan elde edilen önemli karlara ek olarak, bu yatırımlar ihracatçı sektörler için dış pazarların genişlemesi ve ucuz gıda ithalatı gibi önemli avantajlar sağlamıştır (Mathias, 1969:326-334).

Tablo 2.3. Başlıca Gelişmiş Ülkelerde Net Yurtiçi Sermaye Oluşumu (Net Yurtiçi Hasılanın Yüzdesi Olarak).

İngiltere		Almanya		ABD	
1855-1874	7,0	1851-1870	8,5	1869-1880	13,9
1875-1894	6,8	1871-1890	11,4	1889-1913	12,9
1895-1914	7,7	1891-1913	15,0		

Kaynak: Saul (1969:41).

Bu dönemde, sermaye birikim hızının yavaşladığına ilişkin önemli kanıtlar bulunmaktadır. “Büyük Depresyon” döneminin İngiltere’si milli gelirinin giderek azalan bir oranını yatırıma dönüştürmektedir. Bir tahmine, göre 1870-1874 yıllarında, İngiltere’nin net sermaye yatırımları (ülke içi ve deniz aşırı) ortalama olarak milli gelirinin yüzde 12,6’sını oluşturmaktadır. 1875-1896 yıllarında bu oran yüzde 9,7’ye düşerken 1897-1913 yıllarında yeniden yükselerek yüzde 11,7’ye çıkmıştır. Bu rakamlar, Büyük Depresyon döneminde kar oranlarının düşmesinden ve yatırımların

kaynağını oluşturan karların milli gelir içindeki payının azalmasından kaynaklanmaktadır (Musson, 1959:211). Tablo 2.3.'de verilen yurtiçi sermaye oluşumu rakamları da aynı savı desteklemektedir. 1873-1896 yılları boyunca, yurtdışından yurtiçine sermaye transferi ve kısmen de olsa yeni proseslerin hayata geçirilmesi sözkonusu olmasına karşın sermaye oluşumunda küçük de olsa bir gerileme yaşanmıştır. Tablo 2.3'deki rakamlar aynı dönemde Almanya ve ABD'nin, sermaye birikim hızı bakımından İngiltere'yi bir hayli geçtiklerini de ortaya koymaktadır.

Rostow (1948:68,88) 1873-1896 krizinde dış borç ve doğrudan yatırım biçimindeki sermaye ihracında yaşanan tıkanmalar nedeniyle dışarıdan içeriye sermaye akışı yaşandığını ve böylece iç piyasadaki sermaye yatırımlarının arttığını savunmaktadır. Yatırımlardaki artışın bir göstergesi olarak yorumlanabilecek sermaye malları üretimi depresyon öncesindeki yirmi yıllık genişleme dönemine göre biraz daha yavaş bir hızla da olsa artmaya devam etmiştir. Sermaye malları üretim endeksi 1873'te 55,3'ten 1877'de 61,6'ya çıkmıştır. Sermaye malları üretimi depresyonun derinleştiği 1879 yılında 1877'deki düzeyinden yalnızca birkaç puan düşüktür. 1878-9 yıllarında yüzde 10'un üzerine çıkan işsizliğe karşın 1873-79 yılları arasında üretim endeksi yalnızca 62'den 60'a düşmüştür. İç yatırımlarda görülen artış 1880-83 yılları arasındaki canlanmaya belli ölçülerde katkıda bulunmuştur. Fakat 1873 öncesindeki genişlemeye dayanan üretim kapasitesi artışının bu dönemde de devam etmesi 1880'lerin ortalarında fiyatlar ve kar marjları üzerinde aşağıya doğru bir baskı oluşturmuştur (Dobb, 1992:276).

Üretim ve yatırım alanına ilişkin olarak ortaya konulan farklı görüşler aslında ortak bir görüş etrafında uzlaşmaktadır. Bu dönemde üretim ve yatırımlar azalan bir hızla da olsa artmaya devam etmiştir. Sorun, esas itibariyle fiyatlardaki düşüşten kaynaklanan kar oranlarının düşüşü sorunudur.

1873-1896 krizinin üretim ve yatırım alanındaki etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için ücretler ve istihdamdaki gelişmeler büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü ücret düzeyleri hem bir maliyet (arz) hem de talep unsuru olduğu için depresyonun seyri üzerinde önemli bir etkisi olmuştur.

II.3. ÜCRETLER VE İSTİHDAM

1873-1896 dönemi için “Büyük Depresyon” tabirini uygun gören Giffen (1904) ve onu izleyen Beales (1934), depresyon konusundaki yakınmaların toplumun büyük çoğunluğundan değil, fiyatların karların ve faiz hadlerinin düşmesinden dolaysız olarak etkilenen sanayici, tüccar ve bankerlerden geldiğini vurgulamaktadır. Döneme ilişkin bir incelemeye yönelik bir araştırmacının ilk elde böyle bir izlenime kapılması da kaçınılmaz görünmektedir. Keza, Parlamento başta olmak üzere kamuoyunu kontrol edenler bu kesimlerdir. Bu kesimlerin şikayetlerinin daha yüksek bir sesle dile getirme ayrıcalığına ve alışkanlığına sahip olması, depresyondan yalnızca ve münhasıran iş çevrelerinin etkilendiği izlenimi uyandırmaktadır. Beales (1934:70) ve Rostow (1948:58-9) gibi yazarlar, döneme ilişkin Krallık komisyon raporlarına dayanarak, döneme bir bütün olarak bakıldığında fiyatlardaki düşüş nedeniyle çalışan sınıfların yaşam standartlarının yükseldiğini savunmaktadır. Keza, sözkonusu raporlarda ulusal gelirin çalışanlar lehine yeniden bölüşümünün sağlandığı, sefaletin (pauperism) sona erdiği, tasarruf bankalarındaki mevduatın istikrarlı bir biçimde arttığı, kişi başına temel tüketim maddelerinin tüketiminin arttığı savunulmaktadır. Ancak Musson (1959:201)’un aktardığı gibi, yalnızca kapitalistlerin yer aldığı Parlamento raporlarında ve bu kesimin kontrolündeki basında değil, sendika raporlarında ve sosyalist yayınlarda da depresyonun yarattığı sıkıntılardan söz edilmektedir. Dönemin yazarlarından W.E. Smith, depresyonun ilk yıllarında fiyatlardaki düşüş karşısında birçok sektörde nominal ücretlerde kesintiye gidildiğini, bu nedenle reel ücretlerin azaldığını vurgulamaktadır (Akt. Musson, 1959:201).

Tablo 2.4’den de izlenebileceği gibi “Büyük Depresyon” döneminde fiyatlardaki büyük düşüşe rağmen nominal ücretlerdeki kesintiler ılımlı bir düzeyde kalmıştır. Bu olgu, bu dönemde işçilerin giderek artan bölümünün sendikalarda örgütlenmesinin sonucuydu. Reel ücretlerdeki artışın kaynağı ise, ücret mallarının fiyatlarındaki büyük gerilemeydi. Özellikle 1880’lerden itibaren dış ticaret hadlerinin İngiltere lehine dönmesi, İngiliz işçi sınıfının temel tüketim maddeleri haline gelen çay, şeker, tütün gibi ithal malların fiyatlarında yüzde 50’lere varan gerileme reel ücretlerin artışında önemli bir rol oynamıştır.

Tablo 2.4. İngiltere’de Ücretler, 1868-1886 [1900=100]

	Nominal Ücretler	Perakende Fiyatlar	Reel Ücretler	Tüketim İndeksi	Toplam Ücret Ödemeleri
1868	72,6	133,7	60,1	66,0	47,9
1873	86,6	137,1	69,9	77,0	68,3
1879	81,6	115,7	74,9	74,3	60,6
1883	83,2	114,6	76,0	78,9	66,2
1886	82,7	103,4	82,5	76,3	62,0
1870-5(ort)	86,6	130,8	68,9	73,8	61,4
1880-5(ort)	82,7	115,3	76,2	76,9	64,0

Kaynak: Rostow (1948:90).

İşsizlik konusunda ise, döneme ilişkin verilerin sağlıklı olması nedeniyle açık bir sonuca varmak zor görünmektedir. Rostow (1948:48), 1850–59 yılları arasında ortalama işsizlik oranlarının yüzde 5,03, 1860-9 yılları arasında yüzde 5,16, 1870–9 yılları arasında yüzde 3,83, 1880–9 için yüzde 5,61 ve 1890-9 için yüzde 4,35 olduğunu savunmaktadır. Rostow, bu görüşünü, fiyatlardaki büyük gerilemeye karşın yatırımların hız kesmemesine bağlamaktadır. Yukarıda tartıştığımız gibi Rostow bu dönemde dışarıdan içeriye sermaye transfer ile sermaye yatırımlarında bir artış olduğunu savunmaktadır.

Saul (1969:30), Rostow’un öne sürdüğü işsizlik rakamlarının ele alınan aralıklarla oynanmasıyla kolayca manipüle edilebileceğini vurgulayarak, 1874-95 yılları arasındaki işsizlik oranının ortalama yüzde 7,2 olduğunu, bu rakamın, 1851-73 dönemi için yüzde 5 ve 1896-14 dönemi için ortalama yüzde 5,4 olduğunu savunmaktadır. Saul (1969:31)’e göre, “Büyük Depresyon” yıllarında işsizliğin daha yüksek olmasının nedenleri arasında 1870’li yıllar boyunca inşaat sektörü başta olmak üzere, metal ve diğer ağır sanayilerdeki durgunluk ve gerileme sayılabilir. Saul (1969:31)’e göre bir diğer etken, çalışan nüfusun sabit büyüme hızı karşısında efektif talebin büyümesindeki yavaşlamadır. Saul (1969:31) ayrıca emek üretkenliğinin artışındaki yavaşlama nedeniyle işsizlik oranının daha da kötüleşmesinin engellendiğini de ileri sürmektedir.

Yukarıda tartıştığımız gibi, İngiltere’nin sermaye yatırımları alanında emekten tasarruf eden yeni teknikleri yaşama geçirmekte yavaş davranması nedeniyle, sermaye yatırımlarının işgücü talebinde bir gerilemeye yol açmamış olması mümkündür. Öte

yandan deflasyon nedeniyle düşen kar oranları, kömür ve demir gibi stratejik sektörlerde emeğin verimliliğini artıracak daha sıkı gözetim ve daha etkin organizasyon gibi tedbirleri gündeme getirirse de, işçiler, yaygınlaşan sendikal örgütlenmeler sayesinde işgününü kısaltma yönünde kazanımlar elde ederek, birim emek verimliliğini artırmaya dönük girişimleri engellemişlerdir.

II.4. TARIMSAL ÜRETİM

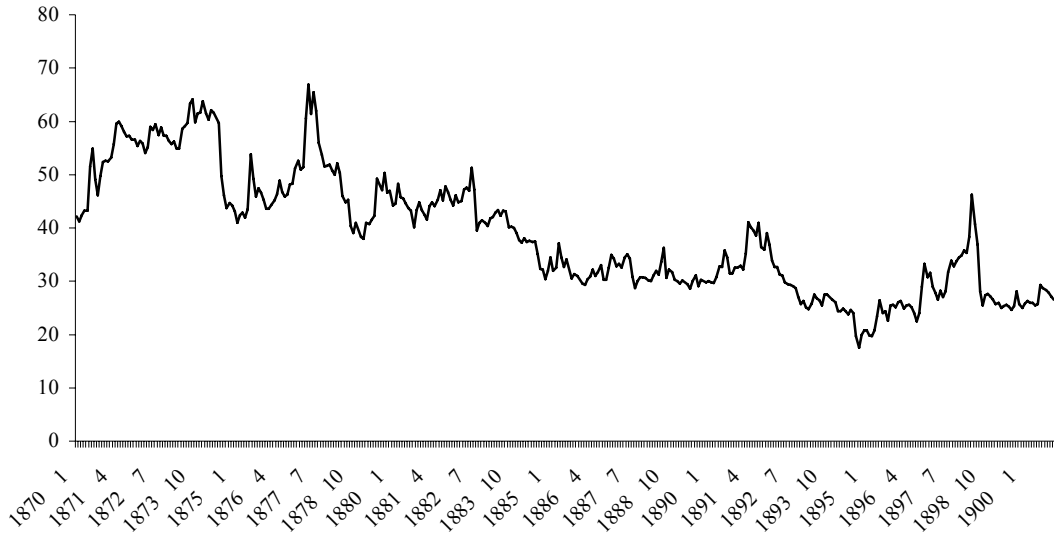
1870'lere doğru İngiliz tarımı toplam ulusal gelir içerisindeki payı giderek azalan bir seyir izliyordu. Ancak yine de tarım kesimi nüfusun en büyük kesimini istihdam ediyor ve hızlı büyüyen nüfusun gıda talebini karşılıyordu.

Ancak depresyon, en yoğun olarak tarım sektöründe hissedildi. 1874 yılından itibaren tarımsal fiyatlardaki hızlı düşüşe 1870'li yılların sonlarında ardı ardına gelen kötü hasat dönemleri eklenince İngiliz tarımı depresyonun etkilerini daha da yoğun olarak yaşadı. 1850-1870 hızlı genişleme döneminde tarım kesiminde de teknolojik açıdan göz alıcı değişimler yaşanmış, tarımsal ürün arzı artmıştı. Ancak bu durum, İngiltere'nin dünya ekonomisi içerisindeki konumu ile çatışmıyordu. Bu dönemde İngiltere'nin dünya sanayi üretimindeki öncülüğünü pekiştirmesi, giderek artan sermaye ihracı, bunun yanı sıra ticaret, taşımacılık ve finans alanındaki tekeli, hızlı tarımsal gelişmeyi gereksiz kılıyordu.

Her şeyden önce İngiltere'nin dünya çapındaki sanayi tekelinin devam etmesi için tarımsal ürün üretiminde uzmanlaşan az gelişmiş ülkelerin İngiliz sanayi malları (yatırım ve tüketim malları) talep etmeleri, bunun için de ürettikleri tarımsal malları bu ülkeye satmaları gerekiyordu. Öte yandan taşımacılık alanında İngiliz dış yatırımlarının katkısıyla maliyetlerden sağlanan büyük tasarruflar tarımsal ürün fiyatlarında önemli düşümlere yol açıyordu. Sözelimi Karadeniz buğdayının İngiltere'ye taşınmasında 1864 yılında yüzde 17,9 olan navlun oranı 1886 yılında yüzde 8,8'e düşmüştü. ABD'den İngiltere'ye yapılan ihracattaki navlun oranlarında da 1880'lerden itibaren daha önceki dönemlere göre %25'lere varan tasarruflar sağlanmıştı (Saul, 1969:22-3). İngiltere'nin dünya ekonomisi içerisindeki konumunu sürdürmek için sarıldığı mutlak serbest ticaret

doktrini nedeniyle İngiliz tarım ürünleri ithal malların güçlü fiyat rekabeti baskısı altındaydı. Bu ortam, Büyük Depresyonun İngiliz tarımı üzerindeki etkilerini daha dramatik hale getirdi.

Şekil 2.5. İngiltere'de Buğday Fiyatı, 01.1870-12.1900
[şilin/quarter]

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomic> ²⁷

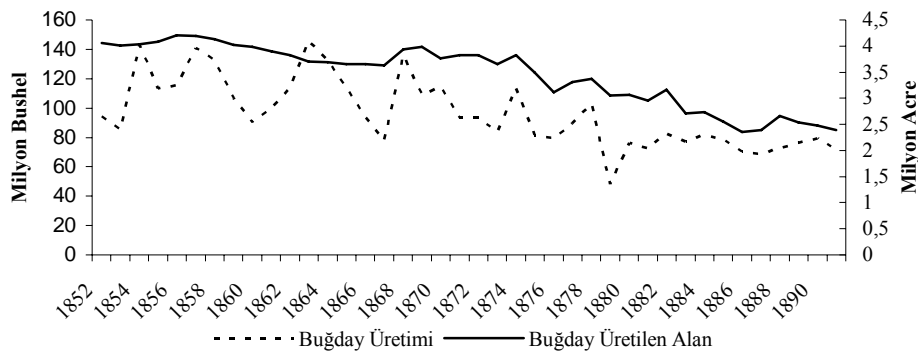
Şekil 2.5’de görüldüğü gibi büyük depresyon döneminde buğday fiyatlarında dramatik bir gerileme yaşandı. 1873’te yaklaşık olarak 60 şilin olan bir quarter buğdayın fiyatı, 1896’da 20 şilinin altına düştü. Öte yandan 1867-76 döneminde İngiltere’nin toplam tarımsal hasılasının yüzde 13’ünün oluşturduğu buğday üretiminin payı, 1894-1903 döneminde yüzde 4’e geriledi (Fletcher, 1961:417). Şekil 2.6’da açıkça görüldüğü gibi 1850’lerden başlayarak gerileme eğilimine giren buğday üretimi, gerek ekim yapılan arazi gerekse üretim miktarı bakımından 1873-1896 krizinde belirgin bir şekilde düştü.

Buğday fiyatlarındaki dramatik düşüş, ekonomideki karşılıklı bağımlılık nedeniyle çeşitli olumlu sonuçlara da yol çattı. Örneğin, tahıl ürünlerini temel girdi olarak kullanan canlı hayvan üreticileri, tahıl fiyatlarının gerilemesinden kazanç sağladı. Öte yandan

²⁷ Orijinal kaynak: *The Economist* (ilgili yıllar)

düşen buğday fiyatları başta ücretler olmak üzere nüfusun reel gelirlerini artıran bir rol oynadı. Nüfusun reel gelirlerinin artması et, süt, tereyağı peynir gibi hayvansal ürünlere yönelik iç talebi artırdı. Böylece yukarıda Tablo 2.1'in gösterdiği gibi hayvansal ürünlerdeki fiyat düşüşleri, tahıl ve çay, kahve, tütün ve şeker gibi ithal tropikal besin maddelerinin fiyatlarındaki düşüşe göre daha sınırlı kaldı. Tahılda yüzde 35, tropikal ürünlerde yüzde 45'e varan deflasyon hayvansal ürünlerde yüzde 15 olarak gerçekleşti.

Şekil 2.6. İngiltere'de Buğday Üretimi ve Buğday Üretilen Alanlar, 1854-1891

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomy>²⁸

“Büyük Depresyon” yıllarında buğday üretimindeki artış nüfus artış hızının gerisinde kaldı. Bu olgu, ithalat artışının yanı sıra buğdayın gelir esnekliğinin düşük olması ile ilgiliydi. İngiliz halkı buğday fiyatları başta olmak üzere temel tüketim mallarının fiyatının düşmesi ile birlikte daha çok protein ihtiva eden hayvansal ürünlere yönelik taleplerini artırdı (Fletcher, 1961:419).

²⁸ Üretim Yapılan Alan Verileri: *1852-1885 Verileri*: Journal of the Royal Agricultural Society Of England, Third Series 1893, Vol. 4,P. 132. *1886-1891 Verileri*: Food Research Institute, "Wheat Studies", April 1933, P. 268; December 1933, P. 122; December 1938, P. 239. Buğday Üretimi Verileri: J.B. Lawes And J.K. Gilbert, On The Home Produce, Imports, Consumption and Price Of Wheat, Over Forty Harvest Years, 1852-3 To 1891-92; Journal of The Royal Agricultural Society Of England, Volume 4, 1893, P. 132.

Dönem boyunca, tarım sektöründeki verimlik sanayideki verimlikten daha az arttı. 1867-69 dönemi ile 1886-93 dönemi arasında tarım kesiminde sabit fiyatlarla-çalışan başına katma değere göre hesaplanan verimlik artışı yüzde 15 olarak gerçekleşti. Bu artış, aynı dönem için, yüzde 23 olarak hesaplanan sanayideki artışa kıyasla daha düşük bir artışı. Buna karşın tarımsal gelirlerin (kar ve ücret) net milli gelir içerisindeki payı 1870-4 yıllarında yüzde 13 iken 1895-9 döneminde yüzde 6'ya geriledi. Tarımsal gelirlerin net milli gelir içerisindeki payı 1855-9 döneminde yüzde 20 olarak gerçekleşmişti (Saul, 1969:35-6).

“Büyük Depresyon” döneminde tarımsal fiyatlardaki düşüş, tarımsal istihdamın giderek azalmasına yol açtı. Ancak tarımdaki gerileme, küçük üreticiliğin yaygın olduğu Almanya, Fransa İtalya ve Rusya gibi ülkelerdeki kadar yoğun değildi. 1873-1896 krizinin İngiliz tarımında yol açtığı sıkıntılar karşısında birçok ülkede hayata geçirilen korumacılık gibi önlemlere başvurulmaması, tarımdaki büyük ölçekli mülkiyet yapısıyla ilişkiliydi. Cain ve Hopkins (1987)'in “centilmen kapitalizmi” tabiriyle tanımladığı İngiliz kapitalizminde, tarihsel olarak büyük toprak sahiplerinin burjuvallaşması ile şekillenen kapitalist sınıfın toprakla olan bağlantıları bir toplumsal statü göstergesiydi. Burjuva toprak sahipleri, sanayi, ticaret ve finans alanında önemli girişimlere sahip durumdaydı. Kökeni topraklı aristokrasiye dayanmayan sanayi ve ticaret burjuvazisi de, bir yolunu bulup geleneksel aristokrasiye dahil olmaya çalışıyordu. Bir bakıma toprağa dayalı çıkarlarla, sanayi, ticaret ve finans alanındaki çıkarlar arasında bir ahenk sağlanmıştı. 1846 yılında “Tahıl Yasaları”nın kaldırılması bu ahengi bozan gerilimlere de son noktayı koymuştu. Büyük Depresyon yıllarında her hangi bir korumacılık talebinin ortaya çıkmamasının ya da bu yöndeki taleplerin görmezden gelinmesinin temel nedeni, büyük toprak sahiplerinin ticaret, sanayi ve finans alanındaki girişimlerinin tarımsal gelirleri gereksiz hale getirmesiydi. Tarımda çalışan nüfus için ise, istikrarsız da olsa büyümeye devam eden sınai yatırımlar önemli bir istihdam olanağı sağlıyordu.

II.5. DIŞ TİCARET ve DIŞ TİCARET HADLERİ

1873-1896 krizinin bir diğer önemli göstergesi İngiliz ekonomisinin sürükleyici gücü olan ihracatın büyüme hızındaki gerilemedir. Bu olgu, bu dönemdeki üretim, yatırım ve verimlilikteki büyüme hızının gerilmesinin altında yatan önemli faktörlerden birisi olarak değerlendirilmektedir. Aslında tam tersi de söylenebilir. Sermaye yatırımlarındaki artışın hız kesmesi, girişimcilik ortamının zayıflaması nedeniyle ortaya çıkan üretim ve verimliliğin artış hızındaki gerileme, ihracattaki durgunluğun altında yatan en önemli nedeni oluşturmaktadır. İngiltere'nin bu dönemdeki, ihracat performansındaki gerileme, başlıca rakipleri olan ABD ve Almanya'nın üretim ve verimliliklerini büyük ölçüde geliştirmesine yol açmıştır.

Depresyonu incelemek üzere kurulan Krallık Komisyonu'nun Nihai Rapor'unda ihracatta yaşanan güçlüklerin İngiltere'nin kontrolü dışında olduğu vurgulanmaktadır (Musson, 1959:213). Gerçekten de ihracatın artış hızındaki gerileme depresyonun başlıca göstergelerinden birisini oluşturmaktadır. 1873 öncesinde İngiliz ihracatındaki büyük genişleme krizle birlikte sona ermiştir. İhracatın değer olarak yükselişı durmuş, miktar bakımından artışlar ise, kriz öncesi düzeylerin çok altında kalmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde İngiltere, dünyanın en büyük ticaret potansiyeline sahip ülkesi olmasına karşın, ciddi bir uluslararası sınai rekabetle yüzyüze gelmiş, dış pazarlarda giderek büyüyen ihracat güçlüklerinin yanı sıra, ithal ettiği yabancı mamuller zaman içinde artmıştır. Aynı zamanda ithal ettiği besin maddeleri ve hammaddeler giderek artmış, ödemeler dengesinin görünen kalemlerini oluşturan dış ticaret dengesinde büyüyen açıklarla karşılaşmaya başlamıştır (Mathias, 1969:304-306).

İngiliz Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın (Board of Trade) istatistiklerine göre, İngiltere'nin bu dönemdeki ihracatı değer olarak bir durgunluk içerisindedir. Ülke içerisinde üretilen mamullerin 1850-1873 yıllarındaki genişleme dönemindeki ihracatı, 1855-1859 yılları için yıllık ortalama 116 milyon pound'dan 1870-1874 yılları için yıllık ortalama 235 milyon pounda çıkmıştır. 1870-1874 aralığını kapsayan yıllık ortalama ihracat değerleri, 1895-1899 yıllarına kadar aşılammıştır. 1873-1896 yıllarında ihracat rakamı, en düşük değerine ulaştığı 1879 yılındaki 192 milyon pound ile en yüksek değere ulaştığı 1890 yılında kaydedilen 263 milyon pound arasında

dalgalanmış, kriz dönemi boyunca yıllık ortalama 227 milyon pound olarak gerçekleşmiştir (Musson, 1959:213-4).

İhracatın değer büyüklüğü, fiyatların düştüğü depresyon koşullarında yanıltıcı sonuçlara yol açabilir. Üstelik, depresyon öncesindeki enflasyonist koşullar da geçmiş ihracat performansını sağlıklı bir şekilde ölçmeyi zorlaştırmaktadır. Bu nedenle miktar rakamları tabloyu daha iyi gösterecektir. Ancak bu konudaki tahminler de tabloyu çok değiştirmemektedir. İhracatın hacmindeki artış, 1840-1860 aralığı için yıllık ortalama yüzde 5,3 iken, 1860-1870 aralığında yüzde 4,4, 1870-1890 yılları için yıllık yüzde 2,1 ve 1890-1900 yıllarında yıllık ortalama yüzde 0,7 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2.5. Başlıca Gelişmiş Ülkelerin İhracatı (yıllık ortalama, milyon £)

	İngiltere	Almanya	ABD	Fransa
1870-4	235	114(1872-4)	96	135
1875-9	202	132	125	138
1880-4	234	153	165	138
1885-9	226	151	146	132
1890-4	234	453	185	137
1895-9	238	181	213	144

Kaynak: Beales (1934:73).

İngiltere'nin ithalat performansı ise, ihracata benzer bir eğilim sergilemekle birlikte, buradaki değişimin hızı ve şiddeti daha durağan olmuştur. İngiltere'nin 1850-1873 yıllarındaki genişleme dönemindeki ithalatı 1855-1859 yılları için yıllık ortalama 146 milyon pound'dan 1870-1874 yılları için yıllık ortalama 291 milyon pounda çıkmıştır. 1873-1896 krizi döneminde ithalattaki artış hızı düşmesine karşın 1890-94 yılları için ortalama 357 milyon pounda yükselmiştir. İthalat hacmi, 1840-1860 aralığı için yıllık ortalama yüzde 4,5 oranında artarken, 1860-1870 aralığında yüzde 4,4, 1870-1890 yılları için yıllık yüzde 2,9 ve 1890-1900 yıllarında yıllık ortalama yüzde 2,6 olarak gerçekleşmiştir (Musson, 1959:213-214).

İhracat ve ithalatın büyüme hızları arasındaki bu farklılık doğal olarak ödemeler dengesindeki açıkların büyümesine yol açmıştır. Mamul mallar ticaretini gösteren dış ticaret dengesindeki süregelen açıklar depresyon yıllarında giderek büyümüştür.

İngiltere’de 1871-75 yıllarında yıllık ortalama 62,5 milyon pound olan dış ticaret açıkları, 1891-1895 yıllarında yıllık ortalama 130,3 milyon pounda yükselmiştir. Bu açıklar 1850’lerde, sigorta, navlun gibi görünmeyen kalemler tarafından kapatılmaktaydı. Böylece dış yatırımlar için önemli bir artık elde edilmekteydi. Fakat 1870’lerden itibaren sadece görünen kalemlerde değil, görünmeyen kalemler dengesinde de açıklar oluşmaya başladı. 1870’li yılların başlarından itibaren İngiltere ihraç ettiğiinden daha fazla mal ve hizmet ithal etmeye başlamıştı. Bu koşullarda cari işlemler dengesindeki açıkları kapatmanın ve yeni dış yatırımları finanse etmenin tek yolu deniz aşırı yatırımlardan elde edilecek kazançlardı (Mathias, 1969:305).

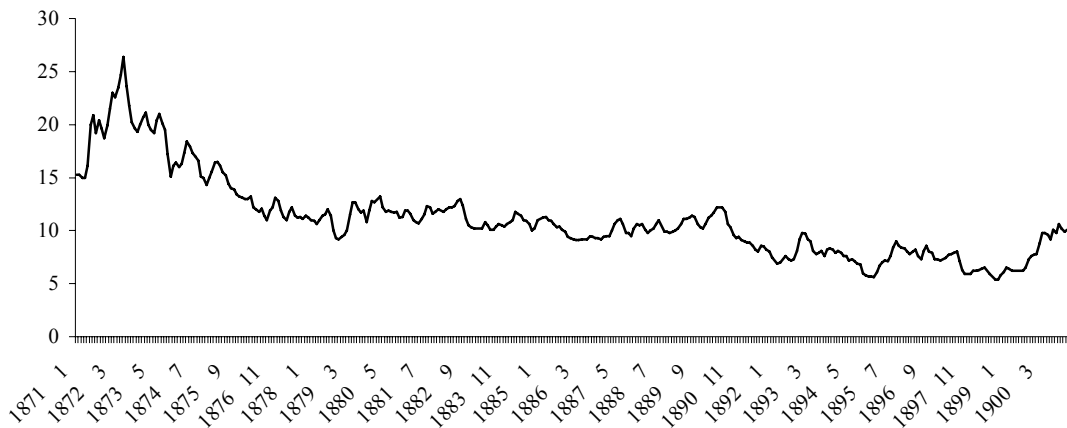
İngiltere’nin sermaye ihracı ya da dış yatırımları 1875 yılından 1895 yılına kadar iki kattan daha fazla artmıştır. 1875’de 1069,3 pound olan dış yatırımların birikimli değeri 1895 yılında 2192,2 milyon pound’a çıkmıştır. Artan dış yatırımlardan elde edilen karlar, dış ticaret açığını finanse etmekte kullanılmıştır (Mathias, 1969:305). İngiltere’nin cari işlemler dengesinde ortaya çıkan açıkların kapatılmasında öne çıkan diğer kalemler ise uluslararası ticari taşımacılıktaki tekelden kaynaklanan taşımacılık gelirleri ile sigorta, komisyon gibi gelirlerdir. Bu kalemlerin, 1873-1896 krizi boyunca giderek artan İngiliz dış ticaret dengesi açıklarının kapatılmasında önemli bir rolü olmuştur (Imlah, 1969:54-55).

1873-1896 krizi dönemi bir bütün olarak ele alındığında, İngiltere’nin sermaye ihracı bir önceki çeyrek yüzyıllık dönemden belirgin ölçüde yüksektir. 1851-1875 dönemi için yıllık ortalama 33,74 milyon pound olan sermaye ihracı, 1876-1895 döneminde yıllık ortalama 56,15 milyon pounda yükselmiştir. Ancak net dış yatırımların milli gelir içerisindeki payı bakımından aynı şeyi söylemek mümkün değildir. 1870-74 döneminde milli gelirin yıllık ortalama yüzde 5,6’sını oluşturan net dış yatırımlar 1875-1896 döneminde ortalama yıllık yüzde 2,7’sini teşkil etmektedir. Bu oranın 1897-1913 dönemi için yüzde 4,1’e yükseldiğini belirtelim. Net yurtiçi yatırımlar ise, aynı dönemler için sırasıyla milli gelirin yıllık ortalama yüzde 7 ve yüzde 7,5’ini oluşturmuştur (Deane ve Cole, 1967:332).

1873-1896 krizinin çözümlenmesinde büyük önem taşıyan bir diğer etken dış ticaret hadleridir. Rostow (1948:25), İngiltere açısından “Büyük Depresyon”un en göze çarpan

özelliğinin “dış ticaret hadlerindeki olumlu değişim” olduğunu vurgulamaktadır. Imlah (1969:96-7)’in hesaplamalarına göre 1873’den 1885’e kadar olumsuz bir seyir izleyen İngiliz dış ticaret hadleri ihracatın gerilediği buna karşılık ithalatın yükseldiği koşullarda, İngiltere’nin dış ticaret açıklarının artmasına yol açmıştır. Ancak, dış ticaret hadleri 1885’den itibaren yeniden İngiltere’nin lehine dönmüştür. Dış ticaret hadlerinin İngiltere’nin lehine dönmesiyle, aynı miktarda mamul mal ihracatı karşılığında daha fazla besin maddesi ve sınai hammadde ithal etmek mümkün hale gelmiştir. Dış ticaret hadlerinin iyileşmesi, başka bir deyişle ithal edilen buğdayın ve diğer geçimlik ürünlerin fiyatlarındaki görece düşüş, reel ücretlerde ve yaşam standartlarındaki iyileşmeye yol açan önemli bir dinamik olmuştur.

**Şekil 2.7. New York Piyasasında Toptan Pamuk Fiyatı
01.1871-12.1900 [cent/pound]**

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macrohistory>

Dış ticaret hadlerinde İngiltere lehine olan gelişme İngiltere’nin mamul mallarına yönelik dış talebin, birincil ürünlere yönelik uluslararası talepten daha yoğun olduğu anlamına gelebileceği gibi, birincil malların arzının giderek azalan maliyetlerle üretilmesi biçiminde de yorumlanabilir. Dış ticaret hadlerindeki lehte gelişmelerin en önemli nedeni, İngiltere’nin ithal ettiği birincil ürünlerin üretiminde ve nakliyesinde sağlanan devrimci değişikliklerdi. Bu değişiklikler esas itibarıyla İngiltere’nin dış yatırımlarının ürünüydü. Tarımsal mekanizasyon, yeni madenlerin ve plantasyonların üretime açılması ve taşımacılıkta sağlanan yenilikler sayesinde birincil ürünlerin arzının artması, İngiltere’ye bol ve ucuz besin maddeleri ile hammaddeler sağlıyordu.

Sözgelimi, ABD’de tarımdaki işçi başına verimlilik, sanayidekinden daha hızlı artıyordu. Şekil 2.7’de de görüldüğü gibi ABD’deki ham pamuk fiyatı Büyük Depresyon yılları boyunca büyük ölçüde düşmüştür. Aynı zamanda taşımacılık alanında demiryolları ve buharlı gemilerin giderek artan kullanımı taşımacılık maliyetlerini kayda değer bir ölçüde azaltmıştır.

Ancak İngiltere’nin ihracatçı sektörlerinde maliyetten tasarruf eden yenilikler ithal edilen birincil ürünlerin üretiminde ve nakliyesinde sağlanan yeniliklerden daha azdır. İşçi başına üretimin ve maliyetlerin çok değişmediği koşullarda İngiltere’nin üretkenliğindeki artış hızının yavaşlaması anlaşılabilir. Sözgelimi yalnızca bir ihraç kalemi olmayıp aynı zamanda diğer ihracatçı sektörler için önemli bir girdi olan kömürde, teknolojik gerilik ve düşük üretkenlik düzeyi nedeniyle ihracat fiyatları 1880-1900 yılları arasında düşüş yerine yükselme eğilimine girmiştir. Bu nedenle Saul (1969:29) ve Musson (1959:218) kömür fiyatı ile buğday fiyatının ters yöndeki değişim eğilimlerinin dış ticaret hadlerini belirleyen temel etken olabileceğini vurgulamaktadır. Keza Kindleberger (1955:29) de sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin dış ticaret hadlerini konu alan çalışmasında İngiliz dış ticaret hadlerinin 1870-1913 döneminde sanayileşmiş 8 Avrupa ülkesinin ortalamasından ve Almanya ile Fransa’dan daha fazla iyileşmiş olmasını kömür fiyatlarındaki artışa bağlamaktadır.

Dış ticaret hadlerindeki değişimin talep boyutuna gelince, İngiliz mamul mallarına yönelik dış talebin bu dönemde görece istikrarlı bir artış eğilimi gösterdiği gözlenmektedir. İngiliz Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (Board of Trade)’in istatistiklerinde İngiltere’nin ithalatı c.i.f.²⁹ değer ile değerlendirilirken ihracat rakamları f.o.b. değeri ile değerlendirilmekteydi. Bu çerçevede, navlun maliyetlerinin azalması İngiltere’nin dış ticaretinin lehine bir gelişmeydi. Öte yandan İngiltere’nin ithalat yaptığı ülkeler bakımından da negatif dış ticaret hadleri, mutlak olarak olumsuz bir gelişme değildi.

²⁹ İngilizce cost, insurance ve freight sözcüklerinin kısaltması olan c.i.f. terimi uluslararası ticarete bir malın bedeline sigorta ve navlun değerlerinin eklenmesiyle elde edilen fiyatı ifade eder. Uluslararası ticari sözleşmelerde c.i.f teriminin kullanılması, sigorta ve navlun harcamalarının satıcıya ait olduğunu gösterir. Buna karşılık f.o.b., bir malın bedeline ek olarak üretim yerinden gümrüğe kadar taşınması sırasındaki masraflarla, gümrük vergileri ve liman masrafları kapsayan fiyattır. F.o.b. fiyatta, sigorta ve navlun masrafları alıcıya aittir.

Keza birincil ürün fiyatlarındaki düşüşün temel nedeni navlun ücretlerindeki düşüş olduğu için, birincil ürün fiyatlarının navlun ücretlerinden daha az azalmış olması mümkündür. Üstelik yeni bölgelerin tarıma açılması ve tarımsal mekanizasyon nedeniyle, üretim ve ihracat büyük ölçüde artarken maliyetlerde de önemli düşüşler sağlanmıştır. Ancak bu durum, tarımın kapitalist temelde gerçekleştirildiği ABD, Avustralya gibi ülkelerde geçerliken, ihracata dönük tarımı küçük üreticiler eliyle gerçekleştirildiği Osmanlı Devleti'nde gözlemlenmemektedir. Sonuç olarak, birincil ürünlerin arz esnekliğinin daha düşük olması nedeniyle, hammadde ve besin maddelerinin fiyatları, mamul mallara kıyasla daha büyük dalgalanmalar göstermektedir (Kindleberger, 1963:158-9). Birincil ürünlere yönelik uluslararası talebin gerilediği kriz döneminde, bu ürünlerin fiyatları mamul mallara kıyasla çok daha hızlı düşmüştür.

DEĞERLENDİRME

1873-1896 krizi, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki fiyatlardaki uzun süreli gerileme ve buna bağlı olarak kar oranlarında düşüş sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Bu sorun kar oranlarının düşmesi yönündeki seküler eğilimin yanı sıra, I. Bölümde tartışıldığı gibi, kar oranını düşüren başlıca etkenler, sermayenin organik bileşimindeki dalgalanmalar, artı-değer oranındaki dalgalanmalar ve sermayenin devir hızındaki dalgalanmalardır. 1873'e gelindiğinde kapitalizm, İlk Sanayi Devriminin teknolojik temeline yaslanan sermaye birikiminin sınırlarına dayanmıştır. 1850'lerden itibaren sanayileşmenin dayandığı coğrafi tabanın genişlemesi ve demiryolu yatırımları öncülüğünde gerçekleştirilen hızlı birikim süreci, sermayenin organik bileşiminin artmasına, uzun dönemde realize olan yatırımlar nedeniyle sermayenin devir hızının düşmesine yol açmıştır. Öte yandan 1860'lardan itibaren örgütlü işçi hareketinin yükselişe geçmesi, ücretleri sınırlandırarak artı-değer oranını artırma yolundaki çabalara set çekmiştir. Bu koşullar altında, telgrafın icadıyla birlikte entegrasyonu artan uluslararası mali piyasalardaki spekülasyon hareketleri, krizin patlak vermesini hızlandırmıştır. 1873-1896 krizinde, kapitalist gruplar ve başlıca kapitalist devletler kar oranının düşmesi karşısında bir dizi yeni mekanizmayı hayata geçirmeye yönelmiştir.

1873-1896 krizine karşı ABD ve Almanya'da, İngiltere'den farklı stratejiler geliştirilmiştir. Bu ülkelerde kriz süreci, ikinci sanayi devrimi olarak adlandırılan yeni bir teknolojik yenilik dalgasını arkasına alarak, devletin güçlü patronajı altında yürütülen korumacılık ve tekelleşme girişimleriyle birlikte aşılmaya çalışılmıştır. Buna karşılık İngiltere, bu bölümde tartışıldığı gibi dünya ekonomisindeki hegemonik konumunun sunduğu avantajları kullanarak krizin etkilerini azaltmaya ve aşmaya çalışmıştır. Bu farklılıklara karşın, kapitalizmin 19. yüzyılın son çeyreğinde yeni bir döneme evrildiği açıkça görülebilmektedir. İzleyen bölümde, krizin yol açtığı bu dönüşümün ana hatları tartışılmaktadır.

III. KRİZE KARŞI TEPKİLER: YENİDEN YAPILANMA VE ULUSLARARASILAŞMA

1873-1896 krizi, Avrupa merkezli kapitalist ekonominin, tüm dünyayı meta ilişkileri içine çektiği bir genişleme sürecinin önünü açmıştır. Kriz, kapitalizme içsel olan temel eğilimlerin kendilerini daha açık ve keskin bir biçimde dışa vurmasına yol açarak kapitalist sistemin yeniden yapılanmasında bir dönüm noktası işlevi görmüştür. Bu dönemde kapitalizmin yeniden yapılanması, meta dolaşım ilişkilerinin örgütlenmesinden emek sürecinin denetimine, sermayenin örgütlenme ölçeğinden, zaman ve mekan perspektifine, kapitalist devletin iktisat politikası süreçlerine müdahale biçimlerinden, ekonomik çıkarlar tarafından güdülenen yayılcı politikalara uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır.

1873-1896 krizinin yarattığı yeni dünya, eskisinden kesin olarak farklı bir dünyadır. Yeni dönemin karakteristik özelliği rekabetin yerini tekelleri düzenlemelere bırakmasıdır. Krize tepki olarak gündeme gelen tüm dönüşümler, serbest rekabetin belirleyici olduğu geçmişteki gelişmenin tersine, tekellerin damgasını taşımaktadır.

1873-1896 krizinin ortaya çıkardığı yeni dönemin aşağıda ele alınacak olan temel karakteristikleri dönemi, “emperyalizm çağı” başlığı altında inceleyen çok sayıda düşünürün temel hareket noktasını oluşturmuştur. 1873 krizini izleyen dönemde, başlıca sanayileşmiş kapitalist ülkelerde iş çevreleri, politikacılar, basın organları, ordu ve bürokrasiyi büyük bir tutkuyla kendisine bağlayan imparatorluk hayalleri, içine girilen yeni dönemin ürünüydü. İlk olarak, 1852’de kendisini imparator ilan eden III. Napoleon’un politikalarına göndermeyle kullanılan “emperyalizm” terimi, 1902 yılında İngiliz sosyal liberal J.A. Hobson’ın *Imperialism: A Study* adlı eseriyle teorik bir incelemenin konusu oldu (Gollwitzer, 1969:10). Hobson (1988), eserinde emperyalizmin başlıca özelliklerini başarılı bir şekilde tasvir etmesine karşın emperyalizmi kapitalist gelişmenin bir ürünü olarak görmek yerine, toplumsal piramidin en tepesinde yer alan “asalak” ve “rantiye” sermayenin çıkarlarına hizmet eden bir politika olarak tanımlamıştır. Ona göre emperyalizm, yatırımların ülke içine çekilmesi

ve işçi sınıfının alım gücünün artırılması ile ortadan kalkacaktır. Emperyalizm olgusu Hobson'un ardından Avusturyalı Marksist Hilferding (1995) ile Bukharin (1996) ve Lenin (2001) tarafından ele alınmıştır. Bu düşünürler emperyalizmi, kapitalist gelişmenin doğal ve kaçınılmaz bir ürünü olarak görmüş ve emperyalizmi tanımlayan öğeleri, kapitalizmin gelişme eğilimleri çerçevesinde ele almıştır.

1873-1896 krizi, kapitalist sistemin serbest rekabetçi döneminden emperyalist aşamaya geçişinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu bölümde krizle kapitalizmin yeniden yapılanarak farklı bir aşamaya evrilmesi arasındaki ilişkiler ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

III.1. SERMAYENİN YOĞUNLAŞMASI VE MERKEZİLEŞMESİ

Sanayinin büyük bir hızla gelişmesi ve üretimin giderek daha büyük işletmeler içinde son derece hızlı yoğunlaşması süreci, kapitalizmin en belirleyici özelliklerinden biridir. Birinci bölümde ortaya koyduğumuz gibi, kriz dönemlerinde sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi artmaktadır. Sermayenin yoğunlaşma süreci, sermaye birikimi sürecinin olağan bir sonucudur. Üretimde kullanılan sermayenin giderek daha büyük miktarlar halinde yoğunlaşma eğilimini ifade etmektedir.

Sermaye birikimi sürecinde teknik bakımdan daha ileride olan firmalar, daha büyük karlar elde edecek, dolayısıyla yeniden üretim için kullanılacak daha büyük fonlar elde edeceklerdir. Bu firmalar, piyasadaki hakimiyetlerini devam ettirmek için, işlerini genişletmek ve yüksek derecede uzmanlaşmış pahalı makinalar ve maliyetli yeni organizasyonlar gerektiren yeni üretim yöntemleri uygulamak için daha avantajlı olacaktır. Böylece, büyük üretim birimlerinin daha da büyümesi yönünde bir eğilim ortaya çıkacaktır. Örneğin 19. yüzyılın son çeyreğinde hızla gelişen çelik sektörü, yoğunlaşmanın tipik örneklerinden birisini oluşturmaktadır (Allen, 1979:926-927). Öte yandan rekabet ve kredi mekanizması yoluyla, küçük firmaların rekabet sürecinden elenmeleri ve aşağıda ele alacağımız banka sermayesinin artan rolü sayesinde birçok sektörde giderek az sayıda firmanın egemen hale gelmesi ise sermayenin merkezileşmesi olarak adlandırılan süreci ifade etmektedir (Shaikh, 2002b:513). Başka

bir deyişle, yoğunlaşma ölçeğe ilişkin iken, merkezileşme, üretimin çoğunluğunun giderek daha az sayıda firma tarafından yapılması anlamına gelen tekelliliği ifade etmektedir.

1873-1896 dönemine ait istatistikler, bu dönemin sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi bakımından büyük bir atılım dönemi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu olgu, İngiltere'ye kıyasla sanayileşme sürecine geç başlayan ancak agresif bir büyüme sergileyen Almanya ve ABD'de özellikle belirgindir. Bu farklılığın temelinde, İngiliz ekonomisinin, ilk sanayileşen ülke olmasından kaynaklı olarak organizasyonel esnekliğe çok açık olmaması, geleneksel aile şirketi anlayışının etkisinin hala devam etmesi ve İngiliz devletinin, yukarıda değindiğimiz nedenlerden ötürü sanayide korumacılık, kartelleşme vb. yönelimlerden uzak durmasının olduğu söylenebilir (Aldcroft ve Richardson, 1969:141-143).

Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi, anonim şirketler altında daha hızlı bir gerçekleşme olanağı bulmuştur (Marks, 1997c:386). Bu bağlamda anonim şirketlerin yapısı ve oluşumuna kısaca değinmek yararlı olacaktır. Anonim şirketler, hisse senedi çıkararak, pahalı girişimlerin finansmanını kolaylaştırmakta, atıl fonları sistem içine çekmekte, karşılaşılabilecek riskleri hissedarlar arasında dağıtmaktadır. Anonim şirketlerin, aile şirketleri ve şahıs ortaklıklarından temel farkı, yasalar karşısında gerçek kişilere tanınan, kaynak sahibi olma, mal ve hizmetlerin üretimi ve pazarlanması gibi ayrıcalıklara sahip yasal varlıklar olarak tanınmasıdır. Bu şirketler tıpkı gerçek kişiler gibi, tüzel bir varlık olarak borç ilişkisine girebildiği gibi, hukuki ihtilaflara da taraf olabilirler. Bir anonim şirket, tüm kurucuları öldükten sonra bile yasal bir varlık olarak yaşamını sürdürebilir. Anonim şirketin bağımsız bir tüzel kişiliğe sahip olması, ortakları olan gerçek kişilere, diğer şahıs temelli şirketlerden farklı olarak, şirketin faaliyetlerinden dolayı doğacak zararlar karşısında şirketteki hisseleri oranında sorumlu olmaları avantajını sunar. "Sınırlı sorumluluk" denilen bu ilke sayesinde, anonim şirketin hissedarları şirketin borçları nedeniyle dava edilemezler. Ayrıca anonim şirket hissedarları, diğer hissedarların onayını almaksızın kendi hisselerini satabilirler ve satışa çıkan hisseleri alan kişinin de diğer hissedarlardan izin alma zorunluluğu yoktur (Allen, 2003:16).

Anonim şirketlerin doğuşu, 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa’da krallık beratlarıyla kurulan tekeli dış ticaret kumpanyalarına kadar götürülebilir.³⁰ Bu şirketlerin anonim şirket biçiminde örgütlenmesi, ticaret yaptıkları bölgede tekel konumunda oldukları için, risk paylaşımından ziyade elde ettikleri devasa karların yönetici sınıf içerisinde bölüşümünü sağlıyordu. 17. yüzyıl boyunca İngiltere’de anonim şirketlerin sayısında istikrarlı bir artış gözlemlendi. Piyasalar alım satım için devredilebilir hisse senetleri geliştirdiler ve 1698 yılında Londra’da menkul kıymetler borsası oluşturuldu. Ne var ki 1720 yılında, temelde anonim şirketlerin denetimsiz bir şekilde faaliyet göstermesinden kaynaklanan iki ayrı spekülasyon çılgınlığının Londra ve Paris para ve menkul kıymetler piyasalarını alt üst etmesi üzerine anonim şirketlerin kurulmasını zorlaştıran ve mevcut anonim şirketler ve menkul kıymetler borsaları üzerine sıkı denetim getiren yasal düzenlemelere başvuruldu. İngiltere’de 1720 yılında çıkarılan “Bubble Act” ile anonim şirket kurulması Parlamento onayına tabi kılındı. Bu yasa 1825 yılına kadar yürürlükte kaldı (Allen, 2003:22).

İngiltere’de 1825 yılında yapılan bir düzenleme ile anonim şirketler üzerindeki kısıtlamaların gevşetilmesiyle bu tür şirketlerin sayısı hızla arttı (Bakan, 2007:21). Fransa’da ise Napolyon’un Ticaret Yasası ile anonim şirket kurmak kolaylaştırıldı. Bu yasa ile kurulacak her şirket için hükümetin özel yasa çıkarma zorunluluğu ortadan kaldırılıyor, şirket kurulması için yasa çıkarma zorunluluğu korunsun da, yasa çıkarma süreci, belli şartları yerine getiren şirketler için genelleştiriliyordu. Bu yasa anonim şirketler için kısıtlayıcı ve denetleyici hükümler içermeye devam ediyordu. Ayrıca, bu düzenlemeye göre şirketlerin hissedarlarına sınırlı sorumluluk güvencesi vermeleri zorunlu değildi. Zamanla Belçika, Hollanda, İsviçre, İtalya, İspanya, Prusya ve Hansa kentleri Napolyon’un Ticaret Yasasını benimsediler (Allen, 2003:23).

İngiltere’de sınırlı sorumlu anonim şirketlerin gelişiminin önündeki son engel 1856 yılında kaldırıldı. 1856 yılında hazırlanan “Şirketler Kanunu”na (Companies Act) göre standart kurallara uyan ve ortaklık taslağı hazırlayan yedi ya da daha fazla kişi

³⁰ Anonim şirket biçiminde örgütlenmiş dış ticaret tekellerinin en önde geleni olan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyasının tarihi konusunda bkz. Lipson (1961:269-313).

ortaklarına sınırlı sorumluluk güvencesi veren bir anonim şirket kurabiliyordu. Bu düzenlemeyle birlikte Hadden (1972:17)'in deyişiyile “kapitalist sistemin işlemesi için gerekli hukuki mekanizma tamamlanmıştı”.

Anonim şirket yapısını benimseyen ilk büyük çaplı sınai girişimler demiryolu şirketleriydi. 1884 yılında ilk kez hazırlanan Dow-Jones Borsa endeksindeki 11 hissenin dokuzu demiryolu şirketlerine aitti (Allen, 2003:25). Demiryolları anonim şirket formu için en uygun sektördü. Bir kere, az sayıda bireysel yatırımcının ortaya koyabileceğinden çok daha fazla sermaye gerektiriyordu. Anonim şirketin sağladığı sınırlı sorumluluk sayesinde geniş bir sermayeyi bir araya getirmek mümkündü. Ayrıca, demiryolu yapımı, hissedarların gözleri önünde cereyan ettiği için hissedarlar işin gidişatını ve kalitesini bizzat kendileri takip edebiliyordu. Üstelik hükümetler demiryolu yatırımlarına destek sağlıyorlar, kimi durumlarda tekel hakkı tanıyorlardı. Bu durum demiryolu şirketlerinin hissedarlar gözünde güvenilirliğini artıran bir rol oynuyordu.

Anonim şirket formunun hakim hale gelmesi sermayenin yoğunlaşma eğilimini hızlandırdığı gibi, yoğunlaşmanın hız kazanmasının da bir sonucuydu. Anonim şirket biçiminde örgütlenmiş girişimler arasında, birleşme (merger), yutma (takeover) ve kartel ve tröst gibi tekeli birlikler oluşturmak teknik olarak çok daha kolay hale gelmiştir (Hilferding, 1995:205).

Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinin kazandığı boyutlar, başlıca sanayileşmiş ülkelerin sınai girişimlerine bakılarak daha iyi anlaşılabilir. Lenin (2001:38)'in derlediği istatistiklere göre Almanya'da 1882 yılında, her 1.000 sınai işletmenin 3'ü, 1895'te 6'sı, 1907'de 9'u 50'den fazla ücretli işçi çalıştırıyordu. Öte yandan bu işletmelerde çalışan işçiler toplam işçi sayısının, sırasıyla yüzde 22, 30 ve 37'sini oluşturuyordu. Aynı dönemde Almanya'da, sanayinin yanı sıra ticaret, ulaştırma ve benzeri faaliyet dallarını da içeren sektörlerde faaliyet gösteren toplam 3.265.623 işletmenin yüzde 0,9'unu oluşturan 30.588 şirket, 14,4 milyon olan toplam işçi sayısının 5,7 milyonunu, yani yüzde 39,4'ünü çalıştırmakta; toplamı 8,8 milyon beygüçü olan enerjinin 6 milyonunu, yani yüzde 73,3'ünü; toplamı 1,5 milyon kilovat olan elektriğin 1,2 milyonunu, yani yüzde 77,2'sini kullanmaktadır. Yani toplam işletme sayısının yüzde 1'inden azı, toplam buhar gücünün ve elektrik enerjisinin 3/4'ünden fazlasını

harcamaktadır. Buna karşılık, beşten fazla işçi çalıştırmayan ve toplam işletme sayısının yüzde 'sini meydana getiren 2.970.000 küçük işletme, toplam buhar, elektrik ve çekim gücünün yalnızca yüzde 7'sini harcamaktadır.

Dönemin diğer önde gelen sanayileşmiş ülkesi olan ABD'de ise, üretimin yoğunlaşması daha da hızlıydı. ABD'de dönemin istatistikleri, işletmeleri yıllık üretim değerine göre gruplandırmaktadır. Buna göre 1904'te, yıllık üretimleri bir milyon doları aşan 1.900 büyük işletme vardı. Bu işletmeler 216.180 olan toplam işletme sayısının yüzde 0,9'unu oluşturuyordu. Yine bu işletmeler, 5,5 milyon olan toplam işçi sayısının yüzde 25,7'sini oluşturan 1,4 milyon işçi çalıştırmakta ve toplam üretimin değer olarak yüzde 38'ini gerçekleştirmektedir. 1909 yılına gelindiğinde, Beş yıl sonra, 1909'da, toplam işletmelerin yüzde 1,1'ini oluşturan 3.060 büyük işletme, toplam 6,6 milyon işçinin yüzde 30,5'ini oluşturan 2 milyon işçiyi istihdam ediyordu. Yine bu işletmeler toplam hasılanın yüzde 43,8'ini üretiyordu. Yani, ABD'deki toplam üretimin hemen hemen yarısı, toplam işletmelerin yüzde-biri tarafından yapılmıyordu (Lenin, 2001:39).

Birleşmeler yoluyla elde edilen başlıca avantaj, birleşmenin fırsat farklılıklarını ortadan kaldırması ve bunun bir sonucu olarak da, birleşmiş işletmelerin daha güvenilir kâr oranı elde etmesidir. İkincisi, birleşme, farklı işletmeler arasındaki ticareti ortadan kaldırmaktadır. Birleşmenin bir diğer sonucu ise, teknik yetkinleşmenin sağlanması ve böylece daha fazla kar elde etme imkanının ortaya çıkmasıdır. Son olarak birleşme hammadde fiyatlarındaki düşüşün mamul madde fiyatlarındaki düşüşten geri kaldığı büyük bir kriz sırasında, birleşen işletmeleri daha güçlü kılmaktadır (Lenin, 2001:40).

19. yüzyılın son çeyreğinde ABD ve Almanya'da sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesinde, rekabeti önlemek amacıyla yaşama geçirilen tröst ve karteller büyük bir rol oynamıştır. Kartel ve tröstler, aynı sektörde yer alan şirketleri birliğe katmak için hammaddeden yoksun bırakmak, sendikalarla anlaşarak tekeli birliğe katılmayan firmalara emek arzını durdurmak, ulaştırma araçlarından yoksun bırakmak, çeşitli yollarla pazara girişi engellemek, yalnızca kartellerle ticaret ilişkileri kurmaları konusunda müşterilerle anlaşmalar yapmak, sistemli bir biçimde fiyat indirmek, kredileri kesmek vb. gibi zorlayıcı yöntemlere başvurdukları görülmüştür.

Almanya’da kartellerin oluşumu, 1873 krizini izleyen dönemde, banka sermayesinin, kömür, demir ve çelik sektörünün başlıca temsilcileriyle işbirliğine giderek, sanayide yüksek korumacı tarifelerin çıkarılmasını sağlamasının ardından büyük bir hız kazandı. Karteller, sınavi krizin ardından şirketlerin bankalara olan borçlarını ödeyemez duruma geldiği bir dönemde, fiyatlardaki düşüş eğilimini daha da hızlandıran rekabete karşı bir çözüm olarak gündeme gelmiştir (Webb, 1980:309-312). Bu süreçte bankaların ve gümrük tarifelerinin oynadığı role aşağıda daha ayrıntılı değineceğiz. Ancak şimdilik bankaların kartellerin oluşumunda belirleyici bir rol oynadığını vurgulamakla yetinelim.

Almanya’da başlıca karteller kömür, demir ve çelik sektörlerinde örgütlenmişti. Karteller başlıca üretim kartelleri ve satış sendikaları olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Üretim kartelleri üretimi şirketler arasında bölüştürüyor, belli şirketleri bölgesel piyasalarda tekel konumuna getiriyordu. Satış sendikaları ise, bir sanayi alanındaki tüm şirketlerin satış işlemlerini tek elden gerçekleştiriyor ve elde edilen karı şirketler arasında paylaşmak üzere bir havuzda topluyordu. Bazı satış sendikaları, bir malın hammadde aşamasından satış aşamasına kadar tüm üretim sürecini kontrol ediyor, her aşamadaki fiyatları belirliyordu (Feldenkirchen, 1991:129). Alman kartelleri, II. Dünya Savaşı’na kadar devletin patronajı altında faaliyet gösterdi. Almanya’da 1896’da 250 civarında olan kartel sayısı, 1905’te ise 12.000 kurumu içine alan 385 karteğe yükselmiştir.

Almanya’da kartellerin oynadığı rolü ABD’de tröstler üstlenmiştir. Tröstleşme ilk olarak 1879 yılında Standart Oil Company altında gerçekleşmiş, bu tröstün çatısı altındaki üye şirketlerin hissedarları, hissedarı oldukları şirketler üzerindeki kontrol haklarını tüm üye şirketlerin kontrol sorumluluğunu üstlenen tek bir şirkete devretmişlerdir. Bu hissedarlara tröstün kazancından tröst yönetimine devrettiği hisseler oranında pay almayı garanti eden bir tröst sertifikası veriliyordu. Bu tröst sertifikası sahipleri tüm üye şirketlerin yönetimi üstlenen bir yönetim kurulu seçiyor, bu yönetim kurulu şirketler arasındaki rekabeti engelleyerek işbirliğini teşvik ediyor, bu amaçla fiyat belirleyerek üretimi kısıyor hatta kimi durumlarda bazı fabrikaları kapatıyordu. 1890 yılında çıkarılan “Sherman Antitröst Yasası”yla ve bunu izleyen bir dizi yasayla fiyat belirleme ve piyasa paylaşımı anlaşmaları yasaklandı. Ne var ki, söz konusu düzenlemeler, birleşmelerin önünde engel oluşturmuyordu (Bagwell ve Mingay,

1970:174). 1889 yılında New Jersey eyaleti anonim şirket yasasını değiştirerek birleşmelerin ve holdingleşmenin önündeki pürüzleri kaldırdı. Böylece, Anti Tröst Yasası gereği dağıtılan Standart Oil Company 1892 yılında Standart Oil of New Jersey adı altında, dağıtılan tröstün üyesi olan 20 şirketin hisselerini elinde bulunduran tek bir şirket olarak yeniden kuruldu. Başlangıçta tröstleşmeye öncülük eden Standart Oil Company, bu sefer birleşmelerin öncülüğünü yaptı. 1893 yılındaki ekonomik kriz, çok sayıda sanayi kuruluşu Sherman Anti Tröst Yasası'na takılmadan tekelci fiyat belirleme imkanı tanıyan birleşmeye yöneltti (Allen, 2003:31-32). 1898-1902 yılları arasında ABD'de 2600'den fazla birleşme gerçekleşirken, 1 milyar doların üzerinde sermayesi olan birleşmelerin sayısı 1900 yılında 300'e ulaştı.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tröstlerin sayısı 1900'de 185, 1907'de 150 olarak tahmin ediliyordu. Amerikan istatistikleri, bütün sınai girişimleri, kişilere, özel firmalara ve şirketlere ayırıyordu. Şirketler ülkedeki sınai işletmeler toplamının, 1904'te yüzde 23,6'sına, 1909'da ise yüzde 25,9'una, yani dörtte-birinden fazlasına sahip bulunuyordu. Gene bunlar, toplam işçi sayısının 1904'te yüzde 70,6'sını, 1909'da yüzde 75,6'sını, yani dörtte-üçünden fazlasını çalıştırmaktaydı. Bu tarihlerdeki üretimleri ise, 10,9 milyar ve 16,3 milyar dolara, yani toplam üretimin yüzde 73,7'sine ve yüzde 79'una yükseliyordu (Lenin, 2001:45).

Buna karşılık aynı dönemde serbest ticaret doktrinine bağlı kalmakta ısrar eden İngiltere'de de, yoğunlaşma süreci, biraz geç de olsa, merkezileşmeye yani tekellere yol açmıştır. Lenin (2001:42) vurguladığı gibi, İngiltere'de tekeli eğilimi, devlet destekli tekeli birliklerin hakim olduğu Almanya ve ABD'den farklı olarak, doğrudan doğruya işletmelerin büyüklüğü ve bunların teknik düzeylerinin yüksek oluşundan kaynaklanmıştır. Koruyucu yasalarla kartellerin kuruluşunu kolaylaştıran başka ülkelerden farklı olarak İngiltere'de, tekeli şirketler, karteller ve tröstler, genellikle, rekabet halindeki başlıca işletmelerin sayısı "en çok iki düzine" dolaylarında olduğu zaman ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, kapitalist ülkeler arasındaki korumacılık ya da serbest rekabet gibi farklar tekellerin yalnızca biçimleri ve ortaya çıkış zamanlarıyla ilgili esasa ilişkin olmayan değişiklikler yaratmaktadır. 1873-1896 krizinin, kapitalizmin serbest rekabetçi aşaması

ile tekelci aşaması arasında bir geçiş süreci teşkil ettiğini vurgulamıştık. Avrupa için, kapitalizmin bu yeni aşamasının krizden çıkış ve yeni bir genişleme döneminin başlangıcı olan 20. yüzyıl başında eskisinin yerini tümüyle aldığını söylemek mümkün görünmektedir. Avrupa merkezli uluslararası kapitalizmin tarihinde bu eğilimin izi sürüldüğünde, 1860 öncesi döneminde, birkaç kapitalist tekel örneğine rastlanabilmektedir. Bunlar, 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan dev tekellerin embriyonları olarak görülebilir. Modern tekeller, gerçek anlamda, 1860-1870 yılları arasında ortaya çıkmaya başlamıştır. Gelişmelerinin ilk önemli dönemi, 1873-1896 krizi ile çakışmaktadır. Özetle iktisadi krizler, yaygınlığı ve derinliği ölçüsünde yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimini artırmaktadır.

Kapitalist ekonomide, kar oranlarının yükseltilmesi yönündeki mücadele sadece rakip kapitalist firmalarla ya da rakip kapitalist ülkeler arasında yürütülen rekabet savaşında değil, belki de bundan daha fazla emek sürecinin denetimi konusunda yürütülmektedir. 1873-1896 krizi karşısında geliştirilen tepkilerden birisi de emek sürecinin kapitalistler lehine denetimini artıran “bilimsel yönetim” gibi yöntemlerin ilk denemelerinin yapılmasıdır.

III.2. EMEK SÜRECİNİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

1873-1896 krizinin ortaya çıkardığı karlılık sorunu, sermayenin ulaştığı yoğunlaşma ve merkezileşme eğiliminin sonucunda uygulanması olanaklı hale gelen yeni bir iş yönetimi ve emeği kontrol sistemini gündeme getirmiştir. Amerikalı teknisyen Frederick W. Taylor’ın kendi uzun iş yaşamı tecrübesine dayanarak ve yapılmasına öncülük ettiği deneyler sonucunda gündeme gelen bilimsel yönetim, temelde, verimlilik artışı yoluyla kar oranındaki düşüş sorununa yanıt geliştirmeye çalışmıştır.

Varlıklı bir ailenin çocuğu olmasına karşın ailesiyle yaşadığı sorunlar nedeniyle iyi bir üniversite eğitimi olanağını teperek çırak olarak fabrikaya giren ve daha sonra ustabaşılığa terfi eden Taylor, iş yaşamındaki deneyimi sayesinde, üniversite mezunu olan ve doğrudan yönetim kademesinde işe başlayan yöneticilere göre atelyelerdeki çalışma koşulları konusunda çok büyük bir bilgi ve deneyim kazanmıştı. Önce ustabaşı

daha sonra yönetici olduktan sonra işçilerin davranış kalıpları konusundaki bilgisini yönetimin amaçları doğrultusunda kullanmaya girişti (Savran, 2007:141). Taylor, kendi adıyla anılan bilimsel yönetim konusundaki ilk denemeleri 1873 paniğini izleyen uzun depresyon döneminin sonlarına doğru gerçekleştirdi. Taylor bu süreci *Bilimsel Yönetimin İlkeleri* adlı ünlü eserinde şöyle anlatmaktadır:

1878 yılında, bir süre makineci ve kalıpcı olarak çıraklık yaptıktan sonra Midvale çelik işletmesinin makine atelyesinde çalışmaya başlamıştım. Bu 1873'deki paniği izleyen uzun depresyon sürecinin sonuna yaklaşıldığı bir dönemdi. Ve işler birçok makine operatörünün işsiz kalmasına sebep olacak ölçüde yavaşlamıştı. Bu yüzden bir makinacı olarak değil, vasıfsız bir işçi olarak çalışmaya mecbur kalmıştım. Şans eseri orada çalışmaya başladıktan bir süre sonra bölüm muhasebecisi hırsızlık sebebiyle işten atılmıştı. Daha eğitilmiş başka birinin olmaması sebebiyle (bir süre koleje hazırlanmıştım) bu memuriyet bana verildi. Bundan kısa bir süre sonra da torna tezgahlarının birinde makinacı olarak görevlendirildim. Ve benzeri tezgahlarda çalışan makinecilerden daha fazla iş çıkardığım için aylar sonra torna tezgahlarının ekip sorumluluğuna getirildim (Taylor, 2005:31).

Taylor (2005:15) gözlemlerinden hareketle geleneksel yönetim sistemlerinin altında yatan temel felsefenin çalışana yönetimden olabildiğince az yardım ve tavsiye alarak işini pratik olarak en iyi şekilde nasıl olacağını düşünüyorsa öyle yapması için nihai sorumluluk verilmesi olduğunu ileri sürmektedir. Bu sistemde verimliliği artırmanın esası gayret/mükafat sistemidir. Ancak bu yöntem, işler büyük ölçüde makinalaşmış olmasına karşın pratikte verimliliği artırmaktan uzaktır. Bu noktada Taylor'ın denemelerinin emek sürecinin özellikleri bakımından nasıl bir ortamda gündeme geldiğini ortaya koymak gerekir.

Emek sürecinin kapitalist denetimi sanayi devriminin ürünü olan fabrika sisteminin doğuşu ile başlamıştır. Belli sayıda üreticiyi tek bir çatı altında bir araya getiren bu gelişmeyle birlikte yönetim sorunu embriyonik biçimde ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi'nin ilk döneminde, belli bir fabrika içerisinde işin organizasyonunda ve emek gücünün nitelikleri bakımından kapitalizmin sanayi devrimi öncesindeki iki yüzyıllık bir dönemini kapsayan manüfaktür aşamasının temel karakteristikleri var olmaya devam etmiştir.

Manüfaktür aşamasında, üretim süreci hammadde ve üretim araçlarının temininden satış sürecine tüccar sermayesinin denetimi altında çalışan, dokumacı, eğirici, camcı,

çömlekçi, nalbant, değirmenci ve fırıncı gibi zanaatkarları bir araya getiren işliklerde örgütlenmiştir. Belli bir manüfaktürde çalışan zanaatkarlar, kendi zanaatlarının gerektirdiği bütün geleneksel bilgi ve yeteneklere sahiptir. Manüfaktür aşamasında, teknolojik açıdan geleneksel lonca pratiklerine göre çok sınırlı bir ilerleme kaydedilmiş, üretim süreci loncalarda olduğu gibi doğrudan üreticinin kontrolü altında gerçekleşmeye devam etmiştir. Burada, tüccar kapitalistler doğrudan üreticilerin ürettiği artı ürüne el koyarken, kapitalist toplumsal ilişkilerin sınırlı gelişme düzeyi nedeniyle, emek piyasasının koşullarını dikkate almak zorunluluğu duymadan, taşeron sözleşmeleri (sub-contracting) eve iş verme (putting-out) gibi emek denetim örüntülerini de kullanmışlardır³¹ Manüfaktür dönemine özgü geleneksel emek denetim örüntüleri fabrika sisteminin doğuşundan sonra bile devam etmiş, dokuma tezgahlarında çalışan kalifiye işçiler kendi aile çevrelerinden çocuk yaşta çıraklar kullanırken, ustabaşılar, asıl işlerinin yanı sıra kendi adlarına tezgah satın alarak bu tezgahlarda çalışacak işçi tutmuşlardır (Braverman, 1974:61).

Manüfaktür aşamasında, işliklerin donatılması, işliklerdeki üretim sürecinin düzene sokulması, hammadde tedarikinin merkezileştirilip düzene bağlanması, maliyet kayıtlarının tutulması, ücret bordrolarının düzenlenmesi, satışlar, borçların takip edilmesi ve kar zarar hesaplarının yapılması gibi işlemler dikkate alındığında, elementer düzeyde yönetim pratiğinin hayata geçirilmesi gerekmiştir. Ancak buradaki yönetim pratikleri oldukça ilkel bir düzeyin ötesine geçememiştir (Braverman, 1974:59-60). Manüfaktür aşamasında, gemi ve araba yapımı gibi, farklı türde emeklerin görece daha ileri düzeyde işbölümünü gerektiren üretim kollarında ve sınırlı bir zanaat geçmişine sahip olan şeker rafinasyonu, sabun imalatı, demir bakır alaşımı ve pirinç işleme gibi alanlarda, üretim sürecinin organizasyonunda sağlanan deneyimler yönetimin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sanayi Devrimi'nden önce, kapitalist çiftlikler,

³¹ Eve iş verme isteminde, tüccar kapitalist, dokumacılık, dericilik, şapka ve saat imalatı, metal eşya yapımı gibi alanlarda, evinde yine genellikle tüccar tarafından sağlanan üretim araçlarını ve hammaddeyi kullanarak ve tüccarla parça başı anlaşma yaparak üretim yapmaktadır. Bu sistem taşeron sistemi adı altında, evde yapılması mümkün olmayan kömür, kalay ve bakır madenciliğinde bile kullanılmıştır. Burada işçiler bireysel ya da grup olarak tüccarlarla ya da tüccarla taşeron sözleşmesi yapan başka araçlarla parça başı anlaşmalar yaparak maden çıkarmışlardır.

madenler ve deniz aşırı plantasyonlarda yaşama geçirilen yönetsel pratikler de modern yönetimin temellerini oluşturmuştur (Braverman, 1974:65).

Sanayi Devrimi öncesinde ve Sanayi Devrimi'nin ilk dönemlerinde yönetimin gelişiminin sınırlılığı dönemin politik ekonomi literatürüne bakılarak da anlaşılabilir. 17.yüzyılda Sir William Petty, saatçilikteki işbölümüne değinirken³², Adam Smith (1937) *Ulusların Zenginliği*'nde iğne manüfaktüründeki işbölümünün üretkenlik üzerindeki etkisini uzun uzadıya tartışmıştır. Ne var ki, bu öncü çalışmalar, yazıldıkları dönemin koşulları ile sınırlı bir gözleme dayandıkları için, emek sürecinin denetimi sorunun bağımsız bir inceleme konusu olarak ele almamış, sorunu oldukça sınırlı bir biçimde ve başka kaygılarla tartışmışlardır. Modern emek organizasyonunu sorunları ilk olarak 1832 yılında Charles Babbage'ın *The Economy of Machinery and Manufactures* adlı eserinde ele alınmıştır. Bu açıdan Babbage (1832), Taylor'ın öncülü sayılabilir.

Taylor'ın iş yönetiminin sorunları hakkında gözlemlerine başladığı 1870'li yıllarda geleneksel emek denetim sistemleri ortadan kalkmış olsa da geleneksel parça başı ücret sistemleri ve taşeron sözleşmeleri hala geçerliydi. ABD'deki demir çelik sektöründe, üretim zanaatkar kökenli işçiler tarafından gerçekleştiriliyor, bunlara ürünün piyasa fiyatının sabit bir oranından hesaplanarak parça başı ödeme yapılıyordu.

Dobb (1992:240-1) ev endüstrisi ve manüfaktür koşullarının 19. yüzyılın ikinci yarısına dek varlığını sürdürmesinin, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar homojen bir sanayi proletaryasının doğmasını engellediğinin altını çizmektedir:

....bu dönemden önce, işçilerin çoğunluğu hem alışkanlıkları ve ilgileri, hem çalışma şekillerinin niteliği ve sömürülme koşulları bakımından kapitalizmin bir önceki döneminin izlerini koruyorlardı.Çalışma ilişkilerinin –çok yaygın olan- ilkel karakteri ve daha önceki bir gelen çalışma geleneklerinin varlığını korumasından dolayı hem üretkenliğin artması engellendi hem adi sömürünün, uzun süreli ve çok çalışma, çocukların çalıştırılması, ücretlerden kesinti yapılması ve ücretlerin mal olarak ödenmesi, sağlık ve işgüvenliğinin hiçe sayılması gibi, en kaba biçimlerini özendirdi. 1870'e dek işçilerin çoğunun doğrudan çalıştırıcısı büyük kapitalist değil, hem birinin emrinde çalışan hem de küçük bir patron olan aracı taşeron idi. Gerçekte 19. yüzyıl ortalarının hünerli işçisi belirli bir ölçüde,

³² Petty'nin işbölümü konusundaki görüşleri için bkz. Hutchison (1988:39-40).

taşeron olma eğilimindeydi ve psikoloji ve perspektifi bu statünün izlerini taşıyordu.

Taylor'ın çelik sektöründe ustabaşı olarak çalışmaya başladığı dönemde ilk dikkatini çeken olgu, bu ücret ve çalışma şartlarıydı:

Hemen tüm işyerlerinde yıllardır parça başı işle çalışma yapılmaktaydı. Bu durum dönemde tüm ülke çapında aynıydı. Ve işyerleri aslında patronlar değil, işçiler tarafından idare ediliyordu. İşçiler bir araya gelerek bütün işlerin hangi hızla yapılacağını dikkatle planlıyor ve makinelerin tümü için normalin üçte biri düzeyinde bir çalışma hızı tespit ediyorlardı. İşyerine yeni gelen tüm işçiler öncelikle diğerlerinden tam olarak yapmaları gereken işleri öğreniyorlar bu kuralları ihlal etmedikçe işyerlerindeki yerleri garanti altına alınıyordu (Taylor, 2005:31).

Taylor, işyerlerinde savaş açtığı bu durumu sistematik kaytarma diye tanımlıyordu. Ona göre sistematik kaytarmanın büyük bölümü “daha hızlı çalışmanın nasıl gerçekleştirileceği konusunda işverenleri bilgisiz bırakmayı hedefleyen” vasıflı işçilerce gerçekleştirilmekteydi. Bu amaçla yapılan kaytarma son derece yaygındı:

“Büyük bir kuruluşta çalışan çok çalışkan bir işçi olduğunu farz edin. Bu kişi yevmiyeli parça başı, sözleşmeli veya herhangi bir olağan sistemle çalışıyor olabilir. Ancak kendisi zamanının önemli bir kısmını çalışmaya değil, nasıl yavaş çalışabileceğini aramaya ayırarak bir yandan da işverenini hızlı ve iyi bir tempoda çalıştırdığına ikna edebilir. ...Bunun sebebi açıkça işverenlerin uygulamada çalışanlar günlük ya da parça başı iş yapsalar bile onlar için günlük kazanabilecekleri maksimum bir rakam belirlemeleridir (Taylor, 2005:13).

Bu durum karşısında Taylor'ın amacı sorunu kökünden çözebilmek için işçinin hangi tempoda çalışacağına ilişkin kontrolün yani üretim faaliyeti üzerindeki kontrolün işverene ve onun temsilcisi olan yönetime kazandırılmasıydı. Taylor'ın döneminde makinelerin üretimdeki rolü hayli artmış olmasına karşın, zanaatkar kökenli kalifiye işçinin üretim sürecindeki rolü hala belirleyiciydi. Taylor'ın sisteminin bütün amacı vasıflı işçinin emek sürecindeki kontrolünü ortadan kaldırarak kontrolü yönetime aktarmaktı.

Taylor'ın üretim süreci üzerindeki kontrolü işçiden kopararak, işverene kazandırma çabasında üç temel ilkesi vardır. Bunlardan ilki işçilerin üretim süreci hakkındaki bilgisini yönetime kazandırmaktır. Ona göre bilimsel yönetim sisteminde:

Yöneticiler yeni sistemde işçilerin eskiden beri geleneksel olarak sahip oldukları tüm bilginin toplanıp sınıflandırılması, düzenlenmesi ve bu bilgilerin işçilerin günlük çalışmalarını yapmalarında oldukça faydalı olan kural kanun ve formüllere dönüştürülmesi sorumluluğunu yüklenmektedir (Taylor, 2005:23).

Taylor'ın emek sürecini kontrol çabası doğrultusunda geliştirdiği bir diğer ilke, işin tasarımı ve uygulamasını birbirinden ayırmak ve tasarım sürecini işçiden kopararak yönetime devretmektir. Bu amaçla, “bir kişinin yaptığı işin tüm bölümleri için, eski gelişigüzel yöntemlerin yerine bir bilim geliştirilir”. Bu bilimin hayata geçirilmesi için:

...eski sistemde kişisel tecrübesinin sonucu olarak işçi tarafından gerçekleştirilen bütün planlama faaliyetleri, yeni sistemle birlikte bilimsel kurallara uygun olarak yönetimce yerine getirilmelidir. Çünkü her ne kadar işçi bilimsel verilerin geliştirilip kullanılması konusunda uygun olsa bile, aynı zamanda hem makinesinde çalışması hem de masada oturması fiziki olarak mümkün değildir (Taylor, 2005:23-24).

Taylor'ın emek sürecini denetlemek için geliştirdiği son ilke emek sürecinin her bir adımının yönetim tarafından ayrıntılı olarak planlanmasını ve uygulamanın sürekli olarak kontrol edilmesini sağlamaktır:

Modern bilimsel yönetimde, belki de en göze çarpan özellik “görev” fikridir. Bütün işçilerin yapacakları iş en az bir gün önceden tam olarak yönetim tarafından planlanmış ve herkese yapacağı işin detaylarını ve kullanacağı araçları gösteren yazılı talimatlar verilmiştir. Bu şekilde önceden planlanmış olan çalışma, yukarıda açıklandığı gibi sadece işçi tarafından değil, hemen her durumda işçi ve yönetimin ortaklaşa çabalarıyla çözülebilecek bir görev oluşturacaktır. Bu görev sadece neyin yapılması gerektiğini değil, nasıl ve tam olarak ne kadar sürede yapılması gerektiğini de içerir (Taylor, 2005:24-25).

Taylor, bu ilkelerin uygulanması için 1881 yılında Frank B. ve Lilian M. Gilbreth'in çalışmalarından etkilenerek zaman ve hareket etütlerini geliştirmiştir. Taylor'ın öncülük ettiği bu alana daha sonra başkalarınca da katkı yapılmıştır (Bedeian, 1988:492). Bu yöntem işçinin bir işi yaparken uyguladığı işlemlerin en ufak birimlerine ayrıştırılarak incelenmesine her birimi normal işçinin bu hareketi yapmasının beklendiği bir zaman süresi verilmesine ve bunların yeniden birleştirilmesi yoluyla işlemin toplam ne kadar süre içinde yapılabileceğinin belirlenmesine dayanmaktadır. Bunu yapacak olan fabrikada yeni kurulacak olan ve tasarım ve planlama işlerini üstlenecek olan sanayi mühendisliği planlama gibi yeni birimlerdir. En ufak birimlerin değişik tarzda birleştirilmesi yoluyla atölyedeki farklı işçilere dağıtılmasına ise iş tasarımı adı verilir.

Bir kez iş tasarımı yönetimin ayrıcalığı haline geldiğinde işin planlanması ve dolayısıyla kontrolü yönetimin eline geçmiş demektir.

Taylor'ın ortaya koyduğu yönetim ilkeleri, yapılan işin içeriğinde hiçbir değişiklik getirmeyen, yalnızca emek sürecindeki kontrolün işçiden kapitaliste geçmesini amaçlayan ilkelere aittir. Ve bu ilkelerin hayata geçirilmesi her teknoloji düzeyinde mümkündür. Bu nedenle bilimsel yönetimi teknolojik gelişmenin belirli bir evresinin zorunlu kıldığı bir iş örgütlenmesi sistemi olarak görmek doğru değildir. Nitekim Taylor'ın kitabındaki örnekler pik demir taşımacılığında verilmiştir. Buradaki tek koşul, bu sayede elde edilecek emek yoğunluğu artışına bağlı olarak artı-değerde sağlanacak artışın endüstri mühendisliği ve planlama gibi departmanların faaliyetlerinin işletmeye yükleyeceği ek maliyetlere değecek kadar yüksek olmasıdır. İşletme ne kadar büyük olursa, bu o kadar olanaklı olur (Savran, 2007:142-43). Dolayısıyla kriz koşullarında, emek sürecinin yeniden örgütlenmesi yoluyla artı-değer oranını artırma çabası sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi yönündeki içsel eğilimin ortaya çıkardığı büyük firmanın bünyesinde gerçekleşebilmektedir. Böylece, 1873-1896 krizinin hızlandırdığı tekelleşme süreci, bilimsel yönetimin sağladığı karlılık artışlarıyla birleşme ve yutmaları da beraberinde getirecektir

Taylorizm adıyla anılan ilkeler tekeli işletmelerde adım adım uygulamaya sokulmuştur. Taylorizmin yaygın bir biçimde uygulanması öncelikle, üretim bilgisinin işçiden alınması ve vasıfsızlaşmadır. Taylorizm bir üretim dalının bilgisinin tümüne sahip olan zanaatkar işçinin sonu olmuş, kapitalizm 20. yüzyıl boyunca işçileri adım adım vasıfsızlaştırmış, basit emeğin her üretim alanında emeğin temel biçimi haline gelmesini sağlamıştır. Bu gelişme tabii ki ayrıntıda işbölümünün de gelişmesini beraberinde getirmiştir (Savran 2007:143).

Öte yandan Taylorizm, tasarım ve uygulama bölünmesini bir ilke düzeyine yükseltmiştir. Böylece, kapitalist emek süreci giderek artan bir kutuplaşmaya tabi hale gelmiş, planlamaya, hesaplamaya ve kayıt tutmaya ilişkin bütün tasarım faaliyet bir kutupta yoğunlaşırken fabrika ve işyeri tabanındaki işçi giderek işin tasarım ve planlamasından bütünüyle koparak yalnızca başkalarınca planlanmış olan bir üretim sürecinin uygulayıcısı haline gelmiştir. Yönetimin bağımsız bir faaliyet alanı ve emek

sürecinden bağımsız hale gelmesi, bu alandaki deneysel çalışmaların önünü açmıştır. Fransız mühendis Fayol (2005) *Genel ve Endüstriyel Yönetim* adlı eserinde, madenlerdeki tecrübelerine ve yaptığı deneysel uygulamalara dayanarak yönetim işlevinin dayandığı klasik ilkeleri formüle etmiştir. Bu eserin oluşum sürecine ilişkin denemelerin 1873-1896 krizi dönemine rastlaması, emek sürecinin denetimi ve yönetimin rasyonalizasyonunun madalyonun iki yüzü olarak temelde süreğen karlılık sorununa getirilmiş yanıtlar olduğunu ortaya koymaktadır.

III.3. BANKALARIN YENİ ROLÜ VE MALİ SERMAYENİN OLUŞUMU

Bankaların ilk ve temel görevi, parasal aracılık hizmeti görmektir. Bankalar, bu yolla, atıl para-sermayeyi etkin sermayeye, yani kâr sağlayan sermayeye dönüştürürler. Bankalar her türlü parasal tasarrufları toplayarak kapitalist yatırımcıların kullanımına sunarlar. 1873-1896 krizinin etkileri altında şekillenen yeni uluslararası iktisadi ortamın en karakteristik özelliklerinden birisi, sanayideki yoğunlaşma ve merkezileşme eğiliminin, bankacılık sektörünün doğasında varolan esneklik sayesinde çok hızlı bir şekilde gerçekleşmesi ve böylece bankaların bu geleneksel rolünün dönüşüme uğrayarak, ulusal ve uluslararası düzeyde üretim, ticaret ve hammadde kaynaklarını kontrol eden devasa tekeller haline gelmeleri olmuştur. Bankacılığın geleneksel olarak küçük ölçeklerde örgütlendiği Anglo-Sakson ülkelerinden farklı olarak Almanya bu alanda yoğunlaşmanın ve sanayi sermayesi ile bütünleşmenin en ileri derecede hayata geçtiği ülke olmuştur. Bu nedenle mali sermaye (finans kapital) denildiğinde akla ilk olarak Almanya gelmektedir.

Almanya’da bankacılık sisteminin yaşadığı dönüşümü daha iyi anlamak için bu alanda 19. yüzyılın ortalarında başlayan gelişmelere değinmek yararlı olacaktır. 1848 yılından önce Almanya’nın kurucu devleti olan Prusya’da anonim şirket şeklinde örgütlenmiş banka yoktu, bunun yerine geleneksel tipte şahıs bankaları vardı. 1843 yılında Prusya’nın anonim şirket kurulmasına imkan veren yasal düzenlemeyi hayata geçirmesinin ardından, 1848 yılında süre giden krizi hafifletmek için Prusya hükümeti

Kolonya’da A.Schaafhausen adlı şirkete bankacılık beratı verdi. Bu beratı izleyen 20-25 yıl içerisinde 7 şirkete daha benzer beratlar verildi.³³

1870’li yılların başında hızlı sanayileşme temposuyla birlikte yaşanan anonim şirket patlaması bankacılık alanında da yaşanarak yalnızca 1870-72 yılları arasında 107 tane anonim şirket biçiminde banka kuruldu. Ancak bu bankaların çoğu 1873 krizinde iflas etti (Allen, 2003:28). I Dünya savaşı öncesinde, Almanya’da anonim şirket şeklinde örgütlenmiş bankaların en güçlü olanları bu sekiz bankaydı. Bu bankaların Almanya’daki geleneksel bankalardan farkı, hızlı sanayileşme temposunu ve sanayideki yoğunlaşmayı teşvik eden yatırım bankaları olmalarıydı (Neuberger ve Stokes, 1974:711). Bu bankalar müşterilerin hesaplara yatırdıkları parayı banka sermayesi ile birleştirerek anonim şirket hisselerine yatırıyorlardı. Alman bankalarında hesap açtıran bir müşteri bankanın belirlemiş olduğu bütün hisselerle yatırım yapmayı kabul ediyor, aynı zamanda yatırım yaptığı şirketler için hissedar toplantılarında bulunma ve oy kullanma hakkını bir vekaletname ile bankaya devreliyordu. Böylece, hisse ve kar payının sahibi müşteriyken hissedarların oy hakkı bankaların eline geçiyordu. Bu işleyiş sayesinde Alman bankaları sınai girişimler üzerinde önemli bir güç elde ettiler. Kredi sağladıkları şirketlerin yönetim kurullarında kalabalık bir şekilde yer alarak, şirketlerin stratejik bilgilerine ulaşip bu bilgileri kullanarak sınai girişimleri çeşitli yollarla kendilerine tabi kıldılar.

1873 krizinin ardından aralarında bankaların da olduğu çok sayıda şirketin iflas etmesiyle, krizde ayakta kalmayı başaran ve güçlenen Alman bankaları sahip oldukları gücü sanayi kartelleri yaratmak için kullandılar. Bankalarla sınai girişimler arasındaki bütünleşme sürecine aşağıda yeniden dönmek üzere, bankaların yaşadığı yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinin dönemin istatistiklerine nasıl yansıdığına bakmak yararlı olacaktır.

³³ 1853 yılında Darmstadt’da kurulan Bank für Handel und Industrie, 1856 yılında Berlin’de kurulan Discontogesellschaft ve Berliner Haldelsgesellschaft, 1870’de Berlin’de kurulan Deutsche Bank ve Hamburg’da kurulan Commerz und Disconto –Bank, 1872’de Dresdner Bank ve 1881’de Berlin merkezli Nationalbank für Deutschland benzer beratlar alan diğer yedi bankaydı (Neuberger ve Stokes, 1974:711).

Almanya’da bankacılık sektöründeki yoğunlaşma ve merkezileşmenin belirgin bir mesafe aldığı 1907-1908 yıllarında bir milyon marktan fazla sermayeli anonim Alman bankalarındaki mevduat toplamı 7 milyar marka yükselirken, toplam mevduatın yüzde 47’si 9 büyük Berlin bankasında toplanıyordu. Sermayesi 1 milyon markın üzerinde olan çeşitli büyüklükteki diğer 163 banka ise mevduatların yüzde 49’unu elinde tutuyordu. Bankacılık sektöründeki yoğunlaşma ve merkezileşme, banka sermayesinin bankalar arasındaki dağılımında da belirgin bir şekilde gözleniyordu. Sözelimi 1909 sonunda, 9 büyük Berlin bankası, kendilerine bağlı bankalarla birlikte, toplam Alman banka sermayesinin yüzde 83’ünü oluşturan 11 milyar 300 milyon markı denetimleri altında tutuyordu. Yalnızca Deutsche Bank kendisine bağlı bankalarla birlikte yaklaşık olarak 3 milyar mark sermayeyi kontrol ediyordu (Lenin, 2001: 55-56).

Bankacılık sektöründeki yoğunlaşma ve merkezileşmenin bir diğer göstergesi, küçük bankaların büyük bankaların bağlı şirketleri haline gelmesidir. Bu gelişme Almanya’nın önde gelen büyük bankalarından olan Deutsche Bank örneğinde görüldüğü gibi, küçük bankaların zincirleme bir şekilde bağımlı kılınması ile sağlanıyordu. Deutsche Bank’ın 20. yüzyıl başlarında 30 bankada iştiraki vardı. Öte yandan bu bankanın iştiraki olan bankaların bir bölümü de başka bankalarda iştirakçi olarak yer alıyor, böylece Deutsche Bank grubu farklı derecelerde de olsa, mali sektörün önemli bir bölümü üzerinde denetim sağlıyordu. Sonuçta Deutsche Bank grubu, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, kısmen ya da tamamen, toplam olarak 87 bankayı içine almıştı (Lenin, 2001:57-8).

Bankacılığın İngiltere’deki gelişimi ise Almanya’dakinden farklı olarak çok daha yaygın bir şube ağıyla gerçekleşmiştir. İngiltere’de (İrlanda dahil), 1910’da, 7.151 banka şubesi bulunurken, önde gelen 4 bankanın 400’ü aşkın şubesi bulunuyordu. Fransa’da ise en büyük üç banka olan Crédit Lyonnais, Comptoir National d’escompte ve Société Générale, 1870’den 1890’ kadar, şube sayılarını 4 kat artırarak toplam 258 şubeye ulaşmış, aynı dönemde toplam sermayeleri de 4 kattan fazla artmıştı (Lenin, 2001:58-9).

Bankacılık sektöründeki yoğunlaşma, bankaların işlem hacmine bakılarak da görülebilir. Sözelimi Almanya’nın ve dünyanın en büyük bankalarından birisi olan, Disconto Gesellschaft’a giren ve çıkan değerli kağıt sayısı 1870’de yaklaşık 170.000

civarındayken, 1900 yılına gelindiğinde bu rakam yaklaşık 7 kat artarak yaklaşık 1.160.000'e yükseldi. Öte yandan Fransız C'rédit Lyonnais'nin cari hesap sayısı, 1875'te 28.535 iken, 1912'de 633.539'a çıkmıştır.

ABD'de bankacılık sektöründe artan yoğunlaşma ve merkezileşme süreci sonunda çok büyük iki banka olan Rockefeller'ın ve Morgan'ın bankaları, 11 milyar marka ulaşan bir sermayeye hükmetmektedir. Bu rakamlar, bankacılık sektörünün sermaye yoğunlaşmasındaki ve iş cirosundaki artışla birlikte önemi ve ağırlığının radikal bir biçimde değiştiğini ortaya koymaktadır (Lenin, 2001:65).

Bir diğer önemli mali kurum olan borsanın incelediğimiz dönemdeki rolü, henüz 20. yüzyılda sahip olduğu ağırlığa sahip değildir. Bunda anonim şirket formunun, öteden beri bilinmekte birlikte henüz yeni kurumsallaşmaya başlamış olmasının etkisi vardır. Buna rağmen borsalar, 1870'li yıllarda, Almanya'nın hızlı sanayileşme sürecinin başlangıcında önemli bir rol oynamış olmalarına rağmen, bankalar ve sanayinin gelişme düzeyi bir süre için borsaları ikinci plana itmiştir.

1873-1896 krizi bankacılık sektöründe yoğunlaşma ve merkezileşme için kesin bir dönüm noktası olmuştur. Bu olgu, yukarıda ele aldığımız banka sermayesi ile sınıai sermayenin bütünleşmesi sürecinde kesin bir öneme sahiptir. Yukarıda da vurguladığımız gibi bankaların tekelleşmesi, kısa ve uzun vadeli sermaye ihtiyaçlarını ancak bankalar aracılığıyla karşılayabilen sınıai girişimler üzerindeki etkilerini artırmıştır. Bankalar, birçok işadamı ve şirketin mevduatlarını tutarak yalnızca teknik ve yardımcı bir işlem yapmaktayken, bu işlemler yaygınlaştığı zaman tekelleşen az sayıda banka, piyasada faaliyet gösteren sınıai ve ticari işlemleri kendi isteklerine bağlı kılmakta, firmaların mali işlemlerini kontrol etmesi sayesinde elde ettiği bilgilerle bunlar hakkında önemli bilgilere kolayca ulaşabilmektedir. Böylece, kredileri azaltıp çoğaltarak ya da kolaylaştırıp zorlaştırarak bu firmalar üzerinde bir denetim kurabilmekte, onları etkisi altına alabilmekte, onların yazgılarını tam anlamıyla elinde tutabilmektedir. Bu gelişme banka sermayesine, sınıai ve ticari girişimler üzerinde önemli bir denetim ve yönlendirme gücü sağlamaktadır.

Bankaların yoğunlaşmasındaki artış, genel olarak kredi talebinde bulunabilecek kurumlar çevresini de daraltmış, sanayi ile mali dünya arasındaki sıkı ilişki, banka sermayesine muhtaç sanayi şirketlerinin hareket özgürlüğünü sınırlamıştır. Bu olgu, yeni ele geçirmelerin önünü açmaktadır. Bankaların sanayi üzerindeki hesap hareketlerinin bilgisine sahip olma ve kredi mekanizması aracılığıyla kurduğu kontrol mekanizmasına ek olarak aynı zamanda, bankalarla büyük ticari ve sınai işletmeler arasında bir çeşit kişisel birleşmenin, hisse senetleri alımı yoluyla bir kaynaşma gelişmeye başlamış, bu kaynaşma sınai ve ticari işletmelerin denetim (ya da yönetim) kurullarına banka müdürlerinin geçmesiyle, ya da tersinin olmasıyla organik bir hale gelmiştir.

Bankaların ve sanayilerin bütünleşme süreci, hükümet ile bunlar arasındaki organik bütünleşme ile tamamlanmıştır. Denetim kurullarındaki sandalyeler, ünlü kişilere ve devlet makamlarıyla ilişkileri önemli ölçüde kolaylaştırabilecek eski memurlara rahatça sunulmaya başlanmıştır.

Sınai işletmelerle bankalar arasındaki bütünleşme süreci 19. yüzyılın sonu 20. yüzyıl başlarında daha sıkı ve güçlü hale gelmiş, başlıca gelişmiş kapitalist ekonomilerin karakteristik özelliği olmuştur. Bu olguyu *Das Finanzkapital* adlı eserinde inceleyen Avusturyalı Marksist düşünür Rudolf Hilferding (1995:47) sanayi sermayesine dönüşen banka sermayesini “mali sermaye” başlığı altında tanımlamıştır:

“Modern” kapitalizmin karakteristikleri aslında merkezileşme ve yoğunlaşma olgusu tarafından çizilmektedir ki bu olgu, bir yandan karteller ve tröstler oluşturarak “serbest rekabetin rafa kaldırılması”nda göstermektedir kendini, bir yandan da banka sermayesiyle sanayi sermayesi arasında giderek pekişen içli dışlı ilişkilerde. İşte bu içli dışlılık yoluyla sermaye, ... Finans Kapital (mali sermaye) biçimine bürünmektedir, yani sermayenin en olgun ve en soyut görünümüne.

Hilferding (1995:191-96)’e göre bu egemenliği pratik olarak sağlayan temel mekanizma holding sistemidir. Holding sisteminde yöneticiler ana şirketi denetlerken, ana şirket bağlı şirketleri, bağlı şirketler de kendilerine bağlı şirketleri denetlemektedir. Bu yolla, büyük bir sermayeye sahip olmadan da, üretimin geniş alanlarına egemen olmak olanaklı hale gelmektedir. Birkaç elde toplanmış olan ve fiilen tekel haline gelen mali sermaye, giderek firmaların kuruluşundan, kıymetli evrak çıkarılmasından, devlet

tahvillerinden çok büyük ve gittikçe artan ölçüde kârlar elde etmeye başlamıştır.

Lenin (2001:73)'in az sayıda tekelci gücün denetiminde olması nedeniyle “mali oligarşi” diye tanımladığı mali sermayenin önemli bir etkinlik alanı da dış borçlanma için kurulan banka konsorsiyumlarıdır. Bu konsorsiyumlar, Osmanlı, Mısır, Rusya, İran ve Latin Amerika ülkelerinin Avrupa piyasalarından borçlanmalarına aracılık ederek yüksek komisyonlar elde etmiştir. Benzer bir şekilde menkul kıymet ihracının sağladığı olağanüstü karlılık da, mali-oligarşinin gelişmesinde ve güçlenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. İzleyen bölümde az sayıda ülkenin elinde biriken devasa mali varlıklar üzerinde yükselen mali sermayenin uluslararası bağımlılık ve eşitsiz ilişkiler ağının kurulmasında sermaye ihracının rolü ele alınmaktadır.

III.4. SERMAYE İHRACI

1873-1896 krizi, gündeme getirdiği mekanizmalarla uluslararası kapitalist ekonominin tarihinde serbest rekabetçi aşamadan tekelci aşamaya geçişi sağlayan önemli bir dönüm noktası olmuştur. Malların, sermayenin ve emeğin önündeki bütün engellerin ortadan kaldırılması anlamında serbest rekabetin tam olarak hüküm sürdüğü rekabetçi aşamanın ayırddedici niteliği meta ihracıydı. 1873-1896 krizi sırasında temelleri atılan tekelci aşamanın ayırddedici niteliği ise, sermaye ihracının giderek mal ihracının önüne geçmesi olmuştur.

Sermaye ihracının temelinde başlıca kapitalist ülkelerde kriz nedeniyle azalan kar oranlarına karşı, az gelişmiş ülkelerdeki daha yüksek kar oranlarının cazibesi yatmaktadır. Bu ülkelerde kar oranı dünya kapitalizminin “merkez” ülkelerine göre oldukça yüksektir. Çünkü bu ülkelerde, sermaye az, toprak fiyatı nispeten düşük, hammadde ucuz, ücretler düşüktü. Üstelik sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinin doğurduğu ve kriz sürecinde egemen sermaye biçimi haline gelen tekeller, sermaye ihracını olanaklı ve gerekli hale getirmiştir. Küçük işletmelerden farklı olarak, büyük sermaye birimlerinin başka ülkelerde, hatta uzak deniz aşırı bölgelerde bilgi toplama, organizasyon kapasitesi, pazarlama ve hükümetlerle ilişki gibi konularda kaynaklarını harekete geçirme yeteneği sermaye ihracını mümkün kılarken, tekellerin

hakim sermaye biçimi halini almasıyla, büyüyen ölçeği nedeniyle dış pazarlara açılmak zorunda olan büyük firmalar, rakiplerini alt etmek için az gelişmiş ülkelerdeki düşük ücret olanaklarını kullanmaya, yerinde üretim ve pazarlamanın avantajlarından yararlanmak, başka ülkelerin hammadde kaynaklarına el koymaya yönelmiştir. Özetle sermaye ihracı uluslararası kapitalist ekonomide 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirtileri ortaya çıkan ve son çeyreğinde giderek hızlanan yoğunlaşmanın dolaysız sonucu olmuştur.

Sermaye ihracı, para sermaye ve üretken sermaye biçiminde başlıca iki temel öğeden oluşmaktadır. Para sermaye ihracı, esas olarak dış borçlanma sürecini ifade ederken, üretken sermaye ihracı, modern ödemeler dengesi terminolojisinde doğrudan yabancı yatırımlar diye adlandırılan fiziki yatırımları ifade etmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde, dünya ekonomisinin sınırlı gelişme düzeyi nedeniyle üretken sermayenin ihracı, demiryolu inşası, bankacılık, maden yatırımları ve toprak alımları ile sınırlı kalmıştır (Hobson, 1988:62-3).

Az gelişmiş ülkelere yönelik dış borçların kökeni 19. yüzyılın ilk yarısına kadar gitmektedir.³⁴ 1873-1896 döneminden itibaren bu dış borçların verilmesi mali sermayenin kontrolüne geçmiş, borçlanan az gelişmiş ülkeler aldıkları borçlar karşılığında bir ticaret anlaşmasına konan lehte bir madde, bir kömür yatağı, bir liman yapımı, demiryolu inşası, ticari anlaşmalar gibi tavizler vermeye zorlanarak ekonomik bağımlılığa sürüklenmiştir. Başka bir ifadeyle para sermaye ihracı, IV. Bölümde Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlanma sürecini tartışırken ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi meta ve üretken sermaye ihracını kolaylaştıran ve besleyen bir rol oynamıştır.

Sermaye ihracının mahiyetini daha iyi anlayabilmek için sermayenin yöneldiği ülkelerin siyasi ve ekonomik ölçütlere göre sınıflandırılması gerekir. İhraç edilen para sermaye ve üretken sermaye kaynakları, İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD gibi başlıca gelişmiş ekonomilerin kontrolündedir. Sermaye ihracının yöneldiği en önemli grup bu ülkelerin

³⁴ Bu konuda bkz. Sönmez (1998:26-34).

resmi parçası olan sömürgelerdir. Sözelimi İngiltere açısından resmi imparatorluk iki temel gruptan oluşmaktadır. Birinci grupta, beyaz yerleşimcilerce kolonileştirilen Kanada, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi ülkeler yer alırken, ikinci grupta Mısır, Hindistan gibi özel konuma sahip sömürgelerle diğer Afrika ve Okyanusya sömürgeleri yer almaktadır.

Sömürgelerin ardından bir diğer önemli grup, bağımsızlığına 19. yüzyıl başında kavuşan Latin Amerika ülkeleridir. Bu ülkeler 19. yüzyıl başlarında Napolyon ordularının İspanya ve Portekiz'e girmesini fırsat bilerek, Amerikan devrimi ve Fransız devriminin uyandırdığı milliyetçi cereyanın etkisiyle, İspanya ve Portekiz'e karşı ayaklanarak görece erken bir tarihte bağımsızlıklarına kavuşmuştur. İngiltere bağımsızlık savaşlarında bu ülkelere destek vererek bunlar üzerinde güçlü bir siyasi bir nüfuz elde etmiştir. Bu ülkeler, bağımsızlık sürecinde siyasi iktidarı ellerine geçiren büyük toprak sahipleri-ticaret burjuvazisinin çıkarları doğrultusunda İngiltere'ye iktisadi ve diplomatik açıdan sıkı bir şekilde bağlanmışlar İngiltere'nin ekonomik uydusu haline gelmişlerdir. Bu nedenle bu ülkeler fiilen İngiliz İmparatorluğu'nun parçası olarak görülmüştür. İngiliz sömürgelerinden ve İngiliz yurttaşlarının kolonileştirdiği bölgelerden oluşan resmi imparatorluğa referansla, kağıt üzerinde bağımsız olmalarına karşın İngiltere'nin uyduları haline gelen bu Latin Amerika ülkelerini içermek üzere "gayri-resmi imparatorluk" kavramı geliştirilmiştir. "Gayri-resmi imparatorluğun" başlıca dayanağı ise, çerçevesi İngiltere'nin dünya ekonomisindeki hegemonik gücü sayesinde telkin ettiği serbest ticaret doktrini tarafından belirlenen "serbest ticaret emperyalizmi"dir (Gallagher ve Robinson, 1953, 1-2). Bu ülkelerden Arjantin'in gayri-resmi İngiliz İmparatorluğu'ndaki payı o denli önemlidir ki, 1890 yılında İngiltere'nin bu ülkedeki yatırımlarının toplamı, toplam dış yatırımlarının dörtte birine yakındır (Ferns, 1953:71).

Sermaye ihracının yöneldiği üçüncü grup ülkeler, Çin, Osmanlı İmparatorluğu ve İran gibi geleneksel güçlerdir. Bu ülkeler, ekonomik bakımdan, dış borçlanma ile başlayan bir bağımlılık sürecine girmelerine karşın politik bağımsızlıklarını korumayı başarmışlardır.

Son olarak, sermaye ihracının yöneldiği alanlar olarak, bağımsız İskandinavya, Güney Avrupa ve Balkan Ülkeleri ile Rusya'yı ayrı bir grup olarak zikretmek mümkündür.

İngiltere için başlıca sermaye yatırım alanları, Kanada, Avustralya, Güney Afrika, Hindistan gibi İngiliz imparatorluğunun resmi parçalarının yanı sıra başta Arjantin olmak üzere Latin Amerika ve Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkelerdir. Çok büyük ölçüler içindeki sermaye ihracı, izleyen bölümde ele alacağımız kolonicilik politikası ile yakından ilişkilidir.

Tablo 3.1. İngiltere'nin 1893 yılında Ülke Dışındaki Yatırılmış Sermayesi

Dış Krediler	Milyon £	Demiryolu	Milyon £	Çeşitli	Milyon £
Yabancı Ükelere	525	ABD	120	Bankalar	50
Sömürgelere	225	Koloniler	140	Arazi	100
Yerel Yön.	20	Çeşitli	128	Maden vd.	390
Toplam	770	Toplam	388	Toplam	540

Kaynak: Hobson (1988:62).

İngiltere'nin sermaye ihracının izlediği seyri ve bileşimini yine Hobson (1988:62)'a dayanarak ortaya koyabiliriz. İngiltere'nin 1862 yılında 144 milyon pound olan sermaye ihracı 1872'de 600 milyon pounda ulaşmış, 1882 yılında 875 milyon pound olan bu rakam 1893 yılında 1698 milyon pound olmuştur. Tablo 3.1'de 1893 yılına ait bu son rakamın dağılımı yer almaktadır. Buna göre, İngiltere'nin 1893 yılında yurtdışına yatırılmış sermayesinin yaklaşık yüzde 45'ini dış borçlar oluştururken, yaklaşık yüzde 23'ünü demiryolu yatırımları oluşturmaktadır. 1893 yılındaki yaklaşık 1,7 milyar pound tutarındaki ülke dışına yatırılmış sermaye, İngiltere'nin toplam zenginliğinin yüzde 15'ini oluşturmaktadır. İngiltere'nin dış yatırımları içinde dış borçların payı zamanla azalmıştır. Sözgelimi 1914 yılında yabancı devlet tahvillerinin İngiliz dış yatırımları içindeki payı yüzde 26 olarak kaydedilmiştir.

İngiltere'nin sermaye ihracını ele alınan dönem içerisindeki seyrini daha yakından görmemizi sağlayan Tablo 3.2'deki veriler, "büyük depresyon" döneminin finansal kargaşasının hakim olduğu 1873-79 ve 1893-96 yıllarında sermaye ihracının düştüğünü, bir bütün olarak döneme bakıldığında sermaye ihracının iki katına çıktığı görülmektedir. Tabloya daha yakında bakıldığında sermaye ihracının yöneldiği coğrafyaların payında

ciddi bir değişiklik olmadığı, sermaye ihracının yaklaşık yüzde 40'ının Britanya İmparatorluğu'nun parçası olan ülkelere yapıldığı, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Kanada'dan oluşan beyaz yerleşimcilerin kolonileştirdiği deniz aşırı uzantıların toplam sermaye ihracının yaklaşık dörtte birini oluşturduğu görülmektedir. Bu olgu, bu bölgelerin emek ve sermaye bakımından, İngiliz denizaşırı yatırımlarını çeken dinamik birikim merkezleri olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3.2. İngiltere'nin Dış Yatırımları, 1865-1914 (5 yıllık toplamlar, milyon £).

	Britanya İmparatorluğu A=B+C+D	Denizaşırı Uzantılar -B-	Hindistan -C-	Diğer Sömürgeler -D-	Diğer Ülkeler -E-	Toplam A+E
1865-69	53	16	31	6	87	140
1870-74	46	31	13	2	131	177
1875-79	89	63	25	1	62	151
1880-84	123	91	24	7	224	347
1885-89	148	110	30	8	291	439
1890-94	113	82	24	7	219	332
1895-99	113	63	27	23	185	298
1900-04	179	129	25	25	216	395
1905-09	272	196	47	29	484	757
1910-14	352	263	42	47	559	911
1865-1914	1488	1045	287	156	2458	3946

Kaynak: Cain (1999:48).

1870'li yıllarda dünyanın paylaşılması mücadelesinde öne çıkan bir diğer ülke olan Fransa, İngiltere'den farklı olarak dış sermaye yatırımlarını, daha çok Avrupa'ya, özellikle de Rusya'ya yapmıştır. 1880 yılında Fransa'nın dış yatırımları 600 milyon pounda ulaşmıştır. Bunlar da sınai girişimlere yatırılmış sermayelerden çok, devlet borçlarından oluşmaktadır (Ashworth, 1959:173). Fransız devleti, İngiltere'den farklı olarak sermaye ihracını aktif bir şekilde yönlendirmiş, dış borçları siyasi bir nüfuz aracı olarak kullanmıştır. Sözgelimi 1914 yılında yabancı ülkelerdeki 1,8 milyar sterlinlik Fransız sermayesinin üçte ikine yakın bir bölümü yabancı devlet borçlarına yatırılmıştır (Pamuk, 2005:77).

1900 yılında Fransa'nın toplam 28 milyar frank tutarındaki toplam dış yatırımlarının yüzde 71'ini oluşturan 19,9 milyar frank sermaye Avrupa ülkelerine yatırılmıştır. Aynı yılda Rusya'nın toplam Fransız yatırımları içindeki payı yüzde 25'e ulaşmaktadır³⁵ (Feis, 1964:51). Rusya'nın Fransız dış yatırımlarındaki ağırlığı nedeniyle Fransa, IV. bölümde ele alacağımız gibi, Osmanlı üzerindeki nüfuzunun zayıflaması pahasına da olsa, Osmanlı - Rusya geriliminde Rusya lehine taraf olmak zorunda kalmıştır.

Dönemin bir diğer önde gelen gücü olan Almanya ise, kolonileri olmadığı için, sermaye ihracını Avrupa ve Amerika'ya yöneltmiştir. 1914 yılında Almanya'nın toplam 23,5 milyar markı bulan dış yatırımlarının 12,5 milyar markı Avrupa'da, 3,8 milyar markı ABD ve Kanada'da, kalan 7,2 milyar mark ise Afrika'daki az sayıdaki Alman sömürgelerinde ve Latin Amerika'dadır (Feis, 1964:74). Fransa'ya benzer bir şekilde yabancı ülkelerdeki Alman sermayesinin üçte ikisine yakın bir bölümü yabancı devlet tahvillerine yatırılmıştır.

III.5. ULUSLARARASI REKABETİN ARTMASI VE KORUMACILIK

1873 yılında başlıca kapitalist ülkelerde kriz patlak verdiğinde kapitalizmin uluslararasılaşma sürecinde önemli gelişmeler katedilmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin yanı sıra Almanya ve ABD'nin ulusal birliklerini sağlayarak sanayileşmeye başlaması, sanayileşmenin Batı ve Kuzey Avrupa'nın İngiltere ve Fransa dışında kalan bölgelerine yayılması ve demiryolları ve buharlı gemilerle dünyanın en ücra bölgelerinin meta değişimi alanına çekilmesiyle birleşik bir dünya ekonomisinin yaratılması yolunda önemli adımlar atılmıştı. Bu dönemde malların, işgücünün ve sermayenin uluslararası dolaşımı büyük bir hız kazanmış, henüz tümüyle şekillenmemiş olmakla birlikte az gelişmiş dünya ile sanayileşmiş dünya arasındaki uluslararası işbölümünün temelleri oluşturulmuştu.

³⁵ Bizim hesaplamalarımız.

I. Bölümde tartışıldığı gibi, yaklaşık olarak 19. yüzyılın üçüncü çeyreğini kapsayan dönemde, kapitalist sanayileşmenin yayılması İngiltere'nin sınai ve ticari hakimiyeti altında gerçekleşmişti. Dünya pazarındaki hızlı genişleme ve İngiltere'nin teknolojik know-how'ına kolayca erişim gibi etkenler nedeniyle bu dönem İngiltere'nin telkin ettiği serbest ticaret doktrininin egemenliği altında şekillendi. İngiliz klasik politik ekonomi ekolünün formüle edip mutlak ve evrensel bir teori olarak yaygınlaştırdığı serbest ticaret doktrini, yüzyıl ortalarında ABD ve Almanya'daki düşünürlerce eleştirilmeye başlanmıştı. ABD'de Henry Charles Carey, Almanya'da Friedrich List, yeni oluşan ulusal ekonomilerin sanayileşebilmesi için, önceden sanayileşmiş ülkelerin rekabetinden korunması gerektiğini vurguluyorlardı.

Ne var ki, 1873-1896 krizinin bir salgın haline getirdiği korumacı politikalar, yeni sanayileşen ülkelerin güçsüz imalatçılarının talebi olmaktan çok, yukarıda gelişim süreçlerini ele aldığımız tekелci birliklerin talebi doğrultusunda gündeme geldi ve korumacılığın çerçevesi esas itibariyle bu gruplar tarafından belirlendi. Başka bir ifadeyle, serbest rekabetten koruyucu gümrük tarifeleri sistemine geçiş, Alman iktisatçı Friedrich List'in formülasyonu doğrultusunda "bebek endüstriler" in gelişmiş sanayi ülkelerinin rekabetinden korunması kaygısından ziyade tekелci birliklerin dünya pazarındaki saldırgan rekabetinin bir aracıydı. Esas olarak gümrük tarifeleri yoluyla uygulanan bu korumacı politikalar temelde mal ticaretine ilişkindi. Gümrük tarifeleri, iç piyasayı dış rekabetten koruyarak, krizin yol açtığı deflasyon koşullarında azalan kar haddinin telafi etmek için gerekli ek karı sağlıyordu. Bu ek karlar, Almanya ve ABD'nin sanayileşmesiyle dünya pazarının paylaşılması için artan rekabetin gözde araçlarından birisi haline gelen dampinglerin finansmanı için de gerekliydi (Bukharin, 1996:64-65).

Korumacılık uluslararası rekabetin bir aracı olarak, en etkin biçimde Almanya'da hayata geçirildi. 1879 yılında başlayan gümrük tarifesi uygulamaları hızlı bir şekilde yaygınlaştı (Clapham, 1968:211). Avusturya-Macaristan da benzer bir yol izleyerek 1878 yılında gümrük tarifesi koydu ve 1882, 1887 ve 1906 yıllarında koyduğu yeni tarifelerle korumacılığı artırdı. Fransa 1881 yılında hayata geçirilen genel gümrük vergisi ile sanayi malı ithalatına yüzde 24'lük bir vergi koydu. Fransa'da 1892'deki Mline tarifesi ile mamul mallara konulan vergi yüzde 69'a çıkarılırken tarımsal ürünlere

yüzde 25'lik bir ithalat vergisi getirildi. Korumacılık konusunda önde gelen bir diğer sanayileşmiş ülke ABD'ydı. ABD'de hayata geçirilen gümrük politikası, 1870'lerden itibaren gelişen tröstleşme eğilimiyle bağlantılı olarak gündeme geldi. 1873-1874 yıllarında yüzde 38 olan genel gümrük tarifeleri 1887'de yüzde 47,11'e ulaştı. 1890 yılında McKinley Tasarısı ile tarifelerde yeni bir artış gerçekleştirildi. Buna göre yünlü mamul mallara yüzde 91, kaliteli yünlülere yüzde 150 vergi getirilirken metal ürünlerine yüzde 40 ile yüzde 80 arasında vergi getirildi. ABD'de 1897 yılında hayata geçirilen Bingley Tasarısı ile 1909'daki Payne tarifesi korumacılığın çarpıcı boyutlar kazanmasının ifadesi oldu (Bukharin, 1996:63).³⁶

1873-1896 krizinde kar oranında ortaya çıkan gerilemenin en göze çarpan kurbanı tarım olmuştu. II. Bölümde tartışıldığı gibi, krizin etkisini en yoğun hisseden sektörler tarım ve tarımla ilişkili sektörlerdi. Bu durum, nüfus içinde başta köylülük olmak üzere tarımsal sınıfların ağırlığına bağlı olarak ciddi toplumsal sonuçlar doğurdu. Ancak bekleneceği gibi, bu durum İngiltere gibi köylülüğü erken bir tarihte tasfiye etmeyi başarmış bir ülkeden ziyade Kıta Avrupası ülkeleri için daha çok geçerliydi.

Uluslararası kapitalizmin büyük bir atılım yaptığı 1850-1870 döneminde, tarımda sağlanan teknik gelişmeler ve Batı Avrupalı göçmenlerin kolonileştirdiği bölgelerde her geçen gün daha fazla miktarda toprağın üretime açılmasıyla büyük bir artış gösteren tarımsal üretim, yüksek ulaşım maliyetleri nedeniyle doğal bir koruma altındaydı. 1870'lerden itibaren demiryolları ve buharlı gemilerin yaygınlaşmasıyla ulaşım maliyetlerinin çok yüksek oranlarda düşmesi nedeniyle tarımsal arz fazlası dünya pazarlarını adeta istila etti. Sözgelimi 1868-72 yıllarında ABD, Kanada, Arjantin ve Avustralya'nın buğday üretimi toplam 50 milyon metrik ton olarak tahmin edilen dünya buğday üretiminin yüzde 17'sini oluştururken, 1878-82 yılında dünya üretimi yüzde 25'e yakın artarak 62 milyon metrik tona çıktı. Bu üretimin yüzde 23'ü söz konusu dört ülkede gerçekleştiriliyordu (Bairoch, 1973b:479). Bu durum, kriz koşullarının deflasyonist salgınıyla birleşince başta tahıl olmak üzere uluslararası ticarete konu olan

³⁶ ABD'deki gümrük tarifleri uygulamasının kronolojik ve sektörel bazda inceleyen bir çalışma için bkz. Hawke (1975).

tarımsal ürün fiyatlarında büyük düşüşler yaşandı. Sözelimi, 1871 yılında 1,50 dolar olan 1 bushel buğday, 1885 yılında 86 sent, 1895 yılında 70 sent civarındaydı. Bunu yanı sıra hayvansal ürünlerin dış ticaretinin gelişmesinde dondurma tekniğinin gelişmesi de, hem bu alanda uluslararası ticaretin gelişmesini sağladı hem de hayvansal ürünlerin fiyatlarının düşmesine neden oldu (Woodruff, 1976:660-662). Sonuç olarak 1873-1896 döneminde dünya tarımsal fiyatlarında büyük düşüşler gerçekleşti. Bu gelişme hem Avrupa tarımında hem de deniz aşırı ihracat ekonomilerinde ciddi sonuçlara yol açtı.

Tablo 3.3. Başlıca Ekonomilerde Tarım ve Sanayide Uygulanan Gümrük Tarifeleri

	Sanayide Yüksek Tarife Uygulayanlar	Sanayide Düşük Tarife Uygulayanlar
Tarımda Yüksek Tarife Uygulayanlar	Fransa, Almanya, İtalya	Avusturya-Macaristan
Tarımda Düşük Tarife Uygulayanlar	Avustralya, ABD, Kanada	İngiltere, Arjantin

Kaynak: Gourevitch (1977:282).

İngiltere dışındaki sanayileşmiş ülkeler açısından dünya tarımındaki arz fazlası ve düşük fiyatların yarattığı en önemli sorun, erkek işgücünün yüzde 40-50'sini oluşturan çiftçi ve tarım işçilerinin büyük bir sefaletle sürüklenmesiydi. Tarım ürünleri fiyatlarındaki deflasyon nüfusunun neredeyse tamamına yakını köylülerden ve tarım işçilerinden oluşan az gelişmiş dünya açısından büyük bir yıkıma yol açtı.³⁷ Tahıl fiyatlarında ortaya çıkan keskin düşüşler karşısında başvurulabilecek iki yöntem vardı; Bunlardan ilki tarımın modernize edilmesi diğeri ise korumacılıktı. Modernizasyon, tarımda karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin mantığı doğrultusunda, yerli tahıl üretimini terk ederek, ucuz yabancı tahıl iç piyasada üretilen yüksek kalitede besin (çiftlik ürünleri, et ve sebze) üretimi için bir girdi olarak değerlendirmek anlamına geliyordu. Üstelik, ucuz ithal tahıl sayesinde, başta nüfus içersindeki ağırlığı giderek artan işçi

³⁷ Yıkımın şiddeti dünya piyasasına ne ölçüde bağımlı olduğuna bağlı olarak değişiyordu. 1891-92 yıllarındaki Rusya'da yaşanan açlıktan ölümler bir yana tarımcıların tepkisi, ülkelerin zenginliğine ve siyasi yapısına bağlı olarak seçim tahriklerinden ayaklanmaya dek uzanıyordu. 1874-1895 yılları arasında İrlanda, İspanya, Sicilya ve Romanya'da, köylü ayaklanmaları ya da böyle değerlendirilebilecek gerilimler yaşandı (Hobsbawm, 1999:46).

sınıfı olmak üzere kentli tüketicilerin reel gelirlerinin artması, tarımdaki bu yeni ürünler için potansiyel bir piyasa oluştuyordu. Buna karşılık tarımdaki korumacı tedbirler, temelde yerli tahıl üretimini ve tahıl üreticisi köylü yığınlarını korumak demektir. Bu tercih, modernizasyonun yavaşlaması, geniş bir tarımsal nüfusun korunması ve besin alanında ulusal kendine yeterliliğin sürdürülmesi anlamına geliyordu.

Tarımda modernizasyonun tercih edilmesi, tahıl tarımından farklı bir çiftçiliği gerektiriyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinde hakim olan koşullarda, çiftlik ürünleri, et, ve sebze üretimi için en ideal çiftçilik biçimi, küçük işletmelerde nitelikli emek kullanılarak yapılandı. Bu nedenle modernizasyon süreci, Danimarka gibi, küçük üreticiliğin yaygın üretim biçimi olduğu ülkelerde daha kolay bir şekilde hayata geçirildi. Danimarka devleti, küçük üreticilerin kooperatiflerde örgütlenmelerine yardımcı olarak, teknoloji ve sermaye sağlayarak tarımını modernize etmeyi başardı. Tarımın modernize etme seçeneği aşağıda ele alacağımız gibi Almanya ve Fransa'da bu denli başarılı olamadı.

1870'lerden itibaren ortaya çıkan düşük fiyatlar karşısında, Danimarka ve Hollanda gibi bazı ülkeler karlı hayvansal ürünlere geçiş yaparak tarımlarını modernleştirmeyi başardılar. Öte yandan Almanya, Fransa ve İtalya gibi köylülüğün güçlü olduğu ülkeler, tarımsal fiyatların yüksek kalmasını sağlayan gümrük tarifesi uygulamayı yeğlediler. Buna karşılık, başta İngiltere olmak üzere geniş ölçekli tarımsal yapıların hakim olduğu ve İngiliz ekonomik sisteminin uyduları olan Avustralya, Arjantin, Kanada gibi ülkeler tarımda düşük tarifeler uygulamakla yetindiler ya da hiç tarife uygulamadılar (Gourevitch, 1977:282).

1875'den itibaren yaygınlaşan korumacı tedbirler, başlıca sanayileşmiş ülkelerde değişik biçimlerde gündeme geldi. Almanya, ABD ve Fransa gibi ülkelerde hayata geçirilen korumacı pratiklerin içeriği bu ülkelerdeki özgül tarihsel gelişmelerin yarattığı sınıf yapılarını ve bu sınıfların çıkarları temelinde şekillenen bloklaşmalarını yansıtıyordu. Gümrük tarifelerinin tarım ve sanayi ürünlerine nasıl uygulanacağı, tarım ve sanayi içindeki çeşitli mal gruplarına uygulanacak tarifelerin nasıl saptanacağı temelde farklı sınıfların iktisat politikası süreçlerine nüfuz etme gücü tarafından belirleniyordu.

1873-1896 krizine karşı en görünür tepki olarak hayata geçirilen korumacı tarifeler, bu dönemde dünya ekonomisinin hegemonik gücü olan İngiltere’de neredeyse hiç gündeme gelmedi. İngiltere’nin bu dönemin başlarında görece olarak ileri derecede sanayileşmiş bir ülke olması rakipleri karşısında büyük bir rekabet avantajı sağladığı için sanayisini gümrük tarifeleri ile koruma ihtiyacı duymadı. Tarımın korunması yönünde baskı yapacak başlıca toplumsal kesim olan köylülük hayli erken bir dönemde ortadan kalkmıştı. Büyük toprak sahipleri ise, mali ve denizaşırı ticari girişimlerdeki payları nedeniyle, tarımdaki fiyat gerilemelerinden kaynaklanan gelir kaybını önemsemediler.³⁸ Bu nedenle korumacılık yönündeki talepleri dillendirme gereği duymadılar. Asıl önemlisi İngiltere’nin yalnızca sınai alanda değil, hizmetler (mali sektör ve taşımacılık) alanında da dünya ekonomisinin hegemonik gücü olması tarımda korumacı önlemlerin gündeme gelmesini engelliyordu. İngiltere’nin mamül mal ihracatını sürdürebilmesi için az gelişmiş dünyanın İngiliz mamül mallarını alacak geliri elde etmek üzere İngiltere’ye başta tarım ürünleri olmak üzere birincil mal satması gerekiyordu. Üstelik, İngiltere’nin mal ticareti dengesi açık verse bile, hizmetler dengesi fazlası bu açığı fazlasıyla kapatıyordu. Bu nedenle birçok ülkenin korumacı önlemler aldığı dönemde İngiltere geleneksel serbest ticaret öğretisine bağlı kalmaya devam etti. Bu tutumun sonucunda İngiliz tarımında ciddi bir gerileme yaşandı. 1850 yılında milli gelir içerisinde yüzde 20 olan tarımın payı 1901 yılında yüzde 6’ya gerilerken yaklaşık olarak aynı dönem içerisinde buğday ithalatı dört katına çıkmıştır (Mathias, 1969:243, 472).

Ancak İngiltere serbest ticarete ısrar ederken başlıca rakipleri olan Almanya, ABD ve Fransa sanayide yüksek tarifelerle koruyucu önlemler aldılar. Bu dönemde büyük bir atılım gerçekleştiren Almanya, yukarıda ortaya koyduğumuz gibi, sermayenin yoğunlaşması ve mali sermayenin kazandığı boyutlar kadar korumacı tedbirler bakımında da önemli bir örnekti. Almanya’da yaşanan ekonomik kriz karşısında 1870’lerin sonundan itibaren yaşama geçirilen gümrük tarifelerinin kapsam ve içeriğini anlayabilmek için, 1871 yılında Prusya’nın öncülüğünde ve Bismarck’ın liderliği

³⁸ Bu olguyu “centilmen kapitalizmi” başlığı altında çözümleyen bir çalışma için bkz. Cain ve Hopkins (1987).

altında gerçekleşen ulusal birlik sürecinin ardından ortaya çıkan sınıf yapısına ve sınıflar arası güç dengelerine ve devlet sınıf ilişkilerine bakmak yararlı olacaktır. Alman toplumu, bu dönemde küçük köylüler, geleneksel topraklı aristokrasinin devamı olan Junkerler, ağır sanayici ve maden işverenleri, imalat sektöründeki sanayiciler, işçi sınıfı, dükkancılar, zanaatkarlar, gemiciler, bankerler ve doktor avukat gibi profesyonel meslek erbabından oluşuyordu.

Bu dönemde Almanya'da tarımdaki sınıf yapısını belirleyen toprak mülkiyeti kalıbı, bölgeden bölgeye değişiyordu. Elbe nehrinin doğusunda Junkerlerin geniş malikaneleri uzanırken, Güney ve Batı Almanya'da küçük üreticilik daha yaygındı. Junker malikanelerinin hakim olduğu bölgede, kriz karşısında tarımın modernize edilmesi seçeneği, Junkerler'in tarımsal işgücü üzerindeki denetimi, yerel yaşamdaki egemenliklerini ve Alman toplumundaki konumlarını kökten değiştirmeyi gerektiriyordu. Üstelik toprak kalitesinin düşük olması nedeniyle, modernizasyon pahalı bir seçenektir. Güney ve Batı Almanya'da ise, küçük ve orta ölçekli işletmeler hakim olduğu için, mülkiyet ve işletme yapısı modernizasyona daha uygundu.

Tarımdaki farklı mülkiyet ilişkileri korumacılığa konusunda farklı tutumların kaynağını oluşturuyordu. Junkerler, malikanelerinde esas olarak tahıl ürettikleri için, kriz karşısında korumacı gümrük tarifelerinin uygulanması yaşamsal bir önem taşıyordu. Modern tarıma yönelen küçük üreticiler için, koruyucu gümrük tarifesi kısa dönemde yararlı olmakla birlikte yaşamsal değildi. Çünkü bu kesim, kentli tüketicilerin gelirlerinin artması ile talebi artan başka bir ifadeyle gelir esnekliği çiftlik ürünleri, et ve sebze gibi ürünlerin üretimine yöneldiler. Bu nedenle, iç piyasada sanayi ürünlerinin fiyatlarını yükselten sanayideki gümrük tarifeleri bu kesimin çıkarları ile çelişmiyordu. Buna karşılık Junkerler, tahılın gelir esnekliğinin düşük olması nedeniyle, sanayide yüksek gümrük tarifelerine karşıydılar. Sanayi ürünleri için yüksek gümrük tarifeleri uygulanması, iç ticaret hadlerini tarım aleyhine bozacağı için, Junkerleri yoksullaştıracaktı.

Öte yandan sanayi kesimi de türdeş çıkarılara sahip değildi. Demir ve çelik üreticileri, bu maddeleri girdi olarak kullanan imalatçıların başlıca tedarikçisi olmaya devam etmek için sektörlerinin dış rekabetten korunmasını talep ederken, metal eşya imalatçıları

doğal olarak ucuz ithal girdi kullanmak istiyorlardı. Buna karşılık tüm sanayiciler, tarımda düşük tarifeden yanaydı. Ucuz besin maddeleri ücretleri düşürmek ve sınai ürünler için alım gücü yaratmak için gerekliydi. Bu ortamda sanayi işçileri, tarımdaki tarifelere karşı çıkarken, sanayideki korunmanın sağladığı ek karlardan pay alabilme beklentisi nedeniyle sanayideki tarifelere destek verdiler.

Görüldüğü gibi, Almanya'daki hiçbir temel toplumsal sınıf aynı anda hem tarımda hem de sanayide korumacılıktan yana değildi. Ne var ki, 1879 yılında yaşama geçirilen politika tarımda ve sanayide yüksek gümrük tarifeleri getiriyordu. Bu gelişmenin sırrı Alman devletinin kuruluşuna damgasını vuran sınıf koalisyonunun yapısında yatıyordu. Almanya ulusal birliğini sağlarken, Fransa'dan farklı olarak bir burjuva devrimi aşamasından geçmemiş ve ulusal birlik burjuvazinin geleneksel aristokrasi olan Junkerlerle yaptığı koalisyonla sağlanmıştı.³⁹ 1873 yılına gelene kadar, Almanya'nın ya da Prusya-Alman devletinin egemen unsurları olan büyük toprak sahipleri, tüccarlar, yüksek bürokrasi, Parlamento üyeleri ve sanayiciler serbest ticaretten yanaydı. 1873'den sonra, korumacılık yanlısı ağır sanayi ve maden işverenleri ile bazı bankalar, iktisadi konularda birlikler oluşturmuşlar ve 1874 yılında Alman Çelik Üreticileri Birliği kurulmuştur. 1876 yılında ise Ticaret Odaları'nın çoğunluğu korumacı lobinin yanına geçmiştir. Bu süreçte, sanayideki korumacılığa karşı olan Junkerler, düşen tahıl fiyatları karşısında hızla korumacı lobinin yanında yer almışlar, toprak üzerindeki geleneksel imtiyazlarının korunması karşılığında sanayideki tarifelere destek vermişlerdir (Gourevitch, 1977:285-294).

Fransa ise krize hem tarımda hem de sanayide yüksek gümrük duvarları oluşturarak yanıt verdi. Sanayideki tarife rejimi, dünya pazarında giderek yoğunlaşan rekabette zayıf bir konumda olan sanayicilerin taleplerini yansıtıyordu.

Fransa, 19. yüzyıl boyunca geniş bir köylü nüfusa sahipti. Bu geniş köylü nüfus, 1789 Devrimi ile tasfiye edilen feodal monarşinin mirasıydı. Fransız devrimi ile iktidara

³⁹ Bu konuda bkz. Mooers (1997).

gelen burjuvazi, tarımda kapitalist sanayileşmenin gerekleri doğrultusunda bir dönüşüm gerçekleştiremedi. Devrimin ilk döneminde, toprağa aç olan küçük üreticilerin kontrolden çıkmaya hazır radikalizminden sakınmak ve yeniden diriltilmeye çalışılan feodal monarşiye karşı bir emniyet sübabı oluşturmak için, köylülüğün anti-feodal talepleri hayata geçirilmiş, Napolyon dönemi miras yasaları ile küçük köylülüğün mülkiyet haklarını güvence altına alınmıştı. Bu gelişmelerle pekişen köylülüğün gücü, kapitalist bir sanayileşme için gerekli iç pazarın oluşumu önünde ciddi bir engel oluşturdu. 19. yüzyıl ortalarından itibaren köylülük, burjuvazi tarafından kentli emekçilerin radikalizmine karşı bir müttefik olarak algılanmıştır (Kemp, 1971) 1848 Şubat ayaklanmasını izleyen dönemdeki ilk seçimlerde uygulanan genel oy sistemi, köylülüğün kent emekçilerinin radikalizmini boğacak büyük bir güç olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. 1871 yılındaki Paris Komünü, köylülüğün siyasi gerekçelerle desteklenmesinin önemini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Fransa’da tarımda yüksek koruma tercihini, salt iktisadi çerçevenin ötesine geçerek bu sınıf matrisi içinde anlamak gerekir.

ABD’deki korumacı politikalar, daha karmaşık bir sürecin sonucunda şekillenmiştir. ABD’nin sanayileşme süreci İç Savaş sonrasında büyük bir hız kazanmıştır. İç Savaş temelde, Kuzey ve Güney eyaletleri arasındaki gerilimden kaynaklandı. Kuzey eyaletleri, 17. yüzyılda Kuzey Amerika’nın batılı göçmenlerce kolonileştirilmesinden bu yana sanayi ve ticaret alanında uzmanlaşmıştı. Güney eyaletlerinin iktisadi dinamiği ise, köle emeğine dayalı plantasyon tarımına dayanıyordu. Bu farklı uzmanlaşma kalıbı, ülkenin geleceği konusunda bir konsensüsü zorlaştırıyordu. Kuzey eyaletleri, ülkenin geleceğini sanayi ve ticarete görüyor, bu çerçevede, ülkenin kendi sanayisini kurmak için ithal sanayi ürünlerine oldukça yüksek gümrük vergileri uygulanmasını savunuyordu. 19. yüzyılda büyük bir gelişme kaydeden sanayi, Kuzey eyaletlerinin nüfusunu artırdığı için, Kongre’den Kuzeylilerin çıkarına olan düzenlemeler çıkıyordu. Çünkü Kongre’de, eyaletler nüfuslarına göre temsil ediliyordu. Buna karşılık Güney eyaletleri ürettikleri tarımsal ürünlerin büyük bölümünü İngiltere’ye satıyor ve karşılığında İngiliz sanayi ürünleri alıyorlardı. Ayrıca, sanayideki korumacılık iç piyasada da sanayi mallarının fiyatlarını yükselterek, tarım sanayi fiyat makasını tarım

aleyhine çevirecekti. Bu nedenle Güneydeki köleci büyük toprak sahipleri sanayi malları üzerindeki korumacı gümrük tarifeleri konulmasına karşı çıkıyorlardı.

İç savaşa giden süreçte yaşanan tartışmalar, federal hükümet aygıtlarının, Kuzey ve Güney'in temsil ettiği farklı toplumsal yapıların hangisini desteklemek üzere kullanılacağı sorunu etrafında gelişti (Moore, 1992:111). İç Savaş'tan sanayileşme yanlısı Kuzey'in zaferle çıkması, egemen sınıflar arasındaki gerilimlerin sanayi burjuvazisi lehine çözümünü sağladı. İç savaşın ardından, siyasal birlik kesin olarak gerçekleştirilmiş oldu. Siyasal hayatın istikrar kazanması, ABD sanayisinin gelişeceği geniş ve istikrarlı iç pazarın oluşturulması sürecinin tamamlanmasını sağladı. Bu tarihten itibaren ABD sanayisi yüksek koruma duvarları ile geniş bir iç pazara yaslanarak istikrarlı bir büyüme süreci içine girdi (North, 1966:694-705). Tarımda ise ABD'nin geleneksel olarak büyük ölçekli ve emek-sakıngan teknikleri hızlı bir biçimde yaşama geçiren bir tarım sektörüne sahip olması nedeniyle fiyat düşüşleri karşısında hızlı verimlik artışıyla yanıt verme imkanının varlığı ve sanayi burjuvazisinin güçlü hegemonyası nedeniyle tarımda korumacı önlemlere çok az başvuruldu (Gourevitch, 1977:305).

Sonuç olarak 1873-1896 krizi, bir yandan kapitalizmin uluslararasılaşmasında önemli bir dönüm noktası oluştururken 19. yüzyıl boyunca en azından mal ticareti konusunda geçerli olan uzun ekonomik liberalizm çağını sona erdirdi. Bununla birlikte 1870'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde geçerli olan korumacılık genel bir akım olmadığı gibi yasaklayıcı da değildi. Esas olarak mal ticaretiyle sınırlıydı; emeğin uluslararası hareketliliğini ve uluslararası mali işlemleri etkilemedi. Tarım alanında korumacılık bir bütün olarak yalnızca Fransa'da yürürlükteydi. İtalya'da başarılı olamadı ve bunun sonucunda ABD'ye büyük bir göç yaşandı. Almanya ise tarım kesimini önemli ölçüde korumayı başardı.

Sanayideki korumacılık ise bütün olarak alındığında ulusal sanayileri kendi ülkelerindeki hızla büyüyen iç pazarlara yönelmeye özendirerek, dünyanın sınai temelini genişlemesine katkıda bulundu. Kriz döneminde bir tepki olarak gündeme gelen korumacılık sonuçta, dünya üretim ve ticaret hacmindeki büyümeye engel olmadığı gibi tersine bu süreci hızlandırdı.

Gümrük tarifeleri yoluyla iç pazarda tekelleri fiyatlandırma olanağının yaratılması kar oranını yükseltse dahi, sermayenin giderek çok daha geniş ölçekte örgütlendiği koşullarda krizin ortaya çıkardığı aşırı üretimin iç pazar tarafından massedilmesi olanaklı değildi. Üstelik dünya pazarında fiyatların süregelen bir gerileme eğilimi içinde olduğu hesaba katılırsa, dış pazardaki fiyat düşmesinden kaynaklanan zararları ülke içindeki tekel fiyatlarıyla telafi etmek zorlaşıyor, bu koşullarda dumping gibi araçlara başvurmak anlamlı olmaktan çıkıyordu. Bu sorun pazar paylaşımını şiddetlendirerek, gümrük duvarlarıyla korunan iç pazarın genişletilmesi yönünde bir eğilime yol açtı. Bu noktada dünya pazarının fetih/işgal yoluyla ele geçirilmesi yoluyla imparatorluk inşası bir çözüm olarak gündeme geldi. Bu gelişme izleyen bölümde tartışılmaktadır.

III.6. DÜNYANIN PAYLAŞILMASI

1870'li yıllara kadar Avrupa merkezli bir gelişim gösteren kapitalist ekonominin bağrında yer alan ve 1873-1896 krizinin gelişimini hızlandırdığı başlıca eğilimleri vurgulamış bulunuyoruz. Birbiriyle yakından ilişkili olan bu eğilimlerin, siyasi ve askeri plandaki olağan sonucu dünyanın gelişmiş kapitalist güçler arasında paylaşılmasıydı. İlginç bir tarihsel zamanlama ile krizin patlak vermesini izleyen on yıl içerisinde neredeyse tüm Afrika kıtası ve Okyanusya başlıca kapitalist devletler tarafından işgal edildi. 1875'den I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılına kadar etkili bir biçimde devam eden bu paylaşım politikası sonucunda Avrupa ve Amerika kıtası dışında kalan tüm dünya, İngiltere, Fransa, Hollanda, Almanya, Belçika, İtalya ve kısmen Japonya ve ABD'nin resmi ya da fiili olarak siyasi egemenliği altındaki ülkelere bölündü.

Bu yeni dönemden en çok zarar görenler geleneksel sömürgeci imparatorluklar olan İspanya ve Portekiz oldu. İspanya Kuzeybatı Afrika'daki sömürgelerini kaybetti. Küba, Porto Riko ve Filipinleri ABD'ye kaptırdı. Portekiz ise 16. yüzyıldan bu yana sömürge olarak elinde tuttuğu Angola ve Mozambik'te kalmayı başardı. Bu durum Portekiz'in başarısından ziyade rakiplerinin buraların nasıl paylaşılacağına dair bir anlaşmaya varamamasıyla ilişkilidir.

Afrika ve Okyanusya'nın hızla kolonileştirilmesine rağmen Asya'nın geleneksel imparatorlukları olan Çin, İran ve Osmanlı İmparatorlukları görünüşte bağımsız kalmayı başardılar. Bu ülkelerin bağımsızlıklarını koruyabilmelerinde; herhangi bir işgale direnebilecek askeri güce sahip olmaları, büyük bir coğrafyaya hükmetmeleri nedeniyle işgalciler tarafından yönetmenin zor olması ve en önemlisi bu ülkelerin nasıl paylaşılacağı hakkında emperyalist güçler arasında bir uzlaşmanın sağlanamaması etkili olmuştur. Örneğin 19. yüzyıl boyunca başlıca batılı güçleri meşgul eden temel sorun, Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl paylaşılacağı etrafında gündeme gelen "Doğu Sorunu"ydü. Ayrıca Afganistan örneğinde olduğu gibi büyük güçlerin nüfuz alanlarının arasında yer almasından dolayı bir tür tampon devlet olarak bağımsız kalmayı başaran ülkeler de oldu.⁴⁰

Özetle, 1875'i izleyen dönemde Pasifik adaları İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, ABD ve kısmen Japonya arasında paylaşıldı. Etiyopya, Liberya ve Fas'ın bir bölümü dışında kalan tüm Afrika kıtası İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika, Portekiz ve İspanyol İmparatorluğu arasında paylaşılmıştı.

İngiltere 1870'den itibaren bugünkü adı Myanmar olan Burma'yı Hindistan İmparatorluğu'na kattı. Tibet, İran ve Basra körfezinde nüfuz bölgeleri oluşturdu. 1882 yılında Mısır'ı işgal ederek, 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'yla birlikte doğu batı ticaretinde en önemli ticari rotayı denetimi altına aldı. Bu süreçte Rus çarlığı Orta Asya içlerine, Pasifik Sibiryasına ve Mançurya'ya doğru ilerledi. Hollanda ise Endonezya adaları üzerindeki denetimini sıkılaştırdı. Aynı dönemde Amerika kıtası, Kanada, Karayip Adaları ve Karayip kıyıları dışında egemen cumhuriyetlerin toplandığı benzersiz bir yer olma konumunu muhafaza etmiştir. Sonuç olarak 1876-1915 yılları

⁴⁰ Bir diğer örnek Hindçin'de (bugünkü Myanmar) karşı karşıya gelen İngiltere ve Fransa, bu ülkeyi birisi İngiltere'ye diğeri Fransa'ya bırakılan, ortada da bağımsız bir tampon devlet kalacak şekilde üç parçaya ayırdılar. Sömürgeci işgal girişimine başarıyla karşı koyan Avrupa dışındaki tek devlet İtalya'ya karşı güçlü bir direniş sergileyen Etiyopya olmuştur.

arasında dünyanın coğrafi büyüklük olarak dörtte biri 5-6 devlet arasında paylaşılmış ya da el değiştirmiştir.⁴¹

Bu dönemde devletin emperyalist yayılcılığın hizmetindeki aktif rolü, siyasi ve ekonomik öğelerin geçmiştekenden çok daha fazla iç içe geçtiği, devletin gerek içeride gerekse dışarıda daha etkin ve belirleyici bir rol oynadığı yeni bir döneme işaret ediyordu. Bu durum kimi gözlemcilerle emperyalist yayılcılığın açıklanmasında hırslı devlet adamlarının imparatorluk tutkusu, milliyetçilik ve militarizm gibi psikolojik, ideolojik ve kültürel açıklamalara yöneltti. Daha da önemlisi emperyalizmin, adı geçen dönemin en dolaysız biçimde kendini gösteren belirtisi olan işgal / fetih bağlamında başka bir deyişle ya da işgal/fetihle eşanlamli olarak ele alınmasına yol açtı. Bu düşünürlerin ortak noktası emperyalizm ile kapitalizm arasında özgül bir bağlantının varlığını yadsıma tutumuydu. Bunlardan görünüşte iktisadi faktörlerin önemini teslim eden Schumpeter (1951:83-130), yüksek gümrük tarifelerle korunan kartel ve tröstlerin tekeli kapitalizme yol açan tekeli fiyat politikaları, damping ve sermaye ihracı ve işgal gibi unsurların altını çizmesine karşın, korumacı tarifelerin, kartel ve tröstlerin rekabetçi kapitalizmin bağrından çıkmadığına inanıyordu. Ona göre tüm bu gelişmeler kökleri kapitalizm öncesi merkantilist ilkelere dayanan politik eylemlerin ifadesiydi. Bu çerçevede kapitalizm doğası gereği anti-emperyalistti. Emperyalizm ise, “bir devletin tanımlı bir sınırı olmayan güce dayalı genişlemeye duyduğu amaçsız eğilim”den başka bir şey değildi (Schumpeter, 1951:7).⁴²

Bu dönemin siyasi tartışmalarında anlaşıldığına göre, emperyalist yayılcılığın bir önemli bir işlevi de emperyalist merkezlerde ortaya çıkan kitlesel ve radikal emekçi hareketlerini etkisizleştirmektir. Elbette emperyalist yayılcılığın özgül olarak iç politikada sınıf çatışmasının yol açtığı gerilimi düşürmek için gündeme geldiğini söylemek, yayılcılığın kapitalist gelişmenin belli bir aşaması olan bütünlüklü

⁴¹ Bu sürecin ayrıntılı tasviri için bkz. Magdoff (2006:27-96).

⁴² Schumpeter (1974:210-217) bir başka çalışmasında Almanya’da eski aristokratik sınıfların yönetici hale gelmesinin burjuvazinin muhalefetine yol açtığını iddia eder. Bu yaklaşım, Almanya’da burjuva devriminin özgüllüğünü yadsır ve burjuvaziyi Alman emperyalizminin politik tasarruflarının sorumluluğundan kurtarır. Bu konuda bkz. Mooers (1997).

politikanın bir veçhesi olarak gündeme geldiğini yadsımak anlamına gelecektir. Ancak, ekonomi ideoloji, politika ve hatta bilim ve sanatta bütünlüklü bir eğilimi ifade eden emperyalizm, yayılcı politikaları bu amaçla da kullanmıştır. Örneğin ünlü İngiliz emperyalist Cecil Rhodes'in "iç savaş istemiyorsanız emperyalist olmak zorundasınız" sözü, bu gerçekliğin ifadesidir (Gollwitzer, 1969:136).

İngiltere gibi Almanya ve Fransa'da da kitlesel emekçi muhalefetine karşısında, kitleleri milliyetçi ve şoven propaganda ile emperyal politikalarla özdeşleştirerek, hem emperyalist politikaların ve bunların olası askeri ve ekonomik maliyetlerinin yaratacağı toplumsal sıkıntıların bertaraf edilmesi hem de radikal siyasi muhalefetin milliyetçi dalga içinde boğulması hedefleri güdülmüştür. Fransa'da 1871 Paris Komünü ve Almanya yenilgisinin yarattığı kargaşanın çözümü emperyalist politikalarda aranırken, Almanya emperyalist politikaların yarattığı milliyetçi atmosferi kullanarak, ekonomik krizin ve hızlı sanayileşmenin yarattığı sosyal sorunların alevlendirdiği sosyalist emekçi muhalefete karşı anti-sosyalist uygulamaları yaşama geçirmiştir (Wehler, 1970:143-144).

Bir bütün olarak bakıldığında emperyalist fetih politikasının altında yatan etken pazar arayışıydı. Başlıca sanayileşmiş ülkelerde krizin ortaya çıkardığı aşırı-üretim sorununun yeni pazarları ele geçirerek çözüleceği inancı hakimdi. Pazarları ele geçirmenin emperyalist işgal yoluyla sağlanması ise bir dizi gelişmiş ülkenin aynı zamanda yeni pazarlara gereksinim duymasıydı. Bu koşullar altında, pazar arayışı bakımından hedefteki ülke askeri bakımdan güçlü ise bu ülkeye kimi ticari ayrıcalıkları içeren bir açık kapı politikası uygulaması telkin ediliyor şayet güçlü değilse, parçalama /ele geçirme politikası uygulanıyordu. Özetle emperyalizm 1880'lerdeki ekonomik baskının şiddetlendirdiği sanayi ekonomileri arasında rekabete dayanan uluslararası ekonominin doğal yan ürünü olarak gündeme geldi.

Kapitalizmin dönemin yazarlarınca emperyalizm olarak ifade edilen özgül aşamasını ortaya çıkaran bir diğer unsur hammadde kaynakları üzerindeki rekabetti. 1870'li yıllardan itibaren kapitalist ülkelerde yaşanan teknik değişmelerle birlikte gelişen kimya sektörü, ağır sanayi ve içten yanmalı motorlara dayalı sektörler ve elektrifikasyonun doğurduğu yeni sektörlerin gereksinim duyduğu hammaddeler dünyanın çeşitli

ülkelerinden temin edilmek zorundaydı. Sanayideki yeni gelişmelerle talep edilen başlıca hammaddeler, kalay, bakır gibi yeni madenler ile kauçuk ve petroldü. Kauçuk, Kongo'da ve Amazonlar'da yetişiyordu. Bakır ise Şili, Peru, Kongo ve Zambiya'da çıkarılıyordu. Öte yandan Avrupa'nın sabun sanayisi için gerekli bitkisel yağlar Afrika'dan elde ediliyordu. Sanayi için gerekli hammaddelerin sağlanması için sömürgeciliğin yanı sıra, ticari ve mali ilişkiler yoluyla nüfuz alanları yaratılması da emperyalist politikanın bir ürünü olarak gündeme geldi. Örneğin bu dönemde emperyalist işgale uğramayan Latin Amerika ülkelerinin çoğu tek bir tarımsal ürünün ya da madenin üretiminde uzmanlaşarak, mali açıdan emperyalist ülkelere bağımlı, dünya piyasasındaki fiyat değişimleri karşısında kırılgan az gelişmiş ekonomiler haline geldiler.⁴³ Bu gelişmeler az gelişmiş ülkelerin birincil ürünlerin ihracatında uzmanlaştığı bir uluslararası işbölümü kalıbının oluşmasına yol açtı.

DEĞERLENDİRME

1873 -1896 dönemini karakterize eden deflasyonist ortamın ortaya koyduğu temel sorun olan kar oranlarının düşmesi ve buna bağlı olarak açığa çıkan aşırı birikim problemi, küçük sermayelerin birikim sürecinden elenmesi ve ayakta kalmayı başaran sermayelerin krizden daha da güçlenerek çıkması sonucunu doğurmuştur. Başka bir ifadeyle kriz, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimine hız kazandırmıştır.

Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi, iç piyasadaki rekabeti ortadan kaldıran kartel ve tröst gibi teknelci birliklerin oluşumu ile koşut olarak gelişmiştir. Sonuç olarak kriz döneminde dev teknelci firmaların temelleri atılmıştır. Yoğunlaşma ve merkezileşme eğiliminin bir diğer sonucu banka sermayesi ile sanayi sermayesinin yeni bir temel üzerinde kaynaşarak mali sermayenin doğması olmuştur. 1873-1896 krizinin yarattığı karlılık sorununa çözüm bulma arayışının hızlandırdığı bu gelişmeler, krizle başa çıkmaya dönük olarak gündeme gelen emek sürecinin daha etkin denetimini öngören başka stratejileri de olanaklı kılmıştır.

⁴³ Bu sürecin ayrıntılı betimlemesi için bkz. Galeano (2006).

Sermayenin örgütlenme ölçęi ve tarzının farklılaşması, kriz döneminin hemen öncesinde inşa edilen ulus devletler içinde örgütlenen yeni sermaye birikim odaklarının, kriz karşısındaki stratejilerine de damgasını vurmuştur. Farklı ulusal ekonomiler içinde örgütlenen tekelci mali sermaye, korumacılık, emperyalist işgal, sermaye ihracı gibi araçlarla dünya hammadde kaynaklarının ve pazarların denetimi için şiddetli bir rekabete yönelmiştir. İzleyen bölümde, 1873-1896 krizinin ve kriz karşısında geliştirilen bu mekanizmaların Osmanlı iktisadiyatına nasıl yansıdığı tartışılmaktadır.

IV. 1873-1896 KRİZİ ve OSMANLI İKTİSADİYATI

Bu bölümde Osmanlı ekonomisinin 1873-1896 krizinden nasıl etkilendiği ve krizle birlikte nasıl bir değişim geçirdiği ele alınmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı kapitalizmi ile kurduğu ilişkileri eksen alarak 1873-1896 krizi ile yüz yüze kalan iktisadi yapının temel değişim dinamikleri ortaya konulmakta, ardından kriz sürecinde Osmanlı ekonomisinin yaşadığı deneyimin temel unsurları ele alınmaktadır. Bu bölümün üçüncü ve dördüncü kısmında ise, 1882'deki İngiliz işgaline kadar Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı özerk bir eyalet statüsünde olan Mısır'ın 1873-1896 krizi öncesinde ve sonrasında yaşadığı deneyime odaklanılmaktadır. Bu bölümlerde, Osmanlı toplumsal kuruluşunun bir parçası olmasına karşın, 19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı'dan farklı bir gelişme örüntüsünü hayata geçirmeye teşebbüs eden Mısır'ın, 1873-1896 krizinden nasıl etkilendiği ve nasıl bir değişim sürecine girdiği Osmanlı İmparatorluğu ile benzerlik ve ayrılıkları ekseninde tartışılmaktadır.

IV.1. 19. YÜZYILDA SINAİ KAPİTALİZM ve OSMANLI İKTİSADİYATI

19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu geniş bir coğrafi alanda hüküm süren, varlığını tarımda ve sanayideki küçük üreticilerin etkili bir şekilde vergilendirilmesine borçlu olan kapitalizm-öncesi bir toplumsal kuruluştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi artığın doğrudan üreticilerden çekilme mekanizması zaman içinde değişime uğramıştı. 13. yüzyıldan 16. yüzyıla uzanan "klasik dönem"de iktisadi artığın çekilmesi süreci tımar sistemi etrafında örgütlenmişti. Tımar sisteminin doğasından kaynaklanan bir dizi içsel zayıflığın etkisiyle 17. ve 18. yüzyıllarda tarımsal artığa el koymak için başta iltizam sistemi olmak üzere farklı mekanizmalar gündeme geldi. Uygulanma biçimi zaman içinde ve ihtiyaca göre farklılaşmakla birlikte, iltizam sisteminde, "mukataa" adı verilen belli bir vergi kaynağından vergi toplama işi, genellikle bir ya da

üç yıllık süreler için “mültezim” adı verilen özel kişilere devredilmekte ya da satılmaktaydı.⁴⁴

İltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla, toprak üzerindeki güç ve iktidar ilişkileri de değişime uğramaya başladı. 18. yüzyıl boyunca, merkezi yönetimin siyasi ve askeri gücünün zayıflamasıyla, Anadolu ve Balkanlar’da devletin tarımsal artığı ele geçirmek için aracılığına başvurduğu yerel güç odakları olan ve yönetici, mültezim, tefeci ve tüccarlardan oluşan ayanlar, geniş miri topraklar üzerinde mülkiyete yakın güçlü tasarruf hakları elde ettiler. Yerel düzeyde vergi toplama imtiyazını ellerine geçiren ayanlar, tarımsal artığın merkeze aktarılan bölümünü giderek azaltarak ve köylülük üzerindeki sömürüyü artırarak tarımsal artık üzerindeki mutlak ve görelî paylarını genişlettiler. İmparatorluğun Balkan vilayetleri ile Batı Anadolu’da bu yerel güçlerin toprak üzerindeki filli denetimi ticari tarıma yönelik geniş ölçekli çiftliklerin oluşmasına yol açtı.⁴⁵ Ancak bu çiftliklerin varlığına rağmen Osmanlı toplumsal kuruluşunda güçlü temelleri bulunan küçük üreticilik tarımsal yapıların temelini oluşturmaya devam etti. Küçük üreticiler, büyük toprak sahiplerinden farklı olarak kolaylıkla vergilendirilebilen bir kesim olduğu için merkezi devletin mali temelini oluşturuyordu.

1808 yılında Sultanla ayanlar arasında imzalanan Sened-i İttifak, getirdiği yeniliklerden çok, ayanın gücünün ulaştığı düzeyi göstermesi bakımından önem taşıyordu (Quataert, 2002:89-90). Osmanlı İmparatorluğu’nda giderek güçlenen ayanın tarımsal artığın el konulması sürecinde merkezi yönetime rakip bir kesim olarak ortaya çıkması ve bu gelişmenin yarattığı mali, askeri ve siyasi sorunlar karşısında, sistemin bekası açısından, artık çekme sisteminin merkezileştirilmesi çabası gündeme geldi. 19. yüzyılın ilk yarısında özellikle 1830’lardan itibaren gündeme gelen yeniden-merkezleşme yönündeki girişimler çerçevesinde büyük çiftliklerin bir bölümü müsadere edildi. Bu durum Osmanlı toplumsal düzeninde güçlü temelleri bulunan küçük üreticiliğin daha da pekişmesine hizmet etti (Keyder, 1985:93).

⁴⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nun 18. yüzyıldaki genel tablosu için bkz Quataert (2002).

⁴⁵ Çiftliklerin kökenleri ve işleyişi hakkında klasik bir çalışma için bkz. İnalçık (1998).

19. yüzyıl Osmanlı tarihinde bir reform çağı olarak ele alınmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, iç evriminin koşullandırdığı bu reform çabalarını 19. yüzyıl başlarından itibaren Batı Avrupa’da ortaya çıkan iki büyük devrimin etkisi altında hayata geçirmiştir. Hobsbawm (1989:102)’ın “çifte devrim” adını verdiği İngiliz Sanayi Devrimi ile Fransız Devrimi’nin ilkeleri ve gündeme getirdiği değişiklikler, Osmanlı’nın 19. yüzyıl boyunca hayatta kalmak için geliştirdiği stratejilere, iktisadi, siyasi ve hukuki yeniliklere damgasını vurdu. Başka bir deyişle “çifte devrim”in etkisiyle iktisadi, siyasi ve askeri gücü artan Batı Avrupalı güçlerin müdahaleleri Osmanlı İmparatorluğu’nda içten içe süren değişim sürecinin hızını ve ritmini belirleyen temel etken haline geldi. Sözelimi Osmanlı İmparatorluğu’nun 19 yüzyıldaki reform çabalarının dönüm noktasını oluşturan Tanzimat Fermanı, çifte devrimin etkisi altında şekillenen yeni koşullara ayak uydurma çabasını yansıtıyordu⁴⁶

Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılda Batı Avrupa’da gelişen sınai kapitalizmle ilişkileri en dolaysız olarak dış ticaret alanındaki gelişmelerde görmek mümkündür. 18. yüzyılda Doğu Akdeniz bölgesinin Batı Avrupa ile dış ticareti Marsilya’da üslenen Fransız tüccarların kontrolündeydi. 19. yüzyılla kıyaslandığında epeyce sınırlı bir hacmi olan bu dış ticaret, Batı Avrupa’nın yünlü dokuma ağırlıklı mamul malları ile Doğu Akdeniz havzasının gıda maddeleri ve hammaddelerinin değişimi biçiminde sürmüştür. Sanayi devriminin ürünü olan pamuklu dokuma ürünleri ise 1820’lerden itibaren ağırlık kazanmıştır. Napolyon Savaşları’nın ardından Fransa’nın Doğu Akdeniz ticaretindeki ağırlığı azalmış, sanayi devrimini gerçekleştiren İngiltere dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi bu bölgede de rakipsiz kalmıştır (Owen, 1993:6-7).

Ancak aynı yıllarda sanayileşmeye başlayan diğer Batı Avrupa ülkeleri korumacı önemlerle İngiliz mamullerinin kendi pazarlarına girmesini engellemeye çalışıyorlardı.

⁴⁶ Tanzimat Fermanı’nın ağırlık noktasını, Osmanlı tebasının başta mülk edinme olmak üzere bireysel haklarının düzenlenmesi ve Müslüman teba ile gayrimüslim teba arasında hukuki eşitliğin sağlanması yönündeki hükümler oluşturuyordu. Bu yenilikler, görünüşte Avrupalı güçlerin telkinleri ile gündeme gelmiş olmasına karşın, sanayi devrimini izleyen dönemde giderek artan ticarileşme ve Osmanlı hükümleraltındaki farklı etnik grupların Fransız devriminin etkisi altında ulusal uyanış içine girmesi karşısında İmparatorluğun bekası için, bizzat Osmanlı yöneticileri tarafından tasarlanmıştı. Bu konuda bkz. Ortaylı (2005:92).

Bu durumda İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yönelmiştir. Bu çerçevede İngiltere'nin yöneldiği önemli pazarlardan birisi olan Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki ticaret 1820'lerden itibaren hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. 1825 yılında Doğu Akdeniz ticaretini elinde tutan merkantilist dönemden kalma Levant Company'nin bu bölgedeki ticari imtiyazlarının kaldırılması, İngiltere'nin bölgedeki ticari dinamizmini artırmıştır. İngiltere'nin Mısır ve Mora dışındaki Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı 1816-1818 yıllarında yaklaşık 500.000 sterlin iken 1820-22'de 650.000 sterline, 1836-38'de ise yılda ortalama 1.729.000 sterline yükselmiştir. Pamuk (2005:28)'un hesaplamalarına göre bu büyüme cari fiyatlarla yılda ortalama yüzde 6 artışa işaret etmektedir. 19. yüzyılda hızlı teknolojik değişim, serbest rekabet koşulları ve krizlerin etkisiyle fiyatların bir gerileme eğilimi içerisinde olması nedeniyle sabit fiyatlarla artış çok daha yüksektir. İngiltere'nin ihracatındaki bu artışı Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük politikasından ziyade İngiltere'nin sanayi devrimi ile pamuklu dokuma alanında sağladığı dinamizmle açıklamak daha uygun görünmektedir. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1820-1838 döneminde İngiltere'ye ihracatı ise yılda yüzde 5'lik bir hızla artmıştır.

İngiltere, Avrupa'daki korumacı politikalar karşısında, 1820'lerden 1840'lara kadar olan dönemde Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak gerektiğinde ise silah gücü kullanmaktan çekinmeyerek pek çok serbest ticaret anlaşması imzalamıştır (Kasaba, 2005:49). İngiltere 1833'ten itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile de benzer bir anlaşma için girişimlere başlamıştır. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ticareti hızlı bir şekilde gelişmesine karşın, İngiltere, Osmanlı devletinin 1826'da yürürlüğe koyduğu ve hammadde ihracını fiilen imkansız hale getiren "Yedd-i Vahid" sisteminin kaldırılmasını⁴⁷ ve İngiliz tüccarlarına ayrıcalıklar verilmesini ve ticaretin uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlanmasını istiyordu. Siyasi, askeri ve mali açıdan güçsüz durumda olan Osmanlı yönetiminin İngiltere'nin serbest ticaret yönündeki baskılarına karşı direnmesi zordu. İngiliz

⁴⁷ Yedd-i Vahit sistemi, herhangi bir bölgede, belirli malların ihracatını ve ithalatını belirli kişilerin tekeline bırakıyordu. Osmanlı yönetimi, bu düzenlemeyi Avrupa'da sanayi devriminin ardından, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde üretilen hammaddelere yönelik dış talebin artması karşısında yerli esnafı koruma kaygısıyla gündeme getirmiştir. Bu konuda bkz. Toprak, (1985:668-69).

diplomasisi siyasi gelişmeleri ustalıklarla kullanarak, Osmanlı yönetimini, bu yönde bir anlaşma imzalamaya mecbur bıraktı. İngiliz diplomasisinin beklediği fırsat Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla ortaya çıktı. Aşağıda daha ayrıntılı ele alacağımız gibi Mehmet Ali Paşa, Mısır'da dış ticareti devlet tekeline almış, buradan elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askeri harcamalara yöneltmişti. Dış ticaretteki devlet tekelleri İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vururken, Mehmet Ali Paşa'nın askeri gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma gelmişti. Mehmet Ali Paşa, sadece Mısır'ı değil, işgal ettiği Suriye'yi de kapsayacak yeni bir İmparatorluk kurmayı hedefliyordu (Puryear, 1969:71-72). Bu olağanüstü koşullar altında İngiltere'nin Osmanlı yönetimine verdiği destek karşılığında Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan ve Balta Limanı Anlaşması diye bilinen serbest ticaret anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı kapitalizmi ile kurduğu eşitsiz ilişkinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır.⁴⁸ Bu anlaşmayı aynı yıl Fransa ile imzalanan bir diğer anlaşma izlemiştir. 1841 yılına kadar bir dizi Avrupa devleti ile benzer şartları içeren başka anlaşmalar imzalanmıştır.

Balta Limanı Anlaşması, 19. yüzyıl Osmanlı tarihyazımında ve 1960'lı yılların Türkçe kaleme alınmış az gelişmişlik yazınında, daha ziyade getirdiği gümrük tarifeleri bakımından tartışılmıştır.⁴⁹ Ne var ki Anlaşma, Osmanlı yönetiminin geleneksel olarak başvurduğu dış ticaret üzerinde tekeli ayrıcalıklar yaratma ve dış ticaret üzerine olağandışı vergi koyma uygulamalarını da ortadan kaldırıyor. Anlaşma öncesinde devlet, bir malın belli bir bölgedeki dış ticaretini özel bir şahsın tekeline bırakıyor, ayrıca belli malların ya da hammaddelerin darlığının yaşandığı koşullarda bu malların ihracatını yasaklayabiliyordu.⁵⁰ Bunun yanı sıra özellikle savaş dönemlerinde hazineye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler koyabiliyordu. Balta Limanı Anlaşması ile dış ticaretteki tekeller kaldırılırken, devletin dış ticaret üzerinde olağandışı vergi koyma ve sınırlamalar getirme hakkı da ortadan kaldırılmıştır. Anlaşmayla İngiliz tüccarların Osmanlı topraklarında hiç bir kısıtlamaya tabi olmadan

⁴⁸ Anlaşmanın tam metni için bkz. Issawi, (1966:39-40).

⁴⁹ Örneğin bkz. Yerasimos (2001).

⁵⁰ Sözkonusu uygulamaların, Osmanlı iktisadi dünya görüşünün dayandığı ilkeler bakımından tartışması için bkz. Genç (2002:92-96).

Osmanlı ürünlerini ihraç etmeleri ve iç ticarete katılmaları mümkün hale gelmiştir. Anlaşmanın getirdiği hükümlerle Osmanlı İmparatorluğu'nun ürettiği birincil ürünlerin dış ticarete açılması kolaylaştırılmıştır.

Balta Limanı Anlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin bir diğer bölümü ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkindir. 1838 öncesinde Osmanlı yönetimi hem ihracat hem de ithalat üzerinden yüzde 3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar İmparatorluk içerisinde mallarını bir bölgeden diğerine taşırlarken yüzde 8 oranında bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Balta Limanı Anlaşması ihracata uygulanan vergileri yüzde 12'ye çıkarıyor ithalattan alınan vergiyi ise yüzde 5 olarak belirliyordu. Ayrıca yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederken yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında tutulacaktı.

Balta Limanı Anlaşması kısa vadeli sonuçları bakımından ele alındığında dış ticaret üzerindeki tekelleri ve diğer engelleri kaldıran düzenlemelerin gümrük vergilerine ilişkin düzenlemelerden daha önemli olduğunu söylemek mümkündür. Tekellerin ve devlet müdahalelerinin kaldırılmasından sonra hammadde ihracatında önemli artışlar görülmektedir. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1820-1838 döneminde İngiltere'ye ihracatı yılda yüzde 5'lik bir hızla artarken, 1838-1854 döneminde yılda ortalama 6,8'lik bir hızla artmıştır (Pamuk, 2005: 28-30). Başka bir deyişle İngiliz mamul malları 1838 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pazarlarını kolaylıkla genişletirken, başta tahıl olmak üzere Osmanlı hammaddelerinin İngiliz ticaretine açılması 1838'den sonra hızlanmıştır (Bailey, 1942:75-76).

İngiltere'nin dünya pazarlarında rakipsiz olduğu koşullarda imzalanan serbest ticaret anlaşması doğal olarak Avrupa ülkeleri içerisinde en çok İngiltere'nin işine yaramıştır. Uzun vadede ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkin düzenlemeler önem kazanmıştır. Osmanlı yönetimi, Balta Limanı Anlaşmasıyla, kendi gümrük tarifelerini Avrupa devletleriyle birlikte belirlemeyi ilke olarak kabul etmiş oluyor böylece bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçiyordu (Pamuk, 2005:18). Nitekim anlaşma imzalandıktan sonra Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha düşük düzeylere indirebilmek için elverişli koşulların oluşmasını beklediler. 1860-61 yılları arasındaki mali bunalım ve Lübnan'daki siyasi kriz sırasında Osmanlı devleti ihracattan

alınan vergileri yüzde 1'e indiren değişiklik maddesini imzalamak zorunda kaldı. İhracattan alınan vergiler I. Dünya Savaşına kadar yüzde 1 düzeyinde kalmıştır. İthalattan alınan vergiler ise Osmanlı yönetiminin çabaları sonucu bir miktar artırılmış, 1861'de yüzde 5'ten yüzde 8'e, 1907'de yüzde 11'e, 1914'te yüzde 15'e çıkarılmıştır (Issawi, 1980: 75-76).

Balta Limanı Anlaşması'nın ve bu anlaşmayı izleyen diğer serbest ticaret anlaşmalarının Osmanlı dış ticareti üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. 1780-1830 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ticaretinin yıllık büyüme hızı yaklaşık yüzde 1,5 iken⁵¹ cari fiyatlar ve 1880 yılı fiyatlarıyla ölçülen ihracat ve ithalatın yıllık bileşik büyüme hızı 1839/41-1852/54 ile 1857/59-1871/73 dönemlerinde yüzde 5 ve daha üzerinde gerçekleşmiştir (Pamuk, 2005:30).

Dış ticaretin İmparatorluk içindeki bölgesel dağılımına bakıldığında en büyük artış, Suriye ve Anadolu'nun kıyı bölgeleri⁵² ve Kuzey Yunanistan gibi 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı yönetiminin bir parçası olarak kalan bölgelerde kaydedilmiştir. Dış ticaretin ülke bazındaki dağılımına bakıldığında ise, 1840'lardan 1870'lere kadar İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya'nın Osmanlı ihracatındaki payı yüzde 60 ile yüzde 70 arasında değişmiştir. Sözelimi 1870-72 yıllarında Osmanlı ihracatının yüzde 27,2'si İngiltere'ye, yüzde 25,3'ü Fransa'ya, yüzde 14,3'ü ise Avusturya'ya gerçekleştiriliyordu. Aynı yıllar için Osmanlı ihracatında Rusya'nın payı yüzde 14,7 idi. Osmanlı ithalatının aynı yıllar için dağılımına bakıldığında İngiltere'nin yüzde 32,4 payla başı çektiği görülmektedir. İngiltere'yi yüzde 13,6'lık pay ile Almanya, yüzde 12,9'luk payla Avusturya, yüzde 12,3 payla Fransa izlemektedir. Osmanlı ile dış ticareti

⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret verileri hesaplanırken 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminden ayrılan ülke ve bölgeler hesaplamalarda dikkate alınmamışlardır. Aşağıdaki ülke ve bölgeler parantez içinde belirtilen tarihlerden itibaren resmi ya da fiili olarak İmparatorluğun dışında kalmıştır. Ayrıca, Mısır ve Libya 1830-1913 dönemleri için İmparatorluk dışında sayılmışlardır. Sırbistan (1817) Yunanistan (Mora) (1829), Eflak ve Boğdan (1856), Bosna-Hersek ve Karadağ (1877), Bulgaristan (1877), Kıbrıs (1907), Girit (1907), Makedonya (1912).

⁵² Anadolu ticaretinde en büyük pay İzmir limanına aitti. 19.yüzyılın ikinci yarısında açılan Trabzon ve Mersin Limanları dış ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Baskıcı (2005:237-242).

esas olarak hammadde değişimi üzerinden gerçekleşen Rusya'nın aynı yıllar için Osmanlı ithalatındaki payı yüzde 9,2'ye ulaşıyordu (Pamuk, 2005: 33).⁵³

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda az gelişmişlik yolundaki ekonomik evriminin nedenlerini sorgulayan birçok yazar, Balta Limanı Anlaşması'nın az gelişmişliği yaratan temel etken olduğunu savunmaktadır. Bu yazarlara göre Anlaşma'nın getirdiği gümrük tarifeleri, Batı Avrupa'nın mamul mallarının ithalatını kolaylaştırarak Osmanlı zanaatlarının yıkılmasına yol açmış, böylece tarım ve sanayi arasındaki işbölümünün kalkması sonucunda iç pazarın gelişmesi engellenmiş ve böylece sanayileşme gecikmiştir.⁵⁴ Bu çerçevede 19. yüzyılda zanaatların durumuna ve Anlaşma'nın zanaatlar üzerindeki etkisine değinmek yararlı olacaktır.

19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda zanaat üretimi, sanayi öncesi Avrupa'ya benzer bir şekilde, köy ekonomisi içerisinde tarımsal faaliyet dışında kalan zamanlarda ve kentlerde loncalar etrafında örgütlenmiş imalathanelerde gerçekleştiriliyordu. Kırsal kesimdeki üretimin bir bölümünü, kendine yeterli köy ekonomisinin bir parçası olarak kişisel tüketime yönelik geleneksel olarak sürdürülen dokumacılık vb. faaliyetler oluştururken, aynı zamanda iplik eğirme gibi dallarda köylü kadınlara sipariş vermeye dayalı bir başka faaliyet de söz konusuydu.

19. yüzyıl başlarında kentlerde loncalar etrafında örgütlenmiş zanaat üretiminin büyük bir canlılık ve gelişme içinde oldukları ya da tedrici olarak kapitalist biçimlere doğru evrim gösterdiklerini söylemek olanaklı görünmemektedir. Ancak bu dönemde, ülke içindeki tüketimle karşılaştırıldığında ithalatın hacmi oldukça sınırlı kalıyordu. İthal edilen mamul ürünler, pahalı yünlü ve ipekli kumaşlar, kağıt ve cam ürünleri vb. ürünlerle sınırlıydı. Başka bir deyişle, kent ve kırdaki zanaat üretimi, ülke nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilmekteydi.

⁵³ Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya ihraç ettiği başlıca kalemler meyve, fındık iken, Rusya'dan, un, petrol, şeker, canlı hayvan kereste ve kürk gibi ürünler satın alıyordu (Noviçev, 1979:117).

⁵⁴ Örneğin, Yerasimos (2001), Noviçev (1979).

1820'lerden I.Dünya Savaşına kadar geçen yaklaşık yüzyıl boyunca Batı Avrupa ülkelerinden ithal edilen mamul malların hacmi hızla genişledi. Sanayi devriminin sağladığı makineli üretimin rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı üretim faaliyetleri giderek gerilemiş, kimi zanaatlar tümüyle ortadan kalkmıştır. Ulaşım kolaylıkları nedeniyle ilk aşamada İstanbul ile Anadolu'nun kıyı bölgeleri, daha sonraları da demiryollarının ulaşabildiği iç bölgeler, ithal malların rekabetinden en fazla etkilenen alanlar olmuştur. Aynı şekilde ulaşım maliyetlerinin fazla önem taşımadığı tekstil gibi üretim dallarında ithal mallarının darbesi daha güçlü olmuş, buna karşılık ulaşım maliyetlerinin önemli bir engel oluşturduğu dallarda Avrupa mallarının rekabeti sınırlı kalmıştır. Bu noktada, kentlerdeki zanaatların ithal mallarının rekabeti karşısında gösterdikleri direnişi de vurgulamak gerekmektedir. Birçok üretim dalında yerel zanaatlar, direnmeye ve ortaya çıkan yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmıştır. Sözcüleri dokumacılık alanında, ithal malların rekabeti karşısında kentlerdeki zanaat üretiminin toplam tüketim içindeki payları sürekli olarak gerilemesine karşın, kentlerdeki imalathaneler ithal malı iplik kullanarak, yerel beğenilere dönük kumaşlar dokuyarak ve hepsinden önemlisi daha düşük ücretleri ve kar oranlarını kabullenerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Genel olarak, ithal malların rekabeti karşısında zanaatların, iç pazara yönelik olarak emek yoğun dallarda ve süreçlerde uzmanlaşmaya başladıkları görülmektedir (Quataert, 1999:38-39). Bunun yanı sıra halı dokumacılığı gibi özel alanlarda dış rekabetin etkisi neredeyse hiç hissedilmemiştir.

Sanayi Devrimi'ni izleyen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda mamul mal üretimi kırsal ve kentsel zanaat üretiminin yanı sıra, Avrupa'dan ithal edilen makinalarla kurulan büyük ölçekli fabrikalarla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ücretli işçi kullanan sanayi işletmeleri ilk olarak 1830'lu ve 1840'lı yıllarda ordunun, sarayın ve bürokrasinin gereksinimlerini karşılamak üzere kurulmuş, ancak kısa bir süre sonra organizasyonel eksiklikler ve eğitilmiş işçi yokluğu gibi sorunlar yüzünden zarar ederek kapanmak zorunda kalmışlardır (Sarc, 1999:434-440).

Balta Limanı Anlaşması ile dolaysız olarak ilişkili bir diğer önemli gelişme ise Osmanlı yönetiminin dış borçlanma deneyimi olmuştur. Balta-Limanı Anlaşması ile Osmanlı yönetiminin dış ticaret üzerine olağandışı vergi koyma seçeneğinin ortadan kalktığını vurgulamıştı. Bu gelişme Osmanlı devletinin mali krizinin derinleştiği özel bir

konjonktürde dış borçlanmayı kaçınılmaz bir seçenek olarak gündeme getirmiştir. Dış borçlanma sürecinin nasıl gündeme geldiğini daha iyi anlamak için kısaca 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı maliyesinin temel sorunlarına değinmek yararlı olacaktır.

Osmanlı Devleti 1760'lerden itibaren ciddi mali sorunlarla yüz yüze gelmiştir. Kapitalizm öncesi tarımsal yapıların hakim olduğu bir ekonomide mali krizi aşmak için vergileri artırma seçeneğine başvurulamamıştır. Vergi toplamak için başvurulmuş iltizam sistemi ile hazine gelirlerinin önemli bir bölümü saray çevresi ile taşradaki yerel unsurlardan oluşan mültezimlerin eline geçiyordu. Bu sınırlamalar altında Osmanlı devleti mali sorunlar karşısında bir yandan iç piyasada Galata bankerlerinden borç bulmaya çalışıyor öte yandan tedavüldeki sikkelerin değerli maden içeriğini azaltarak ek mali gelir sağlamaya çalışıyordu. Tağşiş adı verilen bu yöntem yarattığı enflasyon ve ekonomik belirsizlik nedeniyle beraberinde büyük sorunlara yol açıyor, tağşişlerin maliyeti sağladığı geliri bile karşılayamıyordu (Pamuk, 2003:212-4). 19. yüzyılın ilk yarısında gündeme gelen askeri ve bürokratik reformlar nedeniyle devlet harcamalarının hızla artması karşısında, tağşişler ve Galata bankerlerinden belirli gümrükleri teslim etme ya da belirli gelir kaynaklarını iltizam etme karşılığında sağlanan krediler bütçe açıklarını karşılamakta yetersiz kalmıştır (Noviçev, 1979:82). Yukarıda belirttiğimiz gibi, 1838 Serbest Ticaret Anlaşması ile devletin dış ticaret üzerindeki olağanüstü vergileme hakkından vazgeçmesi mali sorunları iyice içinden çıkılmaz hale getirmiştir.

Bu koşullar altında 1840'lerden itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devletlerinin temsilcileri mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya başvurulması konusunda Osmanlı yöneticilerine baskı yapmaya başladılar (Yerasimos, 2001:72-73). I. Bölümde ortaya konulduğu gibi sanayi devriminin birinci aşamasını izleyen dönemde başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa'da kendisine karlı mahreçler arayan büyük bir sermaye fazlası oluşmuştu. Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine büyük yararlar sağlayacaktı. Tahvillerin Avrupa'nın belli başlı finans merkezlerinde satışına aracılık edecek bankerler, büyük komisyonlar elde edecek, tahvilleri satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri faiz geliri sağlayacak ve Osmanlı yönetimi eline geçen fonların önemli bir bölümünü sanayi malları ve özellikle askeri araç gereç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayisi için talep yaratılmış olacaktı.

İlk dış borçlar 1840'lı yıllarda kısa vadeli olarak Galata bankerleri aracılığıyla Fransız bankalarından sağlanmıştır. 1850'li yıllarda doğrudan dış borçlanma yolundaki baskı ve telkinler büyük bir hız kazanmış, 1851 yılında Mustafa Reşit Paşa ilk dış borç anlaşmasını imzalamıştır. Sultan tarafından onaylanmayan bu dış borç anlaşması Avrupa sermayesi ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkinin yeni bir safhaya evrilmesini simgelemektedir (Owen, 1993:100). 1850'li yıllara kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı sanayi kapitalizmi ile kurduğu ilişki temelde meta alışverişine dayanıyordu. Başka bir deyişle Batı kapitalizmi ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki iktisadi ilişki, sanayileşmiş Batı'nın mamul meta ihracına karşılık geri bir tarımsal imparatorluk olan Osmanlı'nın hammadde ve besin maddeleri ihracına dayanıyordu. Dış borç anlaşmalarıyla meta ihracının yanı sıra sermaye ihracı da Batı kapitalizmi ile kurulan iktisadi ilişkilerin önemli bir vechesi haline gelmiştir. Başka bir deyişle dış borçlanmanın başlaması Batı kapitalizminin meta ihracının başat olduğu aşamadan sermaye ihracının başat hale geleceği yeni bir aşamayı temsil etmektedir.⁵⁵

Osmanlı yönetimi 1854 yılında Kırım Savaşı'nın gündeme getirdiği ağır mali yükler karşısında Avrupa borsalarında tahvil satarak dış borçlanmaya başvurdu. Bu borçlanmada "Mısır Vergisi" teminat olarak gösterildi⁵⁶. Osmanlı Devleti'nin, uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt borsalarında satışa çıkarıldı. Osmanlı yönetimi artan mali sıkıntıları nedeniyle mali iflasını ilan ettiği 1873 yılına kadar Avrupa borsalarından çok hızlı bir şekilde ve hayli yüksek faizlerle borçlandı. Resmi borç anlaşmalarında faiz oranları yüzde 4-6 civarında görünmesine karşın yeni tahvillerin satış fiyatı nominal değerlerinin çok altında kaldığı için, efektif faiz oranları çok daha yüksekti. Ayrıca Osmanlı tahvillerini Avrupa borsalarında satışına aracılık eden bankalar çok yüksek komisyonlar alıyordu.

⁵⁵ Osmanlı İmparatorluğu Avrupa mali denetimi ile sonuçlanan borçlanma süreci çok sayıda incelemede ele alınmıştır. Bu konuda Blaisdell (1979), Yeniay (1964), Önsoy (1999), Çakır (2001), Pamuk (2005), Al (2007), Kıray (1995), Osmanlı İmparatorluğu'nun 1854-1874 dönemindeki borçlanmalarının ayrıntılı dökümünü ve analizini içeren çalışmalardır.

⁵⁶ "Mısır Vergisi", 1841 yılında Mehmet Ali Paşa'ya Mısır Hidivliği ve bir dizi imtiyaz verilmesi karşılığında Mısır'dan İstanbul'a gönderilen yıllık maktu vergiydi (Kazgan, 2005:112).

Tablo 4.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali İflas Öncesinde Dış Borçlanması, 1854-1874 (milyon sterlin).

Borç-Yıl	Borçlanılan	Hazineye Giren	İhraç fiyatı %	Faiz %	Efektif Faiz%
1854	3	2,29	80	6	7,9
1855	5	5,13	102,6	4	4
1858	5	3,44	76	6	8,7
1860	2	1,23	62,5	6	9,8
1862	8	5,15	68	6	9,4
1863	8	4,98	71	6	9,7
1865	6	3,70	66	6	9,7
1865	32,9	19,8	60	5	8,3
1869	22	11,56	57	6	11,5
1870	31,68	9,54	32,1	3	10
1871	5,7	4,05	73	6	8,5
1872	4,82	4,65	98,5	9	9,3
1873	20,23	10,98	54	5	11,5
1873	27,78	14,44	54	6	11,5
1874	40	15,09	40	3	12,3
Toplam	222,11	116,03			

Kaynak: Çakır (2001:70).

Osmanlı maliyesinin durumu kötüleştiğçe, her yeni istikrazda hazineye giren miktar, ihraç edilen tahvillerin nominal değerinin yarısından daha az olmaya başladı. Yukarıdaki Tablo 4.1'den de izlenebileceği gibi, 1854'ü izleyen ve mali iflasla sonuçlanan 20 yıllık dönem bir bütün olarak incelendiğinde, Osmanlı devleti, uluslararası piyasalarda 222,11 milyon sterlinlik borç anlaşması yapmış ve bu meblağın sadece 116,03 milyon sterlini hazineye girmiştir. Osmanlı devleti ağırlaşan mali sorunlarının da baskısıyla, dünya konjonktürü ve diğer ülkelerin borçlanma şartları dikkate alındığında hayli elverişsiz şartlarda borçlanmış, özellikle 1860'dan sonra Osmanlı borçlarının efektif faizi ortalama yüzde 10'un üzerinde gerçekleşmiştir⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin 1854-1874 döneminde uluslararası piyasalardan sağladığı borçların neredeyse tamamı cari harcamalar için kullanılmıştır. 1860'lı yılların ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti aldığı borçların büyük bölümünü eski borçların anapara ve faiz ödemelerine harcanmıştır. Güran (2003:14)'ın Osmanlı bütçelerine dayanarak yaptığı hesaplamaya göre dış borç ödemelerinin bütçe harcamaları içindeki payı 1861/62 mali

⁵⁷ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Latin Amerika ülkelerinin borçlanma deneyimlerinin temel özellikleri konusunda bkz. Al (2007).

yılında⁵⁸ yüzde 7,5 iken bu oran 1875/76 yılında yüzde 24,90'a ulaşmıştır. 1875/76 mali yılında iç ve dış borç ödemelerinin toplam bütçe gelirlerine oranı yüzde 62,7'ye ulaşmıştır. Osmanlı'da mali krizin ayak sesleri 1869'dan itibaren duyulmaya başlanmıştır. Tablo 4.1'den yaptığımız hesaplamalara göre 1854-1868 döneminde Osmanlı borçlarının nominal değeri 70 milyon sterlin iken, 1869'dan 1874'e uzanan 5 yıllık dönemde bu rakamın iki katından fazla borçlanmaya gidilmiştir. Başka bir ifadeyle Osmanlı borçlarının nominal değeri 1854-1868 döneminde yıllık ortalama 4,7 milyon sterlin civarında artarken, 1869-1875 döneminde yıllık ortalama 21 milyon sterlin civarında artmıştır.

Osmanlı yönetimi 1854'den 1874'e kadar yoğun bir şekilde borçlanırken, doğrudan yabancı sermaye yatırımları oldukça sınırlı düzeylerde kalmıştır. Yabancı fonların büyük bir bölümü demiryollarına yatırılmıştır. Ne var ki 1865-1873 yılları arasında Anadolu'da toplam 639 km demiryolu inşa edilmiştir. 1914 yılında Anadolu'da toplam 8500 km demiryolu bulunduğu hesaba katıldığında bu rakam, söz konusu dönem için oldukça sınırlı bir demiryolu inşasına işaret etmektedir (Baskıcı, 2005:8-11).⁵⁹

Öte yandan demiryolu inşası, döşenen her kilometre demiryolu için, belirli bir dönem için belirli bir kazancı garanti eden "kilometre garantisi" gibi uygulamalar ve demiryolu inşası için alınan imtiyazların demiryolu çevresindeki madenlerin işleme imtiyazını içermesi gibi unsurlar nedeniyle Osmanlı yönetimi için epeyce pahalı yatırımlara dönüşmüştür. Sözgelimi 1856 yılında İzmir'de oturan İngiliz tüccar ve onun ortaklarına verilen İzmir-Aydın demiryolu imtiyazının içerdiği şartlar, daha sonra verilen diğer imtiyazlarda da yer alacak tipik unsurları içeriyordu. İmtiyaza göre, demiryolunun 70 kilometrelik ilk bölümünün 1860 sonbaharında tamamlanması vaadiyle, kurulacak şirketin planlanan sermayesinin yüzde 3,3'ü güvence olarak Osmanlı yönetimine verilecekti. Buna karşılık Osmanlı yönetimi demiryolunun ilk bölümünün açılmasından

⁵⁸ Osmanlı devletinin kullandığı Rumi takvime göre mali yılın başlangıcı Mart ayı başı olduğu için mali yıl bu şekilde ifade edilmektedir.

⁵⁹ 1874 öncesi dönemde Balkanlarda da İngiliz sermayesi ile iki hat inşa edilmiştir. Bunlardan Köstence'yi Çernovada'ya bağlayan yaklaşık 65 km uzunluğundaki hat 1860 yılında faaliyete geçerken 224 kilometrelik Rusçuk-Varna demiryolu 1867'de faaliyete geçti (Akyıldız, 2005: 61-87).

sonra 50 yıl süreyle her yıl şirket sermayesinin yüzde 6'sı oranında bir karı garanti ediyor, eğer kar bu oranın altına düşerse, üstünü tamamlamayı taahhüt ediyordu. Şayet kar yüzde 7'yi aşarsa, aşan kısım şirket ile Osmanlı yönetimi arasında paylaşılacaktı. Yine imtiyaza göre demiryolunun işletmeye açılmasından 50 yıl sonra ve bunu izleyen dönemde her 20 yılda bir Osmanlı yönetimi, şirketle anlaşarak demiryolunu satın alma hakkına sahip olacaktı. Demiryolunun inşası, işletilmesi ve yenilenmesi için gerekli malzemelerin ithalatı gümrük vergisinden muaf tutulacak ayrıca şirket, demiryolunun inşası sırasında Osmanlı devletine ait toprakları, ormanları ve madenleri bedavaya kullanabilecekti. İmtiyaz ayrıca, demiryolunun işletmeye açılmasından sonra şirketin, hattın 45 kilometre çevresinde bulunan madenleri düşük bir vergi vererek işleme hakkına sahip olmasını da içeriyordu. Tüm bu şartlara ek olarak Osmanlı yönetimi, şirketin yönetimine hiçbir şekilde karışmayacağını ve İzmir-Aydın demiryolu şirketi ile rekabet edebilecek şirketlerin kurulmasını önlemeyi taahhüt ediyordu (Kurmuş, 1982:38).

Bu örnekte de görüldüğü gibi doğrudan yabancı yatırımların hayata geçirilmesi süreci Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımlı bir ekonomiye dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. 1850'lerden başlayan doğrudan yabancı yatırımlar, demiryollarının yanı sıra, bankalar, maden işletmeleri, ticaret evleri, su gaz ve elektrik şirketleri gibi işletmelere yapılan yatırımlarla bunlara verilen borçları da kapsamaktadır. Bu doğrudan yatırımlarının birincil ürünlerin ihracatına yönelik alt-yapı yatırımları ve finansal kuruluşlarla sınırlı olduğu dikkati çekmektedir (Thobie, 1985:726-730). Ancak yukarıda vurgulandığı gibi 1850-1873 döneminde doğrudan yabancı yatırımlar oldukça sınırlı kalmış, mali sermaye ihracı daha fazla öne çıkmıştır Dolayısıyla, bu dönemde Avrupa mali sermayesinin denetiminin dolaysız bir şekilde gözlenebileceği alan dış borçlanma alanıdır.

Osmanlı Devleti 1854-1874 döneminde spekülasyoncular ve büyük bankalar eliyle, mevcut borcundan daha fazlasını yeni borçlarla finanse edebilmiştir. Yeni borç bulmanın zorlaşması halinde iflas kaçınılmaz olmuştur. 1873'de patlak veren dünya krizinin, Avrupa mali piyasalarında yol açtığı panik nedeniyle yeni dış borç bulunamaması, zaten bir borç krizinin eşiğinde olan Osmanlı maliyesinin iflasına yol açmıştır.

IV.2. 1873-1896 KRİZİ ve OSMANLI İMPARATORLUĞU

1873 yılında Viyana’da başlayan mali krizin giderek bütün Avrupa’ya ve ABD’ye yayılmasıyla gelişmiş kapitalist ülkelerden Osmanlı Devleti’ne sermaye ihracı kesildi. Anlaşması daha önceden yapılmış olan 1874 istikrazından sonra yeni borç bulunamadı. Osmanlı Devleti 1875 yılı sonbaharında borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini, 1876 yılında ise borç ödemelerini tümüyle durdurduğunu ilan etti. Aynı yılın Nisan ayında Mısır da mali iflas ilan etti. 1873 krizinin ardından mali iflasla karşılaşan tek ülke Osmanlı İmparatorluğu değildi. Tunus ve bir dizi Latin Amerika ülkesi de aynı süreci yaşadı. Bu ülkeler için 1873-1896 dünya krizinin ilk olumsuz etkileri dış borçlanma imkanlarının tıkanması nedeniyle ortaya çıkmaktaydı.

IV.2.1. Dış Borçlanma ve Doğrudan Yatırımlar

Osmanlı Devleti’nin mali iflas ilanı, Avrupa mali sermayesine borç ödemelerini garanti altına alacak yeni bir yöntem izleme imkanı sağlamıştır. Borç ödemeleri durduktan sonra aşağıdaki Tablo 4.2’de Osmanlı dış borçları içindeki payları aktarılan Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer alacaklı ülkelerin temsilcileri ile başlayan ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan görüşmeler 1881 yılında Aralık ayında Hicri takvime göre Muharrem ayında imzalanan bir anlaşmayla sonuçlanmıştır. “Muharrem Kararnamesi” diye adlandırılan bu anlaşma ile dış borçların miktarı yarıya indiriliyor, ödeme şartları yeniden düzenleniyordu. Kararnameyle birlikte tuz ve tütün tekelleri, balık, alkol, damga resmi, ham ipekten alınan öşür, balıkçılıktan ve alkollü içkilerden alınan vergiler ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği vergi yabancı alacaklılar tarafından yönetilen Duyun-u Umumiye İdaresi (DUI)’ne terk edilmiştir (Du Velay, 1978:301).

Aynı anlaşma uyarınca Osmanlı yönetimi, 1883 yılında yabancı sermaye ile kurulacak olan tütün rejisi şirketine İmparatorluk içindeki tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım satımında ve sigara üretiminde tekeli imtiyazlar tanımıştır (Blaisdell, 1979:108). Ayrıca tütün rejisinin yıllık karlarının bir bölümü de dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere DUI’ne aktarılması öngörülmüştür. Böylece Osmanlı maliyesinin vergi

kaynaklarının bir bölümü üzerinde ayrıntılı bir denetim kuruluyor, bu kaynakların gelirleri Avrupa'daki alacaklılara aktarılıyordu.

DUI kendi denetimine bırakılan vergi kaynaklarını geliştirmek ve vergileri daha etkin bir şekilde toplamak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun 20'den fazla kentinde beş binden fazla çalışanıyla geniş bir örgüt kurmuştur. Esas ağırlığı taşrada olan bu örgütün üst düzeylerinde iki yüzden fazla Avrupalı çalışmaktaydı. DUI tütün ve ipek gibi gelirleri kendine bırakılan tarımsal malların üretimine ihracatın geliştirilmesine ağırlık verdi. Böylece ihracata yönelik tarımsal üretim de özendirilmiş oluyordu. Başka bir deyişle DUI, bir yönüyle tütün, ipek ve tuz üretimi gibi farklı alanlarda faaliyet gösteren ve diğer bazı iktisadi faaliyetlerden doğrudan vergi toplayan bir tür şirketti. Temsilcileri her ne kadar kimi zaman alacaklı devletlerin tavsiyesiyle atansalar da esasen tahvil sahiplerine karşı sorumluydular. Bu nedenle DUI'nin çıkarları Osmanlı ekonomisinin geliştirilmesini zorunlu kılıyordu. Hatta DUI yetkilileri, idarenin ekonomik çıkarlarının idarede temsil edilen ülkelerin politikalarıyla çatıştığı kimi durumlarda idarenin çıkarlarını ön planda tutmuşlardır. DUI, üretimi geliştirmek için kendi denetimi altında bulunan sektörlerde üretimi geliştirmeye yönelik teknoloji transferinden, fabrikalar ve teknik okullar açmaya kadar çeşitli yatırımlar yapmıştır. DUI yetkilileri, bu kuruluşun çıkarları doğrultusunda, sık sık kapitülasyonların adaletsizliğinden yakınmış, tümüyle korumasız kalan ekonominin gelişmesinin mümkün olmadığını vurgulamış ve hatta gümrüklerin yükseltilmesi için hükümetler nezdinde lobi faaliyeti yürütmüştür. 1903 yılında sağlanan gümrük artışı bu faaliyetlerin bir sonucu olduğu gibi, geliri de borçların geri ödenmesinde kullanılmak üzere yine DUI'ne bırakılmıştır (Blaisdell, 1979:147). Batılı devletlerin vatandaşlarına vergiden muafiyet sağlayan kimi ayrıcalıkları daha da genişletmeye çalıştığı bir dönemde (damga vergisi örneğinde olduğu gibi), DUI bu ayrıcalıkların tümüyle kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Çünkü bu ayrıcalıklar Osmanlı'yı zarara uğrattığı gibi bazı vergi gelirlerini idaresinde bulunduran DUI'ni de zarara uğratmaktadır. Öte yandan DUI'nde bir yanda Almanya diğer yanda ise İngiltere, Fransa, İtalya gibi çıkarları birbiriyle çatışan ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuz mücadelesi veren ülkelerin aynı anda temsil edilmeleri de herhangi bir ülkenin kurum içerisinde ağırlık kazanmasını engellemiştir.

Tablo 4.2. Osmanlı Borçlarının Alacaklı Ülkelere Göre Dağılımı, 1881-1914 (milyon sterlin).

	1881		1890		1898		1914	
		%		%		%		%
Fransa	45,0	34,3	44,6	37,6	53,4	42,2	75,3	53,0
İngiltere	43,5	33,2	27,4	23,1	22,6	17,9	19,9	14,0
Almanya	8,3	7,5	13,8	11,7	19,0	15,0	29,9	21,0
Belçika	6,6	5,0	10,3	8,7	14,4	11,4	12,0	8,4
Avusturya	7,9	6,0	7,7	6,5	7,5	5,9		
Hollanda	7,0	5,3	5,3	4,5	3,5	2,8	5,1	3,6
İtalya	5,4	4,1	3,2	2,7	1,0	0,8		
İmp. İçinde Tutulan	7,3	5,6	6,2	5,2	5,0	4,0		
Toplam	131	100,0	118,5	100,0	126,4	100,0	142,2	100,0

Kaynak: Pamuk (2005:84).

Osmanlı İmparatorluğu'nun DÜİ altında bulunduğu 1882-1914 yıllarında, kurulan etkin uluslararası mali kontrol sayesinde, net fon akımları yön değiştirmiş, dış borçlanma ile giren miktarın iki katından fazlası dış borç anapara ve faiz ödemeleri ile kar transferleri biçiminde dışarıya aktarılmıştır (Pamuk, 2005:69).

Osmanlı İmparatorluğu, DÜİ'nin kurulmasından sonra da Avrupa piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya devam etmiştir. Yeni borçlanmalar yoluyla hazineye giren miktar yılda ortalama 1,8 milyon sterlinde kalırken toplam borç ödemeleri yılda ortalama 3,7 milyon sterline ulaşmıştır. Öte yandan DÜİ'nin kurduğu sıkı denetim nedeniyle Osmanlı istikrazlarının Avrupa piyasalarındaki riski azalmış, 1881 sonrasındaki yeni borçlar için ödenen faiz oranları daha düşük düzeyde kalmıştır. Efektif faiz oranları 1910'lara kadar yüzde 5 ile 7 arasında dalgalanmış, bu tarihten sonra yüzde 8'e yükselmiştir.

DÜİ altındaki borçlanma deneyimi 1901 yılına kadar sınırlı bir miktarda gerçekleşirken Tablo 4.3'den de izlenebileceği gibi, 1901 sonrasında hem yeni borçlanma hem de borç ödemeleri hacminde büyük bir artış yaşanmıştır. DÜİ'nin kuruluş amacı dış borçların düzenli ödenmesini sağlamak olsa da kurum zamanla yeni borç anlaşmalarında da (Osmanlı yönetiminin de baskısıyla) garantörlük görevi üstleniyor ve her yeni borca tahsis edilen gelir kaynakları idareye devrediliyordu.

Tablo 4.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Düyun-u Umumiye Yönetimi Altındaki Borçlanması, 1881-1914 (milyon sterlin).

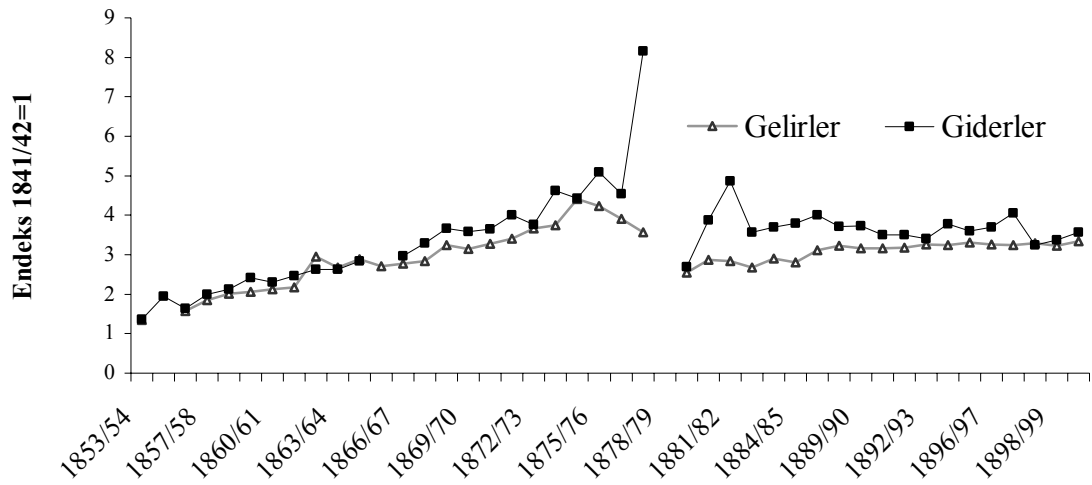
Borç-Yıl	Borçlanılan	Hazineye Giren	İhraç fiyatı %	Faiz %	Efektif Faiz %
1886	5,91	5,79	100	5	5
1888	1,47	1	70	5	7,4
1890	7,8	3,9	88	4	4,7
1891	6,33	1,27	90	4	4,5
1893	0,9	0,61	70	4	5,7
1894	1,6	1,4	73,5	4	5,6
1894	8,2 (1,27)	0,36	91	3,5	45
1896	2,98	2,47	84	5	6
1902	7,8 (3,15)	1,471	80	4	5,1
1903	2,36 (1,52)	1,2	80	4	5,1
1903	29,76 (2,43)	2,43	100	4	4
1904	2,5	1,96	80	4	5,1
1905	4,82	2,33	80	4	5,6
1905	2,4	1,9	81	4	5
1906	8,67	1,24	87	4	4,7
1908	9,1	8,9	100	4	4
1908	4,28	3,5	82,5	4	4,8
1909	6,36	5,31	86	4	4,8
1910	1,57	1,35	89	4	4,6
1911	0,91	0,75	84	4	4,9
1911	6,4	5,21	81,5	4	4,9
1913	0,75	0,75	100	5	5
1913	1,35	1,35	100	5,5	5,5
1914	20	17,75	88,75	5	5,6
Toplam	104,47	74,201			

Kaynak: Kıray (1995:213-21)'den yararlanarak oluşturulmuştur.

Not: 1894, 1902 ve 1903 yıllarında eski borçların konsolidasyonu için yeni istikrazlar çıkarılmıştır. Parantez içindeki rakamlar, eski istikrazların yenisi ile değiştirilmesinin ardından net borçlanma miktarını göstermektedir. Toplam borçlanılan miktar hesaplanırken parantez içindeki rakamlar esas alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin gelir kaynaklarının bir bölümünün DÜİ'nin denetimine verilmesinin ardından Osmanlı yönetimi yeni borçlanmalara başvurma konusunda tereddüt etmiştir. Şekil 4.1'den izlenebileceği gibi, 1882-1901 döneminde ek harcamalar getiren savaş bütçeleri olmadığı için bütçe üzerinde çok büyük bir baskı yoktur. Bu nedenle 1882-1901 dönemindeki yıllık ortalama istikrazlar 1901-1910 döneminin üçte biri, 1869-1874 döneminin onda biri civarındadır. Başka bir ifadeyle 1873-1896 krizi döneminde Osmanlı Devleti fazla borçlanmamış, bunun yerine daha çok borç ödemesi gerçekleştirmiştir.

Şekil 4.1. Osmanlı Bütçeleri, 1854-1900

Kaynak: Güran (2003:8-9).

Bütçe açıklarının 20. yüzyılın başından itibaren yeniden büyümeye başlaması üzerine ilk başvurulan çözüm Osmanlı bankası ve İmparatorluk içindeki diğer mali kurumlardan alınan kısa vadeli borçların artırılması olmuştur. Bu önlemler Avrupa borsalarından daha fazla borçlanılması yolunda atılan ilk adımı oluşturmuştur. Askeri harcamaların artması mali sorunların daha da ağırlaşmasına yol açmış, 1910'ların başında Osmanlı maliyesi eski borçların faiz ve anapara ödemelerinin ancak artan miktarlarda alınan dış borçlarla karşılanabildiği bir aşamaya gelmiştir.

Düyun-u Umumiye İdaresi, Osmanlı ekonomisinin uluslararası kapitalizme entegrasyonunda, diğer bir deyişle Batı emperyalizminin ülkede hakimiyetini arttırmasında kuşkusuz büyük rol oynamıştır. Bu dönemde Osmanlı maliyesinin borç taleplerini karşılamaya yönelik dolaylı yabancı yatırımlar kurumun yarattığı güvenle iflasa rağmen ülkeye akmaya devam etmiş, doğrudan yabancı yatırımlar ise benzeri görülmemiş bir seviyeye ulaşmıştır. Doğrudan yatırımların büyük kısmı DÜİ'nin garantisi altında gerçekleştirilen demiryolu yatırımlarına akmakla birlikte, ülke içerisinde taşımacılık olanaklarının genişlemesi içerideki geçimlik üretim tarzında çözülmeyi hızlandırdığı gibi Batı ürünlerinin iç pazarlara ulaşımını da mümkün kılmıştır. Bundan dolayı aynı dönemde sadece yabancı yatırımlar değil, dış ticaret de

büyük ivme kazanmış, kapitalist merkezde sıkışan sermaye güvenli ve cazip yeni yatırım olanaklarına kavuşmuştur.

Tablo 4.4. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1888 yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı, Ödenmiş Sermaye ve Tahviller Toplamı (bin sterlin).

	Fransız		İngiliz		Alman		Diğer		Toplam		Sektör Payı
		%		%		%		%		%	%
Demiryolları	648	12,3	3.349	63,3	166	3,1	1120	21,2	5.283	100	33,4
Limanlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Belediye Hiz.	87	5,9	961	65,3			424	28,8	1427	100	9,3
Bankacılık	2500	50,0	2500	50,0					5000	100	31,6
Ticaret	700	54,7	580	45,3					1280	100	8,1
Sanayi	900	47,5	795	42,0			200	10,6	1895	100	12,0
Madencilik	185	20,7	710	79,3					895	100	5,6
Dış Borçlar	5020	31,7	8895	56,2	166	1,1	1744	11,0	15825	100	100
Dışındaki Top.											
Dış borçlar	44600	37,6	27400	23,1	13800	11,7	32700	27,6	118500	100	
Toplam	49620	36,9	36295	27,0	13966	10,4	34444	25,6	134325	100	

Kaynak: Pamuk (2005:74)

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını incelerken bu yatırımların sektörel ve sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımı ile yabancı sermaye girişi ile kar aktarımının zaman içindeki dağılımına bakmak yararlı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'na en büyük doğrudan yabancı sermaye girişi 1888-1896 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde giren doğrudan yabancı sermaye miktarı 30 milyon sterlini bulmuştur. Bu miktar Osmanlı İmparatorluğu'na 1914'e kadar giren toplam doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yüzde 40'ını oluşturmaktadır. Bu yatırımların büyük bir bölümü demiryollarına yönelmiştir. 1905'den 1914'e kadar süreçte de doğrudan yabancı sermaye girişlerinde bir artış yaşanmıştır. Tablo 4.4'de ve Tablo 4.5'de görüldüğü gibi doğrudan yabancı yatırımlar 1888'de dış borçlardaki yabancı yatırımların yüzde 13'ü civarındayken iken 1914'e gelindiğinde bu rakam dış borçların yarısını aşmıştır.

Doğrudan yabancı yatırımlardan kaynaklanan kar aktarımı zaman içerisinde sürekli olarak artmıştır. Yukarıda ele aldığımız gibi doğrudan yabancı yatırımlar 1875 öncesinde ve 1876-1887 alt döneminde oldukça sınırlı kaldığı için, kar aktarımı

1880'lerin sonuna kadar sınırlı kalmış, kar aktarımının sermaye girişini önemli miktarda aşması 1896'dan sonra güçlü bir eğilim haline gelmiştir.

Tablo 4.5. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı, Ödenmiş Sermaye ve Tahviller Toplamı (bin sterlin).

	Fransız		İngiliz		Alman		Diğer		Toplam		Sektör Payı	
		%		%		%		%		%		%
Demiryolları	23247	49,6	4588	9,8	17,248	36,8	1785	3,8	44868	100	63,1	
Limanlar	2206	69,1	409	12,8	576	18,1	-	-	3191	100	4,3	
Belediye Hiz.	1701	44,6	363	9,5	304	8,0	1449	38,0	3816	100	5,1	
Bankacılık	3400	38,2	2950	33,1	1750	19,7	800	9,0	8900	100	12,0	
Sigorta	450	81,8	100	18,2	-	-	-	-	550	100	0,7	
Ticaret	3031	70,7	757	17,6	300	7,0	200	4,7	4289	100	5,8	
Sanayi	1220	30,8	1665	42,1	300	7,6	774	19,6	3959	100	5,3	
Madencilik	2007	73,5	450	16,5	175	6,4	100	3,7	2732	100	3,7	
Dış Borçlar Dışındaki Top.	37262	50,4	11281	15,3	20653	27,5	5108	6,8	74305	100	100	
Dış borçlar	75300	53,0	19900	14,0	29900	21,0	17100	12,0	142200	100		
Toplam	112562	52,0	31181	14,4	50253	23,2	22108	10,2	216505	100		

Kaynak: Pamuk (2005:75).

Dış borçlanmadan doğan fon akımları ile doğrudan yabancı yatırımlardan doğan fon akımları birlikte ele alındığında ortaya çıkan tablo alt dönemlere göre farklılaşmaktadır. 1854-1875 arasında hem dış borçlanmada hem de doğrudan yatırımlarda sermaye girişi borç ödemeleri ve kar transferinden fazla olmuştur. Buna karşılık 1876-1887 döneminde net fon akımlarının yönü değişmiş ve esas olarak DÜİ'nin denetimi sonucunda yabancı sermaye, getirdiğinden fazlasını götürmeye başlamıştır. 1888-1896 dönemindeki büyük doğrudan yabancı yatırım dalgası nedeniyle net fon akımının yönü yeniden değişmiş, sermaye girişi ağırlık kazanmıştır. Dünya ekonomisinin yeni bir genişleme dönemiyle çakışan 1897-1913 yıllarında ise hem dış borçlarda hem de doğrudan yatırımlarda yabancı sermaye önemli miktarda artı-değer transferi gerçekleştirmiştir (Pamuk, 2005:72-76).

1914 yılında doğrudan yabancı yatırımlar içindeki payı yüzde 63'e ulaşan demiryolları, yabancı sermayenin en önemli yatırım alanı durumundadır. Limanlara ve ticaret alanına yapılan yabancı sermaye yatırımları ile birlikte ele alındığında doğrudan yabancı yatırımların yüzde 73'den fazlası ticareti geliştirmeye dönük yatırımlardan

oluşmaktadır. Bankacılık ve sigortacılık alanındaki yatırımların bir bölümünü de bu tür yatırımlara dahil etmek mümkündür. Buna karşılık sanayi ve madencilik gibi üretim faaliyetlerine yatırılan yabancı sermaye doğrudan yabancı yatırımlar içinde yüzde 9 gibi küçük bir oranı oluşturmaktadır (Pamuk, 2005:75).

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye yatırımlarının devlet borçlarında ve demiryollarında yoğunlaşması, III. Bölümde ele aldığımız gibi Avrupa sermayesinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya çapındaki yatırımlarının sektörel dağılımına ana çizgileri ile benzetilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye eliyle demiryolu inşası, ülkenin emperyalizmin yarı-sömürgesi haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Demiryolları, "kilometre garantisi" gibi uygulamalarla Avrupa sermayesi için hayli karlı bir yatırım alanı oluşturmuştur. Öte yandan demiryolları, bu alanda kullanılacak sermayeyi ihraç eden ülke ekonomisi için, ucuz hammadde ve besin maddeleri sağlamanın yanında başta demir çelik gibi demiryolu inşasında kullanılacak ara-mallar olmak üzere kendi sınai ürünleri için pazar yaratmaya yaramıştır. Batılı kapitalist grupların öncülük ettiği demiryolu inşası aynı zamanda İmparatorluğun belli bir bölgesinde demiryolu inşa imtiyazı elde eden ülkelerin, bu bölgeleri nüfuz alanları olarak paylaşmasına yol açmıştır.

1850'lerin sonundan itibaren Batı Anadolu'da demiryolu inşası bu bölgede İngiliz egemenliği dönemi başlatmıştır (Akyıldız, 2005:15). Demiryolu yapımı bölgenin İngiltere ile olan ticaretinde hızlı artışlara yol açmış, madencilik, belediye hizmetleri ve sanayi alanında yoğun İngiliz yatırımları için başlangıç noktası oluşturmuştur. Hatta kısa bir dönem için bile olsa İngiliz kapitalistleri bölgede toprak satın alıp kapitalist çiftlikler kurmuşlardır (Kurmuş, 1982:90).

Demiryolu inşa imtiyazını nüfuz alanı yaratmak için kullanan bir diğer ülke olan Fransa'nın 1880'lerin sonundan itibaren Suriye ve Filistin'de başladığı demiryolu yapımının ardında bu bölge ile yaptığı ticaret büyük bir artış kaydetmiştir. Bu gelişmeyi Fransa'nın bölgedeki liman, belediye hizmetleri alanlarında yoğunlaşan doğrudan sermaye yatırımları izlemiştir. Demiryolu inşası aracılığıyla nüfuz alanları oluşturma

politikasının sonuçları I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun galip güçler arasında paylaşılması sürecinde kendisini göstermiştir. Bu süreçte Fransa, 1880'lerde demiryolu inşasıyla girdiği Suriye bölgesini işgal etmiştir.

Almanya'nın demiryolu inşası aracılığıyla nüfuz alanı oluşturma politikası 1880'lerin sonu, 1890'ların başında İzmit-Ankara, Eskişehir-Konya hatları ile 20. yüzyıl başında Bağdat Demiryolu'nun inşası Orta ve Güney Anadolu'ya Alman sermayesinin giriş sürecini başlatmıştır. Demiryollarının inşası bölgenin Almanya ile ticaretinin artması izlemiştir. Almanya Orta ve Güney Anadolu'yu gelecekteki buğday ve ham pamuk gereksinimini karşılayacak rezerv alanlar olarak algılamış, Konya Çumra'daki sulama projesi örneğinde olduğu gibi tarımsal üretimi artıracak alt-yapı yatırımlarına yönelmiştir (Ortaylı, 2003:154). Ne var ki I. Dünya Savaşının patlak vermesi ve Almanya'nın yenilgisiyle sonuçlanması Almanya'nın bu bölgede bir Alman kolonisi yaratmaya yönelik tasarılarının yaşama geçmesini engellemiştir.

Özetle belli bir bölgede, İngiltere, Almanya ve Fransa'nın demiryolu imtiyazı almasını izleyen dönemde, demiryolu inşa eden ülke ile söz konusu bölge arasındaki ticaret hızla gelişmiştir. Bu Avrupa ülkelerinden herhangi birisinin demiryolu inşa ettiği bölgelerdeki mali ve ticari sermayesinin tekelleri konumu ulaşımdaki tekelle birleşince diğer Avrupa ülkelerinin bu bölgelerdeki rekabeti büyük ölçüde engellenmiştir.

Demiryolu inşasının bir sonraki aşamasında, adı geçen Avrupa ülkeleri, söz konusu bölgelerde de doğrudan yatırımlara girişmiş, bu çerçevede su, hava gazı elektrik gibi belediye hizmetleri ile demiryollarını Avrupa ülkelerine bağlayan kıyı kentlerine liman yapımında, madencilikte ve kısmen de sanayide yoğunlaşmıştır (Akyıldız, 2005).

Demiryolu inşasının bağımlı bir ekonominin yaratılmasında oynadığı role değindikten sonra, Avrupa sermayesinin bu yatırımlarının Osmanlı İmparatorluğu açısından ne ifade ettiğine vurgu yapmak gerekir. 1873-1896 krizinin patlak verdiği 1873 yılından itibaren Avrupa para piyasalarından borçlanma olanaklarını yitirdiği için mali krizi derinleşen Osmanlı İmparatorluğu demiryolu yatırımlarına mali ve askeri kaygılarla yaklaşıyordu. Öncelikle demiryollarının taşıma maliyetlerini düşürerek ekili olmayan toprakların iç ve dış ticarete dönük tarımsal meta üretimine açılması ve böylece üretim ve dış ticaret

üzerinden alınan vergilerin artmasıyla mali krize bir çözüm bulunması beklentisi vardı. Öte yandan 1870'lerden itibaren uluslararası buğday fiyatlarının gerilemesi karşısında, 1838 Serbest Ticaret Anlaşması uyarınca korumacı tarife uygulama imkanı bulunmayan Osmanlı yönetimi, kendi buğday üretimini korumak için demiryolları aracılığıyla taşımacılık maliyetinin azalmasının yerli buğdayın yabancı buğdayla fiyat rekabeti yapabilmesi için zorunlu görmeye başlamıştı. Ayrıca demiryollarının ülkenin en ücra kesimlerini başkente bağlayarak vergilerin zamanında ve daha güvenli bir şekilde toplanması ve hazineye intikali sağlanacaktı. Gerçekten de demiryollarının inşasıyla Osmanlı yönetiminin mali beklentilerini karşılayacak bir gelir artışı sağlanmıştır. Vilayetlere göre öşür gelirleri incelendiğinde demiryolunun geçtiği bölgelerde öşür gelirinin arttığı görülmektedir (Quataert, 2008:37-38). Ancak “kilometre garantisi” adı altında yapılan ödemeler nedeniyle artan vergi tahsilatı yabancı şirketlere yapılan ödemelerde kullanılıyordu. Sözgelimi 1893-1909 yılları arasında Anadolu demiryolu şirketine yapılan ödemeler Ankara vilayetinin aynı dönemdeki öşür gelirinden daha fazlaydı. Osmanlı yöneticilerinin demiryollarından bir diğer beklentisi askeri, bir bölgeden diğerine hızlı ve güvenli bir şekilde intikal ettirmektir.

Doğrudan yabancı yatırımların sermaye birikimi ve dünya pazarları için meta üretiminin yaygınlaştırılmasındaki rolüne gelince 19. yüzyıl boyunca yabancı yatırımlar Osmanlı İmparatorluğu ile gelişmiş sanayi kapitalistleri arasındaki hammadde /mamul mallar ticaretinin geliştirmesine yönelik büyük ölçekli alt-yapı yatırımlarından kaynaklanmıştır. Demiryollarının bu ticaret hacminin gerçekleştirilmesi bakımından etkili yatırım olarak belirlemektedir. Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan yabancı yatırımların oldukça sınırlı bir bölümü tarım sanayi ve madencilik gibi üretim faaliyetlerine gitmiştir. Bu çerçevede doğrudan yabancı yatırımların egemen üretim tarzı üzerindeki etkisi dolaylı bir şekilde dünya pazarları için tarımsal meta üretiminin yaygınlaşmasını sağlamak şeklinde olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda, diğer azgelişmiş ülkelerden farklı olarak siyasi bağımsızlığını tümüyle yitirmemiş, tam tersine merkezi bürokrasinin ülke yönetimindeki ağırlığı artmıştır. III. Bölümde ele alındığı gibi bazı Latin Amerika ülkeleri, resmi olarak bağımsız olmalarına karşın, siyasi iktidarı ellerinde bulduran büyük toprak sahipleri-ticaret sermayesi ittifakının da çıkarları doğrultusunda, fiilen

İngiliz İmparatorluğu'nun parçası haline gelmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu bu ülkelerden farklı olarak, özellikle emperyalist ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik rekabetin keskinleştiği 19. yüzyılın son çeyreğinde, bu çelişkilerden yararlanarak ayakta kalmayı başarmış, böylece bu yöndeki bütün çabalara karşın hiçbir emperyalist ülke İmparatorluğu tümüyle kendi nüfuz alanı içine katmayı başaramamıştır. Bununla birlikte, emperyalistler arası dengelerde özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önemli değişiklikler olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'na dış borç ve doğrudan yatırım biçiminde yönelen sermaye ihracının ülkelere göre dağılımı ve doğrudan yatırımların odaklandığı bölgeler, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalist nüfuz kavgasının iktisadi yönünü yansıtmaktadır.

Avrupalı kapitalist grupların Osmanlı İmparatorluğu üzerinde pazar elde etme ve dış borç ve doğrudan yatırım yoluyla sermaye ihracı alanındaki rekabetinin başlıca dayanağı, kendi devletlerinin sağladığı diplomatik ve askeri destekti. Bu olgu en bariz olarak İngiliz sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan geri çekiliş sürecinde gözlemlenebilmektedir (Pamuk, 2005:88-89). Yukarıda III. bölümde tartışıldığı gibi 1870'lerden itibaren İngiliz hegemonyasının dünya ölçeğinde gerileme sürecine girmesi, İngiliz sermayesinin etkin devlet desteğinden yoksun kalmasına ve adım adım güç kaybetmesine yol açmıştır. 1860'ların sonuna kadar İngiltere'nin politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması doğrultusunda olmuştur. Bu politikanın ardında bir yandan Rusya'nın güneye inişini engellemek ve İngiliz sömürge imparatorluğunun en önemli parçası olan Hindistan yolunu açık tutmak, bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun sunduğu pazar ve yatırım olanaklarından yararlanmak isteği yatıyordu. İngiltere bu amaçla 1854 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında Kırım savaşına girmiştir. Gerçekten de, 1830'lardan başlayarak 1850'lere kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz dış ticaretinde önemli sayılabilecek bir payı vardı (Bailey, 1942:70-4). Bu etkenlere İngiltere'nin dünya ölçeğindeki hegemonyası da eklenince, 1850'ler ve 1860'larda Osmanlı'ya yapılan doğrudan yabancı yatırımlarda İngiltere başı çekti. Burada, İngiliz doğrudan yatırımlarında İngiliz devletinin rolünün, özellikle daha sonraki Alman örneği ile karşılaştırıldığında, oldukça sınırlı kaldığını vurgulamak gerekir.

Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesi ile ABD'den İngiltere'ye pamuk ve buğday ihracatının yeniden başlaması, Batı Anadolu ile Tuna vadisini uzun dönemli pamuk ve buğday ihtiyacı için bir alternatif olarak gören İngiliz sermayesinin bu bölgelere olan ilgisini azaltmıştır (Kurmuş, 1982:15). 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra, İngiltere asıl dikkatini Hindistan'a giden stratejik yol üzerinde bulunan Mısır'ın doğrudan denetlenmesi çabalarına yoğunlaştırmıştır. Öte yandan, 1860'lardan sonra Osmanlı İmparatorluğu, İngiliz sanayi malları için en büyük pazarlardan biri olma niteliğini giderek kaybetmeye başlamıştır. Bütün bu nedenlerle 1860'ların ikinci yarısında, İngiltere, İmparatorluğun bütünlüğünü korumak doğrultusunda uzun zamandır sürdürdüğü politikayı terk etmeye yönelmiştir. Bu politika değişikliğinin somutlaşması 1870'lerin sonunda gerçekleşmiştir. İngiltere, Mısır'ı işgal ettikten sonra, Mısır'daki egemenliğinin kabul edilmesi karşılığında Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde açık çatışmaya girmekte kaçınmıştır.

İngiltere'nin hegemonyasının 1880'lerden itibaren Fransa ve Almanya'nın rekabeti karşısında bütün dünyada gerilemesi ve İngiltere'nin dünya ekonomisindeki konumunu borçlu olduğu serbest ticaret ilkesinin yerini korumacılığa bırakması, İngiliz yatırımlarının İngiltere'nin sömürge imparatorluğu ile nüfuzunun güçlü olduğu diğer ülkelere kaymasına yol açmıştır. Bu koşullarda kendi devlet aygıtından Alman ve Fransız sermayesinin gördüğü desteği pek seyrek olarak sağlayabilen İngiliz sermayesinin, Osmanlı İmparatorluğu gibi emperyalist güçler arası rekabetin en yoğun olduğu bir ortamda tutunabilmesi zorlaşmıştır (Feis, 1964:19). Ancak yine de I. Dünya Savaşı öncesinde, İngiltere'nin İmparatorluğun Irak vilayetlerindeki siyasi ve iktisadi nüfuzu giderek güçlenmiştir.

Almanya, 1880'lerde hammadde kaynaklarını ele geçirmek ve dış pazarlar sağlamak amacıyla dünyanın paylaşılması yarışına katıldığında, dünyanın en zengin bölgeleri İngiltere ve Fransa tarafından kapatılmıştı. Bu tarihten sonra ele geçirdiği batı ve doğu Afrika sömürgeleri gelecek vaat etmiyordu. Buna karşılık, Balkanlar ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde süregelen emperyalist rekabet, bu bölgeleri Almanya'nın girişine açık tutabilmiştir. Bu bakımdan özellikle Bismarck'ın çekilmesinden sonra gelişen Drang nach Osten (Doğuya doğru açılma) politikası Almanya için emperyalist

rekabetin zorlaması altında zorunlu olarak gündeme gelen bir seçenektir (Pamuk, 2005:89).

İngiliz sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi, İngiltere'nin dünyanın en güçlü devleti olduğu ve serbest ticaret ilkelerinin egemen kılındığı bir dönemde olmuştur. Alman sermayesinin girişi ise emperyalistler arası rekabetin yoğunlaştığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, İngiltere ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz biçimleri önemli ölçüde karşılık göstermektedir. Her şeyden önce, Alman yatırımlarının devlet desteğinden güçlü bir biçimde yararlandıkları, bu yatırımlarda devlet, büyük bankalar ve büyük sanayi kuruluşlarının iç içe girdikleri görülmektedir (Feis, 1964:163-167). Almanya'nın doğrudan yatırımları, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuz bölgeleri oluşturmanın en kestirme yolu olan demiryollarında yoğunlaşmıştır. Alman sermayesine verilen Anadolu Demiryolu ve Bağdat Demiryolu gibi büyük ölçekli demiryolu inşa imtiyazları, Deutsche Bank gibi büyük bankaların öncülüğündeki gruplara verilmişti (Ortaylı, 2003:72). 1914'de Osmanlı İmparatorluğu içindeki Fransız doğrudan yatırımlarının yüzde 60'ı, İngiliz doğrudan yatırımlarının yüzde 40'ı demiryollarına yatırılmışken, bu oran Alman yatırımlarında yüzde 80'i aşıyordu. Sınırlı miktardaki İngiliz yatırımları Irak vilayetlerine, Fransız yatırımları Suriye'ye giderken, Almanya'nın doğrudan yatırımları İmparatorluğun çekirdeğini oluşturan Anadolu'ya yönelmiştir.

Almanya'nın çeyrek asırlık bir süre içinde Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi ve ekonomik nüfuzunu hızlı bir şekilde artırmış ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'yı müttefik olarak yanında savaşa sokabilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Alman nüfuzunun bu denli hızlı artmasının ekonomik nedeni, Almanya'nın 1900'lerden itibaren dış borç ve doğrudan yatırım biçimindeki sermaye yatırımlarıyla Osmanlı hazinesini yeni bir iflastan kurtarmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik sermaye ihracına 1850'lerde başlayan İngiltere ve Fransa'nın bu eski yatırımlara ek yeni yatırımlara yönelmemesi, kar transferi ve dış borç anapara ve faiz ödemeleri ile getirdiğinden fazlasını götürmeye başlaması, dinamik bir iktisadi güç olarak sermaye ihracına başlayan Almanya'nın Osmanlı yönetimi için önemini artırmıştır (Pamuk, 1978:157-8).

Devlet bütçesine veya ödemeler dengesine net katkı açısından olmasa da, Osmanlı Devleti'ne verilen borçların, emperyalist devletlerarası rekabette ve Osmanlı ekonomisinin dünya pazarlarına açılması sürecinde önemli bir araç olarak kullanıldığını vurgulamak gerekir. Emperyalist rekabet nedeniyle, Osmanlı devleti bir miktar daha fazla borç bulmuş olabilir. Ancak daha fazla borçlanma, mali krizin daha da yoğunlaşmasına yol açmıştır. Ayrıca Osmanlı devleti yeni bir istikrazın Avrupa borsalarında satışını sağlayabilmek için, pek çok kez siyasi ve iktisadi ödünler vermek zorunda kalmıştır. Örneğin yeni bir istikraz vaadi, merkezi bürokrasinin bir demiryolu projesini kabullenmesinde her zaman en önemli bir etken olmuştur. Bu saptamalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı kapitalizmi ile kurduğu bağımlılık ilişkisinin özgül yönünü ortaya koymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu askeri ve siyasi gücü sayesinde, iktisadi açıdan emperyalizmin dolaysız kontrolü altına girmiş olmasına karşın siyasi bağımsızlığını belirli kısıtlamalar altında da olsa koruyabilmiştir. Osmanlı'nın bu konumu tanımsal olarak yarı-sömürge statüsüne karşılık gelmektedir.⁶⁰ Aşağıda ele alacağımız Mısır örneğinde bağımlılık sürecinin dolaysız mekanizmalarla gerçekleştiğini, Mısır'ın tam bir sömürgeye dönüştüğünü göreceğiz.

IV.2.2. Dış Ticaret

1873-1896 krizinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini çözümlerken ele alınacak bir diğer önemli gösterge Osmanlı dış ticaretidir. Ancak bu çözümlmeyi yaparken yanlış ve eksik sonuçlara varmamak için 1874-1878 döneminin olağandışı koşullarının dikkate alınması gerekir. Birincisi 1873-1874 yıllarında iklim koşulları ve buna bağlı doğal afetler nedeniyle yaşanan kıtlık, nüfusun açlık ve sefaletle sürüklenmesine, devletin de vergi toplayamamasına yol açmıştır (Önsoy, 1999:97). Doğal koşullara bağlı benzer sorunlar 1870'li yıllarda Mısır'da da yaşanmıştır. Bunun ardından 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi) büyük bir toprak ve nüfus kaybına yol açmıştır. Bu gelişmelerin Osmanlı dış ticareti üzerindeki etkisinin 1873-1896 krizinin etkisinin ayrıştırılabilmesi için dış ticarete ilişkin verilerin 1879 yılından başlatılması gerekir.

⁶⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı-sömürge olarak tanımlayan bir çalışma için bkz. Novıçev (1979).

Benzer bir şekilde, Osmanlı dış ticaretindeki olumsuz gidişatın tersine dönmesi ancak 1898 yılında mümkün olmuştur. Dış ticaretteki toparlanmanın Batı Avrupa'dan daha geç olması 1897 yılındaki Osmanlı-Yunan savaşıyla ilgili olabilir. Özetle 1873-1896 krizi bağlamında Osmanlı dış ticareti üzerine yapılacak bir inceleme sayılan gerekçelerle 1879-1898 aralığına odaklanmalıdır.

Tablo. 4.6'dan izlenebileceği gibi Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı 1880'ler ve 1890'lar boyunca belirgin bir biçimde gerilemiştir. Osmanlı dış ticareti, Pamuk (2005:29-32)'un hesaplamalarına göre 1880 yılı fiyatlarıyla 1879/81-1897/99 döneminde yüzde 3'ün altında büyümüştür. Cari fiyatlarla yapılan hesaplamada yüzyıl ortalarındaki ihracattaki artış eğiliminin son çeyrekte tersine dönmesi çok daha belirgin bir şekilde gözlenebilmektedir. Cari fiyatlarla hesaplanan ihracat, 1879/80-1887/88 döneminde yıllık ortalama yüzde 0,9'luk bir gerileme sergilerken, 1887/88-1898/99 döneminde bir şekilde yüzde 2,3'lük bir artış sergilemeye başlamış, böylece, 1879/81-1897/99 dönemi için ortalama yüzde 1,2'lik bir büyüme gerçekleşmiştir. Cari fiyatlara ithalat ise, 1879/80-1887/88 döneminde yıllık ortalama yüzde 0,8'lik bir gerileme kaydederken 1887/88-1898/99 döneminde yüzde 1,4'lük bir artış sergilemiş, "büyük depresyon" yıllarını kapsayan 1879/81-1897/99 dönemi için cari fiyatlarla ithalatta ortalama yüzde 0,6 oranında bir artış gerçekleşmiştir.

Tablo 4.6. Osmanlı Dış Ticaretinin Büyüme Hızı, Ortalama Yıllık Bileşik Oranlar.

	İhracat		İthalat	
	Cari Fiyatlarla	1880 Fiyatlarıyla	Cari Fiyatlarla	1880 Fiyatlarıyla
1839/41-1852/54	5,3	5,3	5,5	6,4
1857/59-1871/73	5,0	6,2	4,9	5,2
1879/81-1897/99	1,2	2,7	0,6	2,5
1879/80-1887/88	-0,9	2,8	-0,8	2,0
1887/88-1898/99	2,3	2,2	1,4	2,7
1897/99-1905/07	4,3	3,4	6,0	4,3

Kaynak: Pamuk (2005:29).

Osmanlı dış ticareti, konumuz dışında olduğu için ayrıntısına girmeden vurgulamak gerekirse, 1898 yılında sona eren kriz konjonktüründen I.Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde hızlı bir biçimde artmaya devam etmiştir. 1913 yılına geldiğinde Osmanlı İmparatorluğu geniş bir dış ticaret sektörüyle görece dışa açık bir ekonomiye

dönüşmüştür. Eldem (1970:282, 305)'in 1913 yılı için yaptığı net tarımsal hasıla ve gayri safi milli hasıla (GSMH) tahminlerine dayanarak yapılan hesaplama göre, 1913 yılında ihracatın GSMH'ye oranı yüzde 14,1, ithalatın GSMH'ye oranı ise yüzde 19,4 olmuştur. Öte yandan 1913 yılında net tarımsal üretimin yüzde 26,5'i ihraç edilmektedir (Pamuk, 2005:37).

Gelişmiş ülkelerdeki sanayi üretimindeki uzun dönem dalgalanmalar ile Osmanlı dış ticaretindeki dalgalanmalar arasındaki ilişki, talep şartlarının Osmanlı ihracatının önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Osmanlı imparatorluğu'nun dış ticaretini, dünya ekonomisinin genişleme ve durgunluk dönemlerine göre alt dönemlere ayırmak olanaklıdır. Osmanlı dış ticareti 1838 Serbest Ticaret Anlaşmasını izleyen dönemden 1873'e kadar hızlı bir genişleme dönemi yaşamıştır.⁶¹ 1873-1896 krizi döneminde büyüme hızı büyük bir gerileme kaydetmiş, krizin ardından dış ticaretin büyüme hızı yeniden artışa geçmiştir.

Tablo 4.7. Osmanlı İhracatının Ükelere Göre Dağılımı, 1830-1913 (yüzde paylar).

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	İ+F+A+Av*	Gelişmiş Ülkeler	Rusya	Diğer**	Toplam İhracat***
1830-	13,3	14,3	2,1	30,9	60,6	64,3	12,6	23,1	3,8
1840-	19,8	16,6	1,9	29,1	67,5	70,0	10,4	19,5	5,2
1850-	20,1	15,8	1,1	28,0	74,0	76,4	8,3	15,3	8,8
1860-	23,5	29,9	0,5	16,8	70,7	73,4	10,2	16,4	12,4
1870-	27,2	25,3	0,4	14,3	67,2	69,4	14,7	15,9	19,4
1880-	23,5	28,0	0,5	6,1	58,1	62,9	13,6	23,5	15,2
1890-	25,9	24,5	4,3	5,9	50,6	76,1	4,2	20,7	17,9
1900-	25,9	19,2	7,2	7,8	60,1	78,3	3,9	17,8	20,3
1909-	17,9	14,1	11,4	8,0	51,4	77,0	3,9	19,2	25,9

Kaynak:Pamuk (2005:33).

* İlk dört ülkenin toplamı.

** Bu kategori Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve İran ile 1890 öncesi İtalya'yı, 1860'tan itibaren Romanya'yı ve 1880'den başlayarak Bulgaristan'ı kapsamaktadır.

*** Cari fiyatlarla yıllık toplam ihracat-(milyon sterlin).

⁶¹ Bu alt dönemin ilk on yılında Batı Avrupa'da bir dizi tarımsal nitelikli kriz yaşanmasına karşın, dış ticaret artmaya devam etmiştir. Bu krizli yıllarda Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa arasındaki dış ticareti artıran bir diğer faktör ise kuşkusuz 1838 Serbest Ticaret Anlaşması'dır.

İhracatın ülkelere göre dağılımına bakıldığında ise, Tablo 4.7’den izlenebileceği gibi, 1870’lere kadar gelişmiş Batı ve Orta Avrupa ülkeleri ile ABD’nin Osmanlı ihracatındaki payı yüzde 75’in üzerinde gerçekleşmeye devam etmiştir. Osmanlı dış ticaretinde, Tablo 4.7 ve 4.8’den görülebilen dikkat çekici bir gelişme ise, Almanya’nın Osmanlı dış ticaretindeki payının, İngiltere aleyhine giderek artmasıdır. Ancak 1913 gibi geç bir tarihte bile İngiltere Osmanlı ihracatındaki en büyük payı almaya devam etmiştir. İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde 1820’lerde başlayan ticari nüfuzu 1880’lere kadar sürekli genişlemiştir.

Tablo 4.8. Osmanlı İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı, 1830-1913 (yüzde paylar).

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	İ+F+A+Av*	Sanayi Ülkeleri	Rusya	Diğer**	Toplam İthalat***
1830-32	19,0	9,9	3,1	16,9	49,1	52,7	31,3	16,0	4,0
1840-42	29,3	8,6	4,6	22,1	64,6	67,3	16,5	16,2	5,7
1850-52	25,5	9,3	9,7	26,2	70,7	74,6	13,6	11,8	9,5
1860-62	26,5	12,2	9,5	17,2	65,4	67,5	11,5	20,9	12,9
1870-72	32,4	12,3	13,6	12,9	71,2	76,7	9,2	12,1	22,4
1880-82	45,2	11,8	2,4	11,8	71,2	74,9	9,7	15,4	15,4
1890-92	35,9	12,4	10,3	9,8	68,4	77,5	9,9	12,6	19,2
1900-02	29,8	10,0	9,8	14,5	64,1	78,7	10,3	11,1	20,3
1909-11	23,9	8,4	13,7	13,9	49,9	78,8	8,7	12,5	37,7

Kaynak:Pamuk (2005:34).

* İlk dört ülkenin toplamı

** Bu kategori Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve İran ile 1890 öncesi İtalya’yı, 1860’tan itibaren Romanya’yı ve 1880’den başlayarak Bulgaristan’ı kapsamaktadır.

*** Cari fiyatlarla yıllık toplam ithalat (milyon sterlin).

İmparatorluğun Balkan vilayetlerinde ise Avusturya, İngiliz mamul malları ile rekabetin güçlüğüne karşın coğrafi yakınlıktan ve Tuna nehri gibi ulaşım kolaylıklarından yararlanarak egemenliğini sürdürmüştür. Ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlardaki toprak kaybına koşut olarak yüzyıl ilerledikçe Avusturya ticaretinin toplam dış ticaret içindeki payı da azalmıştır. Fransa ise Osmanlı ticaretindeki eski konumunu bir daha elde edememiş, 19. yüzyılın önde gelen mamul malı olan pamuklu dokuma üretimi ve ihracatı alanında İngiltere karşısında gerilemiştir. Buna rağmen, Osmanlı İmparatorluğu Fransa için önemli bir hammadde kaynağı olmaya devam etmiştir. Osmanlı ekonomisi, İngiltere, Avusturya ve 19. yüzyıl sonlarından itibaren

Almanya'ya karşısında sürekli cari açık verirken, bu açığın bir bölümünü Fransa ile ticaretindeki fazla ile karşılamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, 1873-1896 krizinden nasıl etkilendiğini anlamak için yalnızca dış ticaret rakamlarına değil, dış ticarete konu olan malların fiyat hareketlerine de bakmak gerekir. Osmanlı dış ticaret hadlerini ele alırken eldeki verilerin sınırlılığı nedeniyle Avrupa ülkeleri ve ABD ile sınırlı bir çözümleme yapılabilmektedir. Aşağıdaki Tablo 4.9'da görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ülkelerle ticaretinde dış ticaret hadleri 1871-1889 yıllarında hızlı bir şekilde gerilemiş, 1889-1896 döneminde bir şekilde yeniden toparlanmıştır. 1896'dan itibaren sanayileşmiş ülkelerin birincil ürünlere yönelik talebinin yeniden hızlanmaya başlamasıyla Osmanlı dış ticaret hadleri iyileşmiş, 1911-13 yıllarında 1870'deki düzeyine ulaşmıştır (Pamuk, 1984:111-12).

Tablo 4.9. Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Ticaret Hadleri.

	İhracat Fiyatları P_x	İthalat Fiyatları P_y	Dış Ticaret Hadleri P_x / P_y
1870/72	122,2	115,7	105,6
1887/89	71,1	82,1	86,6
1894/96	66,9	72,8	91,8
1911/13	85,3	80,5	106,0

Kaynak: Pamuk, (1984:111).

1873-1896 krizinde Osmanlı ekonomisi ve maliyesi üzerinde büyük bir etkisi olan dış ticaret hadlerindeki gerilemenin en önemli nedeni dünya tahıl fiyatlarındaki hızlı ve sürekli gerilemeydi. Buğday fiyatlarındaki bu gerilemenin başlıca nedeni, 1865-1891 döneminde, buğday üretiminin yüzde 350 oranında artıran ABD'nin önde gelen buğday ihracatçısı haline gelerek dünya piyasalarına girmesidir. Ulaştırma alanında sağlanan maliyet düşürücü yeniliklerle buğday fiyatlarındaki gerileme daha da hızlanmış, 1873-1894 yıllarında uluslararası piyasalarda buğday fiyatları yüzde 60'dan fazla gerilemiştir. Bu gerileme Osmanlı'nın buğday dışı ihraç ürünlerinin fiyatlarındaki gerilemeden iki kat daha büyüktür.

1873-1896 krizi döneminde Osmanlı buğday ihracatı hızlı bir şekilde düşmüştür. Çünkü serbest ticaret anlaşmaları korumacı tedbirler almayı yasaklamış, bu nedenle buğday ve un ithalatı genişlemeye başlamıştır. 1879-1880 yıllarında buğday ithalatı toplam ithalat değerinin yüzde 6'sını aşmıştır (Aybar, 1939:44). Potansiyel olarak Osmanlı'nın en önemli buğday yetiştirilen bölgesi olan Orta Anadolu'nun Konya-Ankara bölgesi, 1890 yılında Anadolu demiryolunun açılmasına kadar başta İstanbul pazarı olmak üzere iç pazara ve dış ticarete kapalı kalmıştır. Buğday fiyatlarındaki gerileme küçük ve orta üreticilerin yıkımı ile sonuçlanmış olmalıdır. Bu gelişmeden Osmanlı maliyesi de olumsuz etkilenmiştir. Çünkü hükümet vergilerin yaklaşık dörtte birini, toplam ekili alanların yüzde doksanında buğday yetiştirilen bir ülkede tarımdan elde etmektedir.

19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi uluslararası ekonomi içerisinde tuttuğu yer bakımından görece küçük bir ekonomiydi. Dünya ticaretinde önemli bir yer tutan tek ürün türk tütünüydü. Buna rağmen bu ürünün 1913'e kadar Osmanlı ihracatı içindeki payı hiçbir zaman yüzde 10'u aşmamıştır. Bu çerçevede dış ticaret hadlerinin etkileri bakımından Osmanlı ekonomisine dışsal olduğunu söylemek mümkündür.

1873-1896 krizinde dış ticaret hadlerinin Osmanlı'nın aleyhine dönmesinin asıl etkisi dış borç yükünün gerçek değerinin artmasıdır. Pamuk (2005:70)'un hesaplamalarına göre 1873-1896 krizinde hızla gerileyen dış ticaret hadleri, 1855 yılında alınan bir borcun yıllık faiz ve anapara ödemeleri için Osmanlı hazinesinin gerçek yükümlülüğünü 1896 yılına gelindiğinde iki katına çıkarmıştır.⁶²

Osmanlı dış ticaretinin bileşimine daha yakından bakıldığında 19. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak, herhangi bir ürünün toplam ihracat içindeki payının yüzde 12'yi geçmediği görülmektedir. 1878-1913 yılları arasında ihracat iki kattan fazla artmasına karşın en önemli sekiz ihracat kalemini oluşturan tütün, buğday, arpa, üzüm,

⁶² Giffen (1904:121) 1873-1896 krizinde fiyatlardaki düşüşün borçlu kesimler için yarattığı olumsuz koşulların borç veren ekonomilerin mallarına yönelik talebi düşürerek krizin etkisini artırdığını belirtmektedir. Osmanlı örneğinde kriz döneminde ithalatın büyüme hızının ihracata oranla daha düşük olması bu savın bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bkz. Tablo 4.6.

incir, ham ipek, tiftik ve afyonun toplam ihracat içindeki payları değişmemiştir Bu ürünlerin toplam ihracat içindeki payı 1878-1880’de yüzde 51 iken aynı ürünlerin 1914’deki payı yüzde 44 olmuştur (Aybar, 1939:55-59 ; Pamuk, 2005:57). Bu gerileme ise buğdayın ihracat içindeki payının azalmasından kaynaklanmaktadır. Quataert (2008:40)’ın Anadolu tarımına ilişkin yaptığı hesaplamalara göre, tarımsal ürünlerin Anadolu’nun ihracatı içindeki payı 1876-1908 dönemi boyunca ortalama yüzde 70’ler civarında dalgalanmaktadır.

Tablo 4.10. Osmanlı Dış Ticaretinin Bileşimi, 1911-13.

İHRACAT		%
A. Gıda Maddeleri		33-35
B. Hammaddeler		56-58
Toplam Birincil Ürünler A+B		89-93
C. Yarı Mamul Mallar (işlenmiş Deri vb.)		2-3
D. Mamul Mallar (halı, yünlü dokuma vs)		6-7
İTHALAT		%
A. Gıda Maddeleri		31-38
Hububat, un pirinç, şeker, kahve, çay vb.		
B.Çeşitli hammaddeler ve ara malları		6-10
Kömür, petrol, işlenmiş metaller, boya vb.		
C. Her türlü iplik		4
Çoğunluğu Pamuk		
D. Giyim Eşyası		36-38
Pamuklu, yünlü, ipekli, keten, dokumalar		
E. Yatırım Malları		7-8
Demiryolu inşaat malzemesi araç gereçleri vb.		
F. Diğer Mamul Mallar		8-10
Savaş dönemlerinde silah ve cephane önem kazanıyor		

Kaynak:Pamuk (1992:168-9).

Osmanlı ekonomisinin tabi hale geldiği uluslararası işbölümü kalıbının olgunlaştığı 1911-13 yıllarında ihracatın bileşimi yukarıdaki Tablo 4.10’da sergilenmektedir. Buna göre bu dönemde Osmanlı ihracatının yüzde 90’ından fazlası birincil ürünlerden oluşmaktadır. Buna karşılık ithalatın yüzde 60’ından fazlası sermaye malları ile mamul mallardan oluşmaktadır. İthalat içerisinde tekstil ürünlerinin payı dikkat çekici bir şekilde yüksektir.

IV.2.3. Tarımsal Üretim ve Tarımda Mülkiyet İlişkileri

Osmanlı toplumsal kuruluşunda güçlü temelleri bulunan küçük üreticilik, 19. yüzyılda da önemini korumaya devam etmiştir. İmparatorluk içinde küçük ve orta mülkiyetin yan sıra büyük toprak mülkiyeti de gözlemlenmekle beraber, büyük toprak sahipleri topraklarını ücretli işçi kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil, ortakçılık yoluyla küçük köylü ailelere kiralarak işletmeye devam etmiştir. Dolayısıyla mülkiyet yapısından bağımsız olarak, tarımda küçük aile işletmeleri başat bir role sahiptir. Küçük ve orta ölçekli işletmeler, 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazara yönelik tarımsal meta üretiminin önemli bir bölümünü gerçekleştirmiştir.

19. yüzyılda toprak üzerindeki tasarruf ve mülkiyet kalıbını ve buna bağlı olarak güç ilişkilerini değiştirebilecek önemli bir gelişme 1858 Arazi Kanunnamesi olmuştur. Bu düzenleme ile devlet toprakta özel mülkiyeti tanımış, toprağın alım satımını serbest bırakmıştır. Osmanlı yönetiminin bu yasadan beklentileri bir yandan toprak üzerindeki filli tasarruf haklarını resmileştirerek küçük üreticiliği güvence altına almak ve böylelikle yerel eşrafın toprak üzerindeki hak iddialarını sınırlandırmak, diğer yandan tarımsal faaliyeti kayıt altına alarak vergi gelirlerini artırmaktı. Osmanlı yönetimi küçük üreticiliği, toprak üzerindeki büyük mülkiyetin, merkezi otoriteden bağımsız bir iktisadi gücün ve buna bağlı olarak iktidarın yetkisini paylaşmaya ve sınırlandırmaya dönük olası taleplerin önüne geçmek için, küçük üreticiliği korumaya çalışmıştır. Ayrıca küçük üreticiliğin kolayca vergilendirilebilmesi nedeniyle de küçük üreticiliği desteklemiştir.⁶³

19. yüzyıl boyunca küçük üreticiliğin varlığını sürdürebilmesinde etkili olduğu anlaşılan bir diğer etken ise toprak/emek oranında emeğin görelî kıtlığı buna karşılık toprağın görelî bolluğuydu. 19. yüzyıl başlarında Anadolu'da nüfus 16. yüzyıl sonlarındaki düzeyinin altındaydı ve 19. yüzyıl boyunca nüfus artmasına karşın ekilebilir topraklara oranla emek kıtlığı devam etti (Kasaba, 2005:31). Emeğin görelî kıtlığı ve üretime açılacak toprağın görelî bolluğu küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısındaki pazarlık ve direnme güçlerini artıran bir rol oynamıştır (Keyder, 1985:91-

⁶³ 1858 Arazi Kanunnamesi'nin ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Barkan (1980).

93). Geri bir tarım teknolojisine dayalı geleneksel tarımın egemenliği koşullarında bir çift öküz ile diğer ilkel alet-edevatı sağlayabilen köylülerin kendi topraklarını işleyebilmesi, küçük üreticiliği besleyen bir başka etken olmuştur.

Ekilebilir toprakların varlığı nedeniyle, ticari tarımın en çok geliştiği Batı Anadolu gibi bölgelerde tarımsal ücretler her zaman yüksek kalmış, bu nedenle ücretli işçi çalıştıran büyük kapitalist işletmeler yaygınlaşmamıştır (Kasaba, 1993:56-57). Boş toprakların olmadığı bölgelerde ya da boş topraklar olduğu halde bir çift öküzü olmayan, kötü hasatlar ve sürekli borçluluk nedeniyle öküzünü elden çıkarmak zorunda kalan köylüler ağaların yanında ortakçı olarak çalışmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı tarımında, tarımsal meta üretiminin gelişmesiyle birlikte, tarımsal artığa el koyan devlet ve büyük toprak sahiplerine tefeciler de eklenmiştir. Kapitalist gelişmenin başlangıç aşamasına özgü bir sınıf olan tefeciler, ilkel tarım teknolojisi nedeniyle verimliliğin düşük olması, üretimin hava koşullarına bağımlılığı ve ağır vergiler nedeniyle mali darboğaza düşen ortakçılara ve kendi topraklarını işleyen küçük ve orta üreticilerle oldukça ağır koşullarda borç veriyor ve bu yolla tarımsal artığın önemli bir bölümüne el koyuyordu. Osmanlı yönetiminin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarımda üretimi ve dolayısıyla vergi tahsilatını artırma kaygısıyla gündeme getirdiği tarım reformu girişimleri doğrultusunda 1885 yılında kurulan Ziraat Bankası, tefecilerin tarımdaki etkinliğini kırmakta başarısız olmuştur. Quataert (2008:127)'e göre bu başarısızlığın kaynağında banka memurlarının bilgi ve deneyim eksikliğinden kaynaklı sorunlarla, köylü üreticiler için oldukça karmaşık olan kredi prosedürleri yatıyordu; “Bankanın uygun teminat ve belgelendirme üzerindeki ısrarının aksine, ...tefeciler, kırtasiye işlemleri olmaksızın kişisel güvenceler temelinde kredi veriyorlardı”. Elbette, bu kolaylığın bedeli oldukça yüksek tefeci faiziydi. Tefecilerin uyguladıkları faiz oranı bölgeden bölgeye değişiyordu ve genellikle yüzde 20-40 arasındaydı (Güran, 1998:135). Tefecilik, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde, farklı kesimlerin kontrolündeydi. Toprak ağalarının güçlü olduğu yerlerde ağalar aynı zamanda faizle borç veriyor, böylece yalnızca yaratılan artıktan büyük pay almakla kalmıyor aynı zamanda gerekirse tefecilik yoluyla kendilerine bağladıkları köylüleri topraklarında kiracı olarak kullanıyorlardı. Küçük meta üreticiliğinin hakim olduğu Batı Anadolu ve

Balkan vilayetlerinde ise tefecilik faaliyetleri üreticinin malını satın alan tüccarların mültezimlerin ve kentlerde oturan diğer kesimlerin elindeydi (Pamuk, 2005:102).

Osmanlı tarımındaki üretim rakamlarına gelince, bu konuda Osmanlı yönetiminin resmi istatistikleri bulunmamaktadır. Tarımdaki üretim artışını öngörmek için kullanılacak bir gösterge, dış ticaret rakamları olabilir. Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyıl boyunca dış ticaretteki gelişmenin boyutlarını yukarıda ortaya koymuştuk. Tarımsal ürünlerin dış ticaret içindeki payının yüzde 90'lar civarında olduğu dikkate alındığında dış ticaretteki gelişmenin tarımsal üretimdeki artış hakkında dolaylı olarak fikir verebileceği açıktır (Issawi, 1980:80-82). Ancak dış ticaretteki artış, tarımda ticari ürünlerin payının artmasından da kaynaklanabileceği için, tarımsal üretimi kestirmek için yanıltıcı olabilir. Tarımsal üretim düzeyi konusunda dış ticarete göre daha anlamlı sonuçlar veren bir diğer yöntem ise tarımsal üretimden toplanan “aşar” miktarına dayanarak tahminlerde bulunmaktır. Shaw (1975:425)'ın derlediği Osmanlı bütçe verileri, Osmanlı yönetiminin “aşar” için saptadığı matrahın 1877/78 yılında 675 milyon kuruş iken, 1887/88 mali yılında 428 milyon kuruşa, 1896/97 yılında ise 416 milyon kuruşa gerilediğini göstermektedir. Bu bilgilere dayanarak, Osmanlı tarımında 1873-1896 krizinde üretim düzeyinin artmadığı, tersine azaldığı söylenebilir. En azından ihracata dönük üretim yapan birimlerin, dış ticaret hadlerinin birincil ürünler aleyhine dönmesi nedeniyle, sınai hammadde üreticilerinin geçimlik ürünlere dönmüş oldukları, ihracata yönelik üretim yapan buğday üreticilerinin ise aile tarımına dönmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu olgu, tarımdaki küçük üreticiliğin, geniş ölçekli kapitalist tarım karşısındaki gücünü pekiştiren bir rol oynamış olmalıdır.

1873-1896 krizinin Osmanlı tarımındaki kiracılık ve toprak mülkiyetindeki değişiklikleri içeren üretim ilişkileri üzerinde ne gibi bir etkisi olduğunu anlamak için dönemin başında ve sonunda üretim ilişkileri hakkında fikir veren iki çalışmaya bakmak yararlı olacaktır. Bunlardan ilki 1869 yılında İngiliz konsolosu Palgrave'in kaleme aldığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerindeki kiracılık ve mülkiyet ilişkilerinin bir dökümünü içeren rapor, kimi önemli yönetsel zaafına karşın bu alandaki en önemli kaynaklardan birisidir. Pamuk (2005:103-108) tarafından ayrıntılı bir dökümü sunulan Palgrave'in raporuna göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerindeki (Anadolu, Suriye ve Irak) 21.662.000 hektarlık işlenebilir toprağın

yüzde 70'i özel mülkiyet altındayken, yüzde 25'i vakıflara aittir. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin ardından payı iyice azalan miri toprakların payı ise tüm işlenebilir toprakların yüzde 5'idir. Palgrave, çalışmasında ekilebilir toprakları işletme ölçeğine göre de sınıflandırmış, 20 hektara kadar olan işletmeleri küçük işletme olarak kabul ederken, 20 hektardan büyük işletmeleri büyük işletmeler olarak sınıflandırmıştır. Buna göre büyüklükleri 2 hektardan 20 hektara kadar uzanan ve ortalama 6-8 hektar arasında değişen küçük işletmeler toplam işlenebilir arazinin yüzde 75-82,5'ini oluşturmaktadır. Buna karşılık ortalama ölçeği 120 hektar olan büyük işletmeler toplam işlenebilir arazinin yüzde 17,5 ile yüzde 25'ini kapsamaktadır.

Ayrıca toplam işlenebilir arazinin yüzde 70'ini oluşturan özel mülkiyet altındaki toprakların yedide biri ya da toplam arazinin yüzde 10'u üzerinde büyük işletmeler faaliyet göstermektedir. Büyük işletmelerin sınırlı bir bölümü yıllık/mevsimlik olarak kiralanarak, çoğunluğu da koşulları toprak sahibi tarafından her yıl yenilenen kiracılık anlaşmalarıyla ortakçılar tarafından işlenmektedir. Özel mülkiyet altındaki toprakların 6/7'si ya da tüm toprakların yüzde 60'ı ise küçük işletmelerin elindeydi. Küçük işletmelerin üçte biri, sahipleri tarafından işleniyordu. Küçük işletmelerin ortalama ölçeği 6 hektardı. Küçük işletmelerin kalan 2/3'ü ise ya sabit kira ya da ortakçılık anlaşmalarıyla kiracı çiftçiler tarafından işlenmekteydi ve bunların ortalama ölçeği 8 hektardı.

Son olarak tüm işlenebilir toprakların yüzde 30'unu oluşturan vakıf ve miri toprakların yarısı küçük işletmelerin denetimindeydi. Bu toprakların yaklaşık yarısı toprak üzerinde güçlü tasarruf hakları bulunan yaşam boyu kiracılar tarafından işleniyordu. Vakıf ve miri toprakların yarısını oluşturan büyük işletmelerin önemli bir bölümü yine ortakçılar tarafından işleniyordu.

Palgrave'in raporunun ortaya koyduğu tabloya göre, 19. yüzyılın son çeyreğine doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerinde ekili toprakların yüzde 80'den fazlası küçük işletmelerin denetimi altındaydı. Doğrudan üreticilerin yüzde 80'den fazlası ise ya kendi toprağını işlemekte ya da diğer küçük işletme sahiplerinin topraklarını kiralamaktaydı. Büyük mülk topraklarda ortakçılık egemen üretim ilişkisi halini almıştı. Bu tablo Rumeli vilayetleri için 1907, Anadolu vilayetleri için 1909 yılında yapılan

tarım sayımlarının sonuçları ile kıyaslandığında, küçük üreticiliğin hakim olduğu bir tarımsal yapının 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında önemli bir değişikliğe uğramadığı anlaşılmaktadır. Güran (1998:82)'ın Osmanlı resmi istatistiklerinden aktardığı bilgilere göre Rumeli vilayetlerinde 10 dönümün altında kalan işletmeler ve küçük işletme olarak tasnif edilen işletmeler toplam arazinin yüzde 37,8'ini oluştururken, bu oran Anadolu için yüzde 26,6 idi. Orta ölçekli işletmeler olarak tasnif edilen 10-50 dönüm arasındaki işletmeler ise toplam arazinin Rumeli'de yüzde 43,4'ünü, Anadolu'da yüzde 48,2'sini kapsıyordu. Bu hesaba göre bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde toplam arazinin yüzde 75-80'inin 50 dönümden küçük işletmelerden oluştuğu bir tarımsal yapı hakimdir.

Kuşkusuz gerek Palgrave'in gerekse Osmanlı resmi istatistik kuruluşunun incelemesinin en önemli eksiği, genel bir tablo ortaya koymakla yetinmesi, toprak mülkiyeti ve kiracılık biçimlerinin dağılımındaki önemli bölgesel farklılıkları ve ihracata dönük ticari tarımının İmparatorluk içindeki eşitsiz dağılımını dikkate almamasıdır. Üstelik, 1907-1909 yıllarına ait resmi istatistikler, Palgrave'in incelemesinden farklı olarak mülkiyet yapısını hiç dikkate almamıştır.

Öte yandan toprak ve iklim koşulları, sulamanın olup olmadığına bağlı olarak küçük ve büyük işletmelerin ortalama ölçeğinde önemli bölgesel farklılıkların ortaya çıkması beklenebilir. Ayrıca kiracılığın görünürdeki biçimleriyle doğrudan üreticiden artık çekme mekanizmaları arasında her zaman birebir bir ilişki yoktur. Büyük toprak sahibi ile kiracı arasındaki aynı kiracılık ilişkisi, yarı-feodal üretim ilişkilerini ya da küçük meta üretimini temsil edebilir. Bu kiracı ile toprak sahibinin görelî konumlarına ve güçlerine bağlıdır. Daha da genel olarak ilişkinin toplumsal kuruluş çerçevesindeki konumuna bağlıdır. Üretim ilişkilerinin tarihsel evriminin ve meta üretiminin görelî öneminin bölge bazında çözümlenmesiyle iki durum arasındaki ayrımı görmek mümkün olacaktır.

19. yüzyıl boyunca Makedonya, Trakya ve Anadolu'da tarım, toprak ve emeğin görelî oranları, ürün deseni, işletme büyüklüğü ve üretim ilişkileri bakımından farklılık gösteriyordu. 19. yüzyıl başlarından itibaren uluslararası pazarlar için tarımsal meta üretimine başlayan bölgeler Makedonya, Trakya, Batı Anadolu, Karadeniz Kıyıları ile

Çukurova'yı içermektedir. Bu bölgeler 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında imparatorluğun en ticarileşmiş, en ihracata dönük bölgelerini oluşturuyordu.

Yukarıda değinilen ölçütler bakımından bir diğer kategori oluşturan Orta Anadolu bölgesi ise 1890'ların başında Anadolu Demiryolu'nun inşasının ardından iç ve dış ticarete açılan ve tahıl üretiminde uzmanlaşan Orta Anadolu bölgesiydi. Son kategori ise ticari tarıma en geç ve sınırlı olarak açılan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesiydi.

IV.2.4. Sınai Üretim ve Zanaatlar

1873-1896 krizinin Osmanlı'daki sınai üretim ve zanaatlar üzerindeki etkilerini ayrıştırarak somut veriler bulunmamaktadır. Bu konudaki en önemli zorluk, az gelişmiş ülkelerde sanayi sektörünün ve zanaatların evriminin, çözümlenmesi oldukça zor olan farklı nedenlere dayalı olmasıdır. Yine de 1873-1896 döneminde sınai üretim alanındaki belli başlı gelişmelere göz atarak, krizin etkileri üzerine bazı sonuçlara ulaşabilmek mümkün olabilir.

Osmanlı sınai üretiminde 1860'lardan gündeme gelen ve 1873-1896 döneminde hız kazanan başlıca yenilik, yerli (çoğunlukla gayri-müslim) ve yabancı özel girişimciler tarafından ithal malı teknoloji kullanan sanayi işletmelerinin kurulmasıydı. Osmanlı ekonomisinin serbest ticaret anlaşmalarıyla dışa açık olduğu ve yerli sanayinin ithal malların rekabetinden korunamadığı koşullarda, bu işletmeler, ancak ulaştırma masraflarının yüksek olduğu, hammaddelerin yerel olarak ve ucuza sağlanabildiği ve hepsinden önemlisi düşük ücretlerin önemli bir avantaj oluşturduğu, dokumacılık, gıda vb. hafif sanayi dallarında üretime geçebiliyor ve ithal mallarıyla rekabet edebiliyordu. (Quataert, 1999:47-50).

1870li ve 1880'li yıllarda kurulan iplik fabrikaları doğrudan doğruya 1873-1896 krizinin etkisiyle ortaya çıkmıştı. Öncelikle kriz nedeniyle, Osmanlı'nın Avrupa'dan ithalat yapmasını sağlayacak dış borç alması zorlaştığı için, daha önceden ithal edilen tüketim mallarının ülke içindeki üretimi büyük bir önem kazanmıştır. Ayrıca kriz nedeniyle hammadde fiyatlarında yaşanan büyük düşüş nedeniyle, ham pamuk üretim

merkezlerinin yakınlarında bulunan Osmanlı fabrikaları avantajlı bir konum elde etmiştir. Kriz nedeniyle tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi nedeniyle yoksullaşan köylülerin ucuz ürünleri tercih etmesi de yerli üretimin lehine bir gelişme olmuştur. Bu noktada altı çizilmesi gereken ilginç bir husus da 1870’lerde kurulan iplik fabrikaları örneğinde olduğu gibi, İngiltere’nin bu alandaki hegemonyasına rağmen Osmanlı imalatçılarının ithal mallarla rekabet eder bir konuma gelmesidir. Ne var ki bu gelişme Osmanlı sanayileşmesine işaret etmekten çok, Avrupa’nın gelişmiş sanayi ülkelerinin tekstil ve hafif tüketim mallarının ihracatını ikinci plana iterek, ağır sanayi ürünleri ve sermaye malları ihracatına ağırlık vermeye başlamasıyla ilgilidir (Quataert, 1999:76-77).

Özel girişimciler eliyle kurulan sanayi işletmeleri 1860’lardan itibaren Osmanlı yönetimi tarafından teşvik edilmiş⁶⁴, bu işletmelere, belirli süreler için vergi muafiyeti, makine ve araç gereç ithalatında gümrük muafiyeti ve kimi durumlarda tekel hakları içeren imtiyazlar sağlanmıştır (Ökçün, 1997a:60-62).⁶⁵ Ancak bu teşviklerin sanayileşmeye dönük bilinçli ve bütünsel bir politikanın ürünü olmadığı çok açıktı (Issawi, 1980:272).

19. yüzyılın son çeyreğinde kurulan özel girişimler daha ziyade, zeytin presleme, çırçır ve pamuk balyalama, ipeği kozadan ayırarak ipliğe dönüştürme ve değirmencilik gibi tarımsal hammaddelerin işlemesine dayalı işletmelerde yoğunlaşıyordu⁶⁶ Buna karşılık

⁶⁴ Osmanlı yönetimi, sanayideki gelişmelere büyük ilgi göstermiş, 1851’de Londra’da toplanan I. Uluslararası Sanayi Sergisi’nden başlayarak bütün uluslararası sergilere katılmış, hatta 1863 yılında İstanbul’da uluslararası bir sanayi sergisi gerçekleştirilmiştir (Önsoy, 1988:59-71).

⁶⁵ Bu noktada Osmanlı yönetiminin, 1840’larda başarısızlıkla sonuçlanan devlet eliyle sanayileşme çabalarından çıkardığı dersler sonucunda sanayi geliştirmek için 1864 yılında oluşturduğu “İslah-ı Sanayi Komisyonu”nun çalışmalarından bahsetmek gerekir. Komisyon’un çözmek için uğraşması beklenen başlıca konular; o tarihte yüzde 5 olan gümrük resmini artırmak için çalışmalarda bulunmak, sergiler açarak sanayii teşvik etmek, sanayi mektepleri açmak ve esnafa şirket kurularak sanayii geliştirmektir (Ortaylı, 1978:124). Bu komisyonun hedefleri doğrultusunda kimi adımlar atılmış, sözgelimi, dokumacılar, debbağlar, demirciler gibi çeşitli zanaatkar gruplarının şirketleşmesi sağlanmıştır. Ne var ki bu şirketler, bilgi ve deneyim eksikliği ve sermaye yoksunluğu nedeniyle kapanmak zorunda kalmışlardır (Önsoy, 1988:114). İslah-ı Sanayi Komisyonu’nun çalışmaları çerçevesinde gündeme gelen şirketleşme çabalarının başarısızlığa uğramasıyla birlikte, Osmanlı’da devlet himayesinde sanayileşme çabaları yerini tümüyle devletin girişimcilere kimi imtiyazlar sağlamasıyla sınırlı bir anlayışa bırakmıştır.

⁶⁶ Daha ayrıntılı değerlendirme için bkz. Kurmuş (1982). V. Bölüm.

özellikle İzmir ve Selanik gibi kentlerde, 19. yüzyılın son çeyreğinde yabancı sermaye ile kurulan çeşitli fabrikalar faaliyete geçti. Sözgelimi İzmir’de sabun, yağ, palamut özü, yünlü kumaş ve makine motor üretimi alanında faaliyet gösteren İngiliz sermayeli şirketler, pazarda önemli bir güç elde ettiler. Yine İzmir’de İngiliz sermayeli şirketler, 1891-1913 yılları arasında gıda sektöründeki işletmeler için toplam 772 beygircüğüne sahip 27 buhar makinesi imal etmiştir (Kurmuş, 1982:126).

1886-87 yıllarına ait bir incelemeye göre Osmanlı İmparatorluğu’ndaki toplam 1103 işletmenin 141 tanesi İstanbul ve civarında, 111 tanesi Aydın’da, 106 tanesi Bursa’da, 96 tanesi Kastamonu’da, 82 tanesi Selanik’te, 54’ü Edirne’de ve 35’i Adana’da kuruluydu. Kalan az sayıda işletme ise çeşitli illere dağılmıştı (Issawi, 1980:278,n.20). Bu rakamlar, Osmanlı yönetiminin resmi ruhsatlar ve imtiyazlarla kurulmasına müsaade ettiği modern şirketlerin yanı sıra esnafı da kapsamaktadır. Resmi başvuru yaparak kurulan şirketler ise aşağıdaki Tablo 4.11’de verilmiştir. Buna göre 1880’e kadar kurulan özel şirketlerin sayısı 56 iken 1881-1900 yılları arasında hafif sanayi kollarında faaliyet gösteren 51 özel şirket kurulmuştur.

Tablo 4.11. Osmanlı’da Kurulan Özel Sanayi İşletmeleri, 1880-1915.

Sektör	1880’e kadar	1881-1890	1890-1900	1901-1915	Toplam
Gıda	15	6	7	38	66
Porselen	1	2	3	5	11
Deri	3	1	3	4	11
Ağaç	3	-	6	15	24
Tekstil	17	4	6	18	45
Kağıt, Matbaa	17	6	6	21	50
Kimya	-	-	1	6	7
Toplam Sayı	56	19	32	107	214

Kaynak: Issawi (1980:277).

I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde kurulan en büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalardı. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile çimento ve tuğla gibi inşaat malzemeleri üreten imalathaneler kurulmuştur. Bu işletmeler esas olarak İstanbul, bir ölçüde de İzmir ve Adana yörelerinde faaliyet gösteriyorlardı ve çoğunlukla 10’dan az işçi çalıştıran küçük ölçekli işletmelerdi (Ökçün, 1997a:57-84).

Osmanlı devletinin sanayi sayımları I.Dünya Savaşı öncesinde bu üç yöredeki büyük sanayi işletmelerinde ancak beş bin dolayında işçinin çalıştığını ortaya koymaktadır. Ökçün (1984:31)'ün derlediği 1913-1915 yıllarına ait sanayi istatistiklerine göre, 1913 yılında Osmanlı sınırları içerisindeki tüm işletmelerde çalışan işçi sayısı 16309'tur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli sanayi merkezi ise 1912 yılında Balkan savaşları sonunda Yunanistan'a katılana kadar Selanik'tir. Örneğin pamuklu tekstil alanında İmparatorluktaki toplam fabrika üretimi kapasitesinin yarısından fazlası Selanik çevresinde yoğunlaşmıştır. Yalnızca 1878-83 yılları arasında Selanik ve çevresinde açılan fabrika ve atelye sayısı 30'u bulmuştur (Quataert, 1998:101).

Sanayi sektörünün bir alt dalı olarak değerlendirilebilecek madencilik alanında 1870'lerden itibaren yabancı sermayenin yoğun bir yatırım faaliyetine giriştiği görülmektedir. Ökçün (1997b:116)'ün derlediği bilgilere göre 1870-1901 yılları arasında Osmanlı yönetimi toplam 146 tane maden çıkarma imtiyazı vermiştir. Bunlardan 77 tanesi yabancılara, 69 imtiyaz ise yerli girişimcilere verilmiştir. Maden çıkarma imtiyazları, 1902-1911 döneminde büyük bir hızla artmış, sadece 10 yıl içinde 137 imtiyaz dağıtılmıştır. Verilen imtiyazların sayısındaki artışa bağlı olarak maden üretimi de büyük bir hızla artmıştır. Eldem (1970:95)'in hesaplamalarına göre sabit fiyatlarla maden üretimi 1885 yılında 29 milyon kuruş iken, bu rakam 1895 yılında 47 milyon kuruşa, 1900 yılında ise 66 milyon kuruşa çıkmıştır. Madencilik alanındaki yabancı yatırımları, 1885 yılında İngiliz Paterson ve ortakları tarafından kurulan Güneybatı Anadolu'da krom madeni yatırımı ile başlamış bunu 1887 yılında bir başka İngiliz şirketinin boraks madeni yatırımı izlemiştir. 1890-1900 yıllarında Fransız sermayeli şirketler, simli kurşun (Balya Karaydın), manganez (Kesendere), taş kömürü (Ereğli), zift (Yanya), kurşun ve çinko (Karasu) çıkarmak için faaliyete geçmiştir. Alman sermayeli şirketler ise, Osmanlı üzerindeki Alman nüfuzunun had safhaya ulaştığı 1910'lardan itibaren maden işletmeye başlamıştır.

IV.3. BAĞIMSIZ DEVLET İNŞASI GİRİŞİMİNDEN SÖMÜRGELEŞMEYE MISIR

16. yüzyıl başlarında Osmanlı idaresi altına giren Mısır'ın 19. yüzyıldaki evrimi, İmparatorluğun başta Anadolu olmak üzere diğer bölgelerinden farklı bir özellik göstermektedir. Mısır, Osmanlı devletine yıllık vergi veren özerk bir eyalet statüsündeydi. Osmanlı yönetiminin 1805 yılında Mısır valiliğine getirdiği Kavalalı Mehmet Ali Paşa yönetiminde Mısır'ın özgün yapısını pekiştiren gelişmelere tanık olundu. Mehmet Ali Paşa, bir Osmanlı bürokrati olmasına karşın, uyguladığı politikalarla tarımsal artığın büyütülmesini ve artık çekme mekanizmasının merkezileşmesini sağlayarak, devlet inşasına yönelmiş ve Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın 1830'lara damgasını vuran isyanı, konjonktürel olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korumasından yana tutum alan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahaleleriyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Mısır, aşağıda ele alacağımız gibi 1882 yılında İngiltere tarafından resmen işgal edilmiş olmasına karşın, hukuki açıdan 1914 yılına kadar İngiliz protektorası altında Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi parçası olarak kalmıştır. Ancak, 1882'den itibaren Osmanlı'nın egemenliği sadece kağıt üzerindedir.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki ilk ve en önemli icraatı toprak üzerindeki mülkiyet yapısını yeniden ele almak olmuştur. Bu amaçla hayata geçirilen kadastro çalışmaları ile ekilmekte olan topraklar niteliklerine göre kategorilere ayrılmış ve müsadere yoluyla toprak üzerindeki geleneksel güç unsurlarının tasfiyesine gitmiştir. Bu çerçevede, başta vergi muafiyeti olmak üzere İslam hukukunun sağladığı ayrıcalıklardan yararlanmak için kurulan vakıfların toprakları müsadere edilmiş, böylece vakıflar aracılığı ile tarımsal artık üzerinde önemli bir kontrol kuran ulemanın artık çekme sürecinden tasfiyesi sağlanmıştır. 1808 yılından itibaren mültezimlerin ayrıcalıkları daraltılarak, bu kesimin tarımsal artık üzerindeki denetimi zayıflatılmış, ardından 1814 yılında çıkarılan bir kanunla iltizamlar tamamen kamulaştırılmıştır. Sürecin sonunda toprak tamamen devletin mülkiyetine, mültezime ait topraklarının işleme hakkı ise artan vergi yüküne karşın küçük üretici köylünün (fella) denetimine girmiştir. Ayrıca vergilendirmede doğabilecek kayıpların asgariye indirilmesi amacıyla toprak üzerinden alınan vergiler "haraç" adı altında tek bir vergi altında birleştirilmiştir (Al -Sayyid- Marsot, 1984: 141).

Mehmet Ali Paşa, toprak üzerinde küçük köylü ve devlet arasındaki bütün geleneksel araçları ortadan kaldırdıktan sonra, 1830'lardan itibaren kendi ailesi ve kendisine sadık yüksek bürokrasiye geniş toprakları dağıtarak yeni bir topraklı aristokrasi oluşturmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın toprak üzerindeki politikaları küçük köylülüğün giderek güç kaybetmesine yol açmış, 1820 yılında başta pamuk olmak üzere sulu tarıma daha elverişli olan aşağı Mısır bölgesinde yaklaşık 1 milyon feddan⁶⁷ araziye kapsayan köylü toprakları 1844 yılına gelindiğinde 674 bin feddana gerilemiştir (Richards, 1987:221).

Mehmet Ali Paşa döneminde tarımsal artığı büyütme için, sulama sorununu çözmeye dönük yatırımlara öncelik verilmiş, inşa edilen sulama kanalları ve barajlarla, buğday ağırlıklı üretim ve dış ticaretten şeker kamışı, pirinç, pamuk ve çivit gibi ticari tarım ürünleri ağırlıklı bir üretim ve ticaret desenine geçilmiştir (Owen 1969: 8).

Mehmet Ali Paşa toprak mülkiyeti ve artık çekme mekanizmalarını değiştirdikten sonra, tarımsal artığın dolaşım ve kullanımını da merkezileştirmeye yönelmiş, bu çerçevede, dış ticareti devlet tekeline almıştır. Bu doğrultuda, yerel tüccarların egemenliğindeki ihracata son verebilmek için fellahın hububatını tüccarlara satmasını yasakladığı gibi ürünlerini sabit bir fiyattan devlete satmalarını zorunlu kılmıştır (Al -Sayyid- Marsot, 1984: 145-153). Napolyon Savaşları nedeniyle Avrupa ticaretinin kesintiye uğraması ve Avrupa ordularının beslenmesi zorunluluğu, Mehmet Ali Paşa'nın tekelci dış ticaret politikasının başarıya ulaşmasına yardımcı olmuştur. ⁶⁸

Hububat ticaretindeki devlet tekelinin sağladığı olağanüstü karların İngiltere'de 1815-1846 yılları arasında uygulanan Tahıl Yasaları ve Fransa'nın 1819 yılında hayata geçirdiği gümrük tarifesi nedeniyle kesintiye uğramasıyla birlikte, Mehmet Ali Paşa'nın

⁶⁷ Feddan; Mısır'da arazi ölçüsü birimi, yaklaşık olarak 0,42 hektar.

⁶⁸ Artan talep ve yükselen fiyatlara bağlı olarak 1810 yılından itibaren sadece İskenderiye Limanı'na gelen İngiliz gemilerine yüklenen hububattan yılda en az 3 milyon frank gelir elde edilmiştir. Dış ticaret tekeli sayesinde iç piyasa fiyatı ile dünya fiyatı arasındaki farktan yararlanarak önemli karlar sağlanmıştır. Öyle ki Kahire'de hububat fellahtan 18 pounda satın alınırken dışarıya 100 pounda satılabiliştir. Hububat ticaretine bağlı kazanç yönünden esas payı Mehmet Ali Paşa'nın kendisi almış ve 1815 yılına gelindiğinde Mehmet Ali Paşa 30-40 milyon franklık geliriyle en zengin Osmanlı Paşası haline gelmiştir (Owen 1969: 19-20).

devlet denetimindeki ticari tarım hamlesinin en önemli aşamasını oluşturan ve sulama yatırımları ile desteklenen uzun lifli “jumel” pamuğun ekimine başlanması imdada yetişmiştir (Al -Sayyid- Marsot, 1984: 168).

Mehmet Ali Paşa'nın pamuk ekimi ve ticaretini devlet denetimine alan politikasının bir diğer ayağı olarak ham pamuğun işlenmesi için devlet eliyle fabrikalar kurulması olmuştur. Kırsal alanda kurulan pamuk ve pamuklu dokuma tekeli Kuronfish'de kurulan ilk tekstil fabrikası (1816) ile şehirlere yayılmıştır. Devlet eliyle sanayileşme politikası doğrultusunda şehirlerdeki dokumacılar devlete ait dokuma tesislerinde çalışmaya zorlanmışlardır. Böylece 1830'ların sonuna dek Mısır hem ham pamuk hem de pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ihraç eden bir ülke haline gelmiştir (Owen 1993: 68-69). Mehmet Ali Paşa, ticaretin daha etkin bir şekilde yürütülmesi için Fransa, İngiltere, Malta, İzmir, Tunus, Venedik, Yemen ve Hindistan'da acenteler kurdu muştur (Al -Sayyid- Marsot, 1984:167). Ayrıca mühendis olarak yetişmek üzere yüzlerce genç Avrupa'ya gönderilmiş, Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler ve teknisyenler getirilmiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın dış ticarete devlet tekeli oluşturarak ve tarımsal artığın mutlak ve görel olarak büyütülmesine dayanarak hayata geçirmeye çalıştığı sanayileşme çabası 1838 Balta Limanı Anlaşması ile ciddi bir sekteye uğramıştır. Anlaşmanın ardından Mısır sanayileri İngiliz dokuma ürünlerinin rekabet gücü karşısında Osmanlı yerel pazarlarına ürün ihraç edemez hale gelmiş ve başta pamuklu, yünlü ve ipekli dokuma sanayilerinde olmak üzere fabrikalar kapanmak zorunda kalmıştır (Al -Sayyid- Marsot, 1984: 250).

Tablo 4.12. İngiltere'nin Mısır'a İhracatı, 1836-1850 (yıllık ortalamalar, pound).

Yıllar	Toplam İhracat	Pamuklu İhracatı	Pamuklu İhracatının Payı %
1827-9	49.377	27.939	56,58
1830-4	130.138	81.968	62,99
1835	269.225	131.672	48,91
1836-9	200.844	198.120	98,64
1840-4	237.444	179.328	75,52
1845-9	494.824	307.114	62,07
1850	648.801	354.427	54,63

Kaynak: Owen (1993:85)'in aktardığı verilerden yararlanarak oluşturulmuş ve oranlar tarafımızdan hesaplanmıştır.

Balta Limanı Anlaşması'nın Mısır üzerindeki etkisi Osmanlı İmparatorluğu ile kıyaslandığında çok daha fazla olmuştur. Tablo 4.12'de görüldüğü gibi, İngiltere'nin Mısır'a yaptığı toplam ihracat anlaşma öncesine göre anlaşmayı izleyen 10 yıl içerisinde 2,5 katına çıkarken, Mısır'ın bir tür ithal ikamesi uygulamaya çalıştığı pamuklu ürünlerinde İngiltere'den yaptığı ithalat aynı yıllarda yüzde 50'den fazla artmıştır.

Mısır'ın ihracatı ise özellikle 1860'larda Amerikan İç Savaşı'na bağlı olarak yaşanan ham pamuk kıtlığı nedeniyle büyük bir patlama kaydetmiştir. 1858 yılında 502.642 kantar⁶⁹ olan ham pamuk ihracatı, 1865 yılında 2.001.169 kantara ulaşmıştır. Amerikan iç savaşının sona ermesinin ardından 1870'e kadar 1.200.000-1.300.000 kantar seviyesinde dalgalanan ham pamuk ihracatı bu tarihten itibaren hızlı bir artışa geçerek, 19. yüzyıl sonunda 6,5 milyon kantara ulaşmıştır. Ham pamuk fiyatı ise 1858 yılında kantarı 12,75 riyal iken, 1865 yılında zirve noktasına ulaşarak 45 riyale ulaşmış, 1875'e kadar 20 riyal civarında seyrederken yüzyılın son çeyreğinde 15 riyalden başlayarak 7 riyale kadar gerileyen bir eğilim sergilemiştir (Richards, 1987:227).

Pamuk ihracatındaki patlama sayesinde 1860'larda Mısır'ın toplam ihracatı üç katına çıkmıştır. İhracatın bileşiminde ham pamuğun payı da doğal olarak artmış, 1860'lara kadar toplam ihracatın yüzde 30'unu oluştururken 1860'lı yıllardaki patlamanın ardından bu oran yüzde 50'nin üzerine çıkmıştır (Owen, 1993:135).

Tablo 4.13. Mısır'da Toprak Mülkiyetinin Dağılımı, 1863-1880.

	Aşariye Topraklar (Feddan)	Yüzde	Haraciye Topraklar (Feddan)	Yüzde
1863	646.177	14,5	3.759.125	85,5
1875	1.194.288	26,0	3.509.168	74,0
1880	1.294.343	27,4	3.425.555	72,6

Kaynak:Baer (1962:20).

Mısır'da ham pamuğa dayalı ticari tarımın gelişmesi, Mehmet Ali Paşa döneminde başlayan büyük tarımsal malikanelerin küçük köylü toprakları aleyhine büyümesi

⁶⁹ Kantar, 56,452 kg ağırlığında veya kırk dört okkalık bir ağırlık birimi.

sürecini hızlandırmıştır. Mısır'da toprak mülkiyetinin ayrıntılı yapısına girmeden, 1850'lerden itibaren toprak mülkiyetinin başlıca iki temel kategori altında toplandığını söylemek mümkündür. Birinci kategori “aşariye” (ashariyya) adı verilen ve genellikle yüzde 10'luk bir vergiye (aşar) tabi olan büyük mülkleri kapsamaktadır. Bu topraklar, başlıca, Mehmet Ali Paşa döneminde, kendi aile çevresine bahşedilen çiftliklerden, varlıklı kesimlere işlemleri karşılığında vergi muafiyeti ile birlikte bahşedilen terk edilmiş topraklardan oluşan “ibadiyyah” topraklardan ve iltizama benzer bir statüye sahip olan “uhda” topraklardan oluşmaktadır. Buna karşılık “haraciye” (kharijiyya) adı verilen ikinci kategori topraklar, köylü topraklarından oluşmaktadır. Bu topraklar büyük mülklerden farklı olarak hayli yüksek bir vergiye tabi kılınmıştır. 1854 yılında aşağı Mısır'da aşariye topraklara feddan başına 10-26 kuruş bir vergi uygulanırken, “haraciye” topraklarda 1856 yılına ait vergi feddan başına 90-100 kuruşa ulaşmıştır (Baer, 1962:18). Köylülük üzerinde artan vergi yükü, köylüleri tefecilerin ağına düşürerek, Tablo 4.13'den de görülebileceği gibi tarımdaki küçük mülkiyetin zayıflaması eğilimine güç kazandırmıştır.

Mısır'da 1850-1875 döneminde tarımın ticarileşmesi süreci hızlanmış, bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden farklı olarak geniş ölçekli çiftliklerin köylü işletmeleri aleyhine büyümesi ile sonuçlanmıştır. Ticari tarımın sürükleyici ürünü olan pamuk üretimi, özellikle Amerikan İç Savaşı nedeniyle ortaya çıkan “pamuk kıtlığı” döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde Mısır'ın işlenebilir topraklarının yaklaşık üçte ikisinin yer aldığı Delta bölgesinde arazilerin önemli bir bölümü pamuk üretimine ayrılmıştır. Mısır'da dış ticaret üzerindeki devlet tekelinin ortadan kalkması Osmanlı'ya benzer bir şekilde dış borçlanma seçeneğini gündeme getirmiştir. Ancak Mısır'da dış borçlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak, askeri harcamalar ve geniş bir imparatorluğun yönetim masraflarından dolayı değil, doğrudan ve dolaylı olarak pamuk başta olmak üzere birkaç ticari tarım ürününün üretim ve ticaretini geliştirmeye yönelik projelerin yarattığı mali yük nedeniyle gündeme gelmiştir (Owen, 1993:122). Bu büyük ölçekli projeler içinde 1851 yılında faaliyete geçen Kahire-İskenderiye demiryolunun inşası ve izleyen birkaç yılın ardından aynı hatta paralel bir hattın daha inşası ve demiryolunun Süveyş'e uzatılması, Delta barajının tamiri, Mahmudiye kanalının inşası ve Nil nehri üzerinde buharlı gemi

taşımacılığı ile Süveyş ile Kızıldeniz sahili arasında ulaşımı sağlamak için kurulan Mecidiye Şirketi gibi altyapı ve ulaşım projeleri sayılabilir (Owen, 1993:123). Ancak Mısır'ın mali açıdan büyük bir baskı altına alan esas proje Süveyş Kanalı projesi olmuştur.⁷⁰

Tablo 4.14. Mısır'ın Mali İflas Öncesinde Dış Borçlanması, 1862-1873 (milyon sterlin).

Borç-Yıl	Borçlanılan	Hazineye Giren	İhraç fiyatı%	Faiz %	Efektif Faiz%
1862	3,293	2,500	83	7	9
1864	5,704	4,864	93	7	8,2
1865	3,387	2,750	90	7	8,6
1866	3,000	2,640	92	7	8,0
1867	2,080	1,700	90	9	11,0
1868	11,890	7,193	75	7	11,5
1870	7,143	5,000	75	7	10,0
1873	32,000	19,974	75	7	11,0
Toplam	68,497	46,621			

Kaynak: Owen (1993:127).

Mısır'ın 1840 Londra Anlaşması ile ordusunu küçültmesi ile sağlanan tasarruflar, bu büyük ölçekli projelerin finansmanı için yeterli olmamış, 1850'lerden itibaren yerel bankalardan sağlanan krediler ve kısa vadeli tahvil ihracına başvurulmuştur. 1862 yılından itibaren ise dış borçlanma başlamıştır. Tablo 4.14'de aktarılan dış borçlanma bilgilerinin de gösterdiği gibi, Mısır da Osmanlı İmparatorluğu gibi hayli elverişsiz koşullarda borçlanmıştır.

Mısır'ın 1860'larda başladığı dış borçlanma sürecinin en temel özelliği, dış borç yoluyla sağlanan kredilerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak askeri ve diğer cari harcamalara değil, ham pamuğa dayalı tarımsal ve ticari potansiyeli geliştirmeye yönelik, baraj, sulama kanalı gibi yatırımlara yönelmesidir. Ne var ki bu yatırımların karşılığında beklenen üretim ve vergi geliri artışları sağlanamadığı için Mısır hazinesi darboğazla karşı karşıya kalmıştır. Mısır, Amerikan İç Savaşı nedeniyle dünya piyasalarında yaşanan pamuk kıtlığı koşullarında ham pamuk fiyatlarının oldukça

⁷⁰ Süveyş Kanalı'nın inşasında Avrupa mali sermayesinin rolü konusundaki ilginç ayrıntılar için bkz. Landes (1979:173-188).

yüksek olduğu bir dönemde borçlanmaya başlamıştır. Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesinin ardından ham pamuk fiyatlarının gerilemeye başlaması dış borç faiz ve anapara ödemelerinin hazine üzerinde baskı yaratmasına yol açmıştır. Mısır, 1873 paniğini izleyen dönemde, borç faizi ve anapara ödemelerini çevirecek yeni dış borç bulamadığı için 1876 yılında mali iflas ilan etmiştir.

IV.4. 1873-1896 KRİZİ ve MISIR

1873-1896 krizinin Mısır üzerindeki etkileri Osmanlı İmparatorluğu ile kıyaslandığında görünüşteki kimi benzerliklere karşın çok daha farklı bir tabloya yol açmıştır. Krizin en dolaysız etkisi tıpkı Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi Mısır yönetiminin de giderek katlanan ve çevrilebilmesi için yeni kredi girişine gereksinim duyan dış borç yükünün, Avrupa mali piyasalarındaki kriz nedeniyle borçlanma kanallarının tıkanması üzerine mali iflasa yol açmasıdır. 1875 yılında Mısır Hidivi İsmail'in Süveyş kanalındaki Mısır hisselerini İngiltere'ye devrederek mali krizi erteleme çabası işe yaramamış, Mısır yönetimi, Osmanlı yönetiminden sadece 7 ay sonra iflasını ilan etmiştir. Mısır'ın ham pamuk ihracatına dayalı ticari performansının uluslararası piyasalarda yaşanan kriz nedeniyle geçici olarak sekteye uğramasıyla pamuk ve pamuğa dayalı sektörlerde kriz ortaya çıkması mali krizi derinleştiren bir rol oynamıştır.

Öte yandan Doğu-Batı ticaretinde çok stratejik bir rolü olan Süveyş Kanalı'ndaki Mısır hisselerinin İngiltere'nin eline geçmesiyle Mısır'ın borçlarının tasfiyesi, aynı zamanda politik bir önem kazanmıştır. 1870'li yıllarda başlıca büyük sanayi ülkeleri arasında giderek şiddetlenen nüfuz alanı ve pazar elde etme kavgası, Mısır'ın borçlarının tasfiyesini uluslararası güç mücadelelerinin merkezine taşımıştır.

Mali iflasın ardından, İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde, Avusturya ve İtalya'nın da katılımıyla borçların ödenmesini garanti altına almak üzere "Caisse De la Dette Publique" (Kamu Borçları Komisyonu) adında bir kurum oluşturulmuştur. Bu kurum, Düyun-u Umumiye'den farklı olarak sadece belirli vergilerin toplanması imtiyazını elde etmekle kalmıyor, ekonomi ve maliyeyi tümüyle kendi kontrolü altına alıyordu. Bu çerçevede, 1876 yılında ekonominin iplerini bir İngiliz ve bir Fransız denetçiye veren

“ikili kontrol” (dual control) mekanizması yürürlüğe sokuluyordu. Mısır’da dış borçların ödenmesini garanti altına almaya yönelik düzenlemeler sırasında, Osmanlı’da Düyun-u Umumiye İdaresi’nin uygulamasından farklı olarak borçlarda bir indirimle gidilmemiştir.

Mısır ekonomisi ve maliyesi üzerindeki sıkı yabancı kontrolü toplumsal hoşnutsuzlukları artırdı ve bu hoşnutsuzluk Hidiv İsmail’e yöneldi. Bu durum karşısında Avrupalı güçler İstanbul’a başvurarak Hidiv’in azledilmesini sağladılar. Avrupalı güçler, 1876 yılında oluşturulan mali kontrolün, kendilerinin ülke yönetimine doğrudan katılımlarını sınırlayan kimi düzenlemelerinden duydukları rahatsızlığı öne sürerek İsmail’in ardından Hidivliğe getirilen Tevfik yönetimine dış borçların geri ödenmesi için yeni bir finansal anlaşmayı dayattılar. “Tasfiye Yasası” (Law of Liquidation) adı altında düzenlenen bu yeni kontrol şeması, İngiltere ve Fransa’nın hakimiyetinde, Avusturya, Almanya ve İtalya’dan temsilcilerin oluşturduğu bir komisyonun kurulmasını öngörüyordu. Bu komisyon, Mısır’ın hazine gelirlerinin üçte ikisini dış borç geri ödemelerine ayrılmasını sağlamak ve Mısır yönetimine kalan üçte birlik bölümün harcanmasını yakından denetlemek gibi görevleri olacaktı. Avrupa mali kontrolünün cisimleştiği bu organ, bünyesinde Müslüman Osmanlı tebaasını çalıştıran Düyun-u Umumiye İdaresi’nden farklı olarak çok sayıda Avrupalıyı istihdam ediyordu. Komisyonda yüksek maaşlarla çalıştırılan 1300’den fazla Avrupalı, geçmişte aynı idari bürokratik fonksiyonu üstelik daha düşük ücretlerle yerine getiren yerli memurların yerini almıştı. Bu gelişmeler, toplumda Avrupalı güçlere karşı giderek mayalanan düşmanlığı körüklerken, bu süreçte pasif ve itaatkar bir şekilde Avrupalı güçlere hizmet eden Hidiv’in saygınlığını da azalttı. Bu ortam, 1881 sonbaharında ordudaki dört yerli albayın öncülüğünde “Mısır Mısırlılarıdır” sloganıyla harekete geçen ve Arabi Paşa ayaklanması diye bilinen askeri bir ayaklanmaya yol açtı. Arabi Paşa ayaklanması, askeri bir ayaklanma olmasına karşın, toplumun seçkin ve varlıklı kesimlerinden, aydınlardan ve ekonomi üzerindeki yabancı kontrolünden artan vergi yükü nedeniyle dolaysız olarak etkilenen kırsal nüfustan büyük bir destek gördü (Al -Sayyid- Marsot, 1999:653).

Arabi Paşa ayaklanması karşısında İngiltere, Hindistan ticareti başta olmak üzere doğu ticaretinde stratejik bir önemi olan Süveyş Kanalı’nın güvenliği ve dış borçların geri

ödenmesi konusundaki kaygıları nedeniyle, milliyetçi ayaklanmaya karşıt bir tutum benimsedi. Keyder (2003:146)'ya göre Arabi Paşa ayaklanması başarılı olsaydı, hem büyük çiftliklerin gelişimini hem de bunların Avrupa kapitalizminin ticaret ve kredi ağlarıyla bütünleşmesini engelleyecek bir potansiyel de içeriyordu.

Esasen Arabi Paşa ayaklanması, Hidiv'in otoriter konumunu sınırlandıracak bir anayasa oluşturulmasını talep ediyordu. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 yılında ilan edilen I.Meşrutiyet'ten etkilendiği açıktı. Buna karşılık, gücünü İngiltere başta olmak üzere Avrupalı güçlere borçlu olan Hidiv'in otoritesini sınırlandırmaya yönelik girişimler karşısındaki tutumu, yine İngiltere'ye yaslanmak oldu.

İngiltere ve Fransa 1882 yılı başında hazırladıkları ortak nota ile ayaklanmaya karşıt tavır aldılar. Ardından Fransa'nın doğrudan müdahaleye yanaşmaması üzerine İngiltere, donanmasını Mısır'a gönderdi. İngiliz donanmasının İskenderiye'yi bombalanmasının ardından İngiliz birlikleri karaya çıkarak Mısır'ı resmen işgal etti ve ayaklanma bastırıldı. İngiltere Mısır'da varlığını ülkeyi içine sürüklediği kaostan kurtarmak ve Hidivliği isyancılara karşı korumak olarak ifade etse de temel hedefi Süveyş Kanalı kontrol ederek ticaret yollarını güvence altına almak ve Malta ve Kıbrıs'ın ardından İskenderiye'de askeri deniz üssü kurarak Doğu Akdeniz'de İngiliz egemenliğini tahkim etmektir. Elbette bu stratejik hedefler, İngiltere'nin pamuklu tekstil sanayilerine ucuz ve güvenli bir şekilde hammadde temin etmek, mamul mallarına pazar bulmak ve deniz aşırı yatırımlar için karlı ve güvenilir mahreçler oluşturmak gibi temel bir güdü tarafından yönlendiriliyordu. Mısır'ın İngiltere tarafından 1882 yılında işgal edilmesinin ardından tipik bir sömürge yönetimi oluşturuldu. Aşağıda bu süreçte Mısır'ın uluslararası ekonomideki kriz koşullarının biçimlendirdiği yeni ortamda bir sömürge olarak nasıl bir iktisadi performans gösterdiği ele alınmaktadır.

IV.4.1. Dış Borçlanma ve Doğrudan Yatırımlar

Mısır'ın 1882 yılında İngiltere tarafından işgal edilmesinin ardından oluşturulan sömürge yönetimi, I. Dünya Savaşı'na kadar, 1880'lerin sonundaki birkaç tahvil ihracı dışında Avrupa mali piyasalarından borçlanmaya gitmemiştir. Osmanlı

İmparatorluğu'nda dış borçlanma sürecini bir değer transferi mekanizması olarak işleten Avrupa mali sermayesi, İngiliz işgali altında Mısır'ın ekonomisini tümüyle denetim altında tuttuğu için, dış borçlanma gibi dolaylı bir değer transferi mekanizmasına gereksinim duymamıştır.

Mısır'da İngiliz işgalinin ardından dış borçlanmaya başvurulmazken doğrudan yabancı yatırımlar önemli boyutlara ulaşmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlar, 1880'li yıllara kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Mısır'da da ağırlıklı olarak demiryolu, kanal ve liman gibi ticari tarımı geliştirmeye dönük alt yapı yatırımlarına ve yine ticari tarımla bağlantılı olarak ticaret ve finans kuruluşlarına yönelmiştir. Avrupa sermayesinin tarım, sanayi ve madencilik yönelttiği yatırımları oldukça sınırlı kalmıştır.

Tablo 4.15. Mısır'da 1914'de Doğrudan Yabancı Yatırımların Sektörel Dağılımı.

Sektör	%
Mortgage Şirketleri	50,4
Kanal ve Ulaşım	20,3
Tarımsal ve Kentsel Arazi	11,4
Bankalar ve Diğer Finans Kuruluşları	5,5
Sanayi, Ticaret, Madencilik	12,4
Toplam	100

Kaynak: Pamuk (1992:47).

Mısır'da doğrudan yatırımların zamanlaması da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki doğrudan yatırımlarla çakışmaktadır. Her iki ülkede de doğrudan yabancı yatırımlar 1880'lerin sonlarından itibaren hız kazanmıştır. Yukarıda ele alındığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan yabancı yatırımlar 1888-1896 yıllarında Fransız ve Alman şirketlerinin demiryolu yapımı dalgasıyla hız kazanırken, Mısır'da en önemli dış yatırım dalgası 1893'te başlayan tarım arazisi ve pamuk fiyatlarındaki hızlı yükseliş dönemiyle çakışmaktadır. Mısır'da 1888 yılındaki doğrudan yabancı yatırım tutarı 23,4 milyon pound iken bu rakam 1914'e gelindiğinde 111 milyon pounda yükselmiştir. Uluslararası karşılaştırmalara uygun daha anlamlı bir gösterge olarak kişi başına dış yatırımlar ise aynı süreçte, 2,85 pounddan 9,02 pounda yükselmiştir. Aynı yıllar için Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan dış yatırımlar toplam 15,8 milyon pounddan 74,3 pounda, kişi başına dış yatırım ise 0,75 pounddan 3,52 pounda yükselmiştir. Bu olgu Mısır'ın her durumda Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla çok daha yüksek miktarda dış yatırım

çektğini ortaya koymaktadır (Pamuk, 1992:46). Mısır'da İngiliz egemenliği altında geçen dönemdeki yabancı yatırımların sektörel dağılımı Tablo 4.15'de özetlenmiştir.

Mısır'daki doğrudan yabancı yatırımların sektörel dağılımının, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki doğrudan yabancı yatırımların sektörel dağılımından belirgin bir şekilde farklı olduğu göze çarpmaktadır. Yukarıda ele alındığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda 1914 yılında doğrudan yatırımların yüzde 63' demiryolu yatırımlarından oluşurken Mısır'da en büyük payı, ham pamuk retimiyile bağlantılı olarak ortaya çıkan yabancı ipotek (mortgage) şirketleri almıştır. Mısır'da yabancı yatırımlar içinde ikinci sırada ulaşım ve kanal yatırımları yer almaktadır. Toplam doğrudan yatırımların yüzde 20,3'n karşılayan bu yatırımların önemli bir bölümünü Süveyş Kanalı'nın denmiş sermayesi oluşurmaktadır. Süveyş Kanalı'nın toplam yatırımlar içindeki payı 1914'te yüzde 18 civarındadır. Süveyş Kanalı'nın 1880'den önce Avrupa sermayesinin eline geçtiği hesaba katıldığında 1880 sonrasında yapılan yatırımlar içinde ipotek şirketlerine yapılan doğrudan yatırımlar, toplam yatırımların yüzde 60'dan fazlasına ulaşmaktadır. Bu durumda I. Dünya Savaşı ncesinde Mısır'daki toplam doğrudan yabancı yatırımların neredeyse dörtte üçü pamuk arazisine yapılan spekülatif yatırımlardan oluşmaktadır.

IV.4.2. Dış Ticaret

Mısır'da ham pamuk ihracatının başını çektiği ihracat artışı özellikle 1860'ların başında Amerikan İç Savaşı döneminde yaşanan ham pamuk kıtlığı döneminde büyük bir hız kazanmıştır. Ham pamuk ihracatının dış ticaret içindeki payı 1860'ların sonlarında yüzde 50'nin üzerine çıkarken, 1880-84 döneminde, toplam ihracatın yüzde 75'ine ulaşmıştır. Bu rakam 1910-13 yıllarında yüzde 92'ye ulaşmıştır. Bu erevede Mısır'ın, İngiliz egemenliği altında, Latin Amerika'da ihracata dönük tek bir tarımsal ürün ya da maden üretiminde uzmanlaşan tipik plantasyon ekonomilerine dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Tablo. 4.16. Mısır'ın İhracat Performansı, 1840-1912.

	Yıllık İhracat (milyon sterlin)	Nüfus (milyon kişi)	Kişi Başına Yıllık İhracat (sterlin)
1840-42	1,6	5,0	0,32
1880-82	13,2	8,0*	1,67
1910-12	31,5	12,0	2,63

Kaynak: Pamuk (1992:40).

*Owen (1993:216)'nın aktardığı 1882 tarihli resmi nüfus sayımına göre Mısır'ın nüfusu 6,8 milyon civarındadır. Tablodaki rakam, resmi sonuçların gerçeği yansıtmadığını düşünen çeşitli araştırmacıların tahminlerini yansıtmaktadır.

Mısır'ın ihracat performansına bakıldığında 1873-1896 dönemi boyunca ham pamuk ihracat performansının önemli bir gerileme yaşamadığı, fiyatlardaki gerilemeye karşın artan dış ticaret hacmi nedeniyle ihracat gelirlerinin ılımlı da olsa artmaya devam ettiği görülmektedir. Ancak Mısır'ın dış ticaretinde asıl büyük patlama uluslararası ekonomide kriz konjonktürünün yerini genişlemeye bıraktığı 19. yüzyıl sonrasında yaşanmıştır. Mısır, ihracat artışı bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nu geride bırakmış, Pamuk (1992:39-40)'un aktardığı hesaplamalara göre 1880-82 yılında 1,67 pound olarak kişi başına ihracat, 1910-12 yıllarında ortalama kişi başına 2,63 pounda yükselmiştir. Aynı dönemler için Osmanlı İmparatorluğu'nda bu rakam 0,76 pounddan sadece 1,06 pounda yükselmiştir.

Tablo 4.17. Mısır'ın Dış Ticareti, 1885-1913 (yıllık ortalamalar, milyon sterlin).

	İthalat			İhracat		
	Tekstil: Kumaş ve İplik	Tahıl, Un ve Sebze	Kahve, Şeker	Toplam İthalat	Pamuk, Pamuk Tohumu	Toplam İhracat
1885-89	2586	720	309	7947	9874	12548
1890-94	2981	736	323	8872	11322	14494
1895-99	3161	1112	257	10249	12338	14963
1910-13	7178	3321	838	26238	29675	32652

Kaynak: Owen (1993:241).

Mısır'ın ihracatındaki bu olağandışı artışın kaynağında ham pamuk ihracatı olduğu açık olmakla birlikte, bu gelişmede Osmanlı ve Mısır'ın siyasal konumlarının önemli bir rolü vardır. Osmanlı İmparatorluğu, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönetimi altında bir

ekonomik bağımsızlığını neredeyse kaybetmiş olmasına karşılık siyasi bağımsızlığını muhafaza edebilmişti. Osmanlı yönetimi, siyasi bağımsızlığı sayesinde, Mısır'dakinden farklı olarak toprak üzerinde yerli ve yabancı güç unsurlarının güçlenmesini önlemeyi başarmıştır.

Tablo 4.17'de verilen Mısır'ın dış ticaretinin bileşimine daha yakından bakıldığında, ihracatta ham pamuk ve pamuk tohumu giderek artan bir ağırlık taşıırken, ithalatın bileşiminde, tekstil ürünlerinin yüzde 30'un üzerinde yer tuttuğu görülmektedir. Bu olgu, 1873-1896 krizi ile birlikte az gelişmiş ülkeler için birincil ürün ihracatı/mamul mal ithalatına dayalı uluslararası işbölümü ve uzmanlaşma kalıbına uygun bir gelişmedir.

IV.4.3. Tarımsal Üretim ve Tarımda Mülkiyet İlişkileri

Mısır'da İngiliz işgali ile sonuçlanan sürecin ardından, tarımda tek ürüne dayalı uzmanlaşma kalıbı pekişmiş ve tarımda küçük mülkiyetin tasfiyesi yönündeki eğilim, yabancılara satın aldığı arazilerle daha da güçlenmiştir.

1914 yılına ait istatistiklere göre Mısır'ın toplam işlenebilir arazilerinin yüzde 45'i 20 hektar ve üzerindeki büyük işletmelerden oluşan toplam 12500 işletme arasında dağılmıştı. 20 hektardan küçük işletmeleri kapsayan 1,5 milyon işletmeden oluşan toplam 1,2 milyon hektarlık tarımsal arazi içerisinde, 8 hektardan büyük işletmeler toplam arazinin yüzde 20'sini oluşturuyor ve bu tür işletmeler toplam işletmelerin yüzde 1,2'sini kapsıyordu (Owen, 1993:226-27).

Mısır'da 1887-1897 yılları arasında ham pamuk ve toplam tarımsal üretim yüzde 50 civarında artış kaydetmiştir. Bu artışın bir bölümü yeni toprakların üretime kazandırılmasından, biri bölümü ise mevcut toprakların daha verimli yöntemlerle işlenmesinden kaynaklanmıştır. Kişi başına üretim ise 1886/7'den 1898'e uzanan dönemde yüzde 35 artmıştır. Aynı dönemde tarım sektöründe kişi başına katma değer artışı yüzde 38 olarak gerçekleşmiştir. Şüphesiz bu gelir artışının büyük bir bölümü,

toprak mülkiyetinin eşitsiz dağılımı nedeniyle Delta bölgesindeki pamuk ekili geniş arazilerin sahiplerine gitmiştir (Owen, 1993:228).

Bu topraklardaki emek kullanım biçimi ise ücretli emek değil, ortakçılık ya da para-rant karşılığında toprakların köylü üreticilere kiraya verilmesiydi. Çoğu büyük işletme, araziyi işleyen köylülerin oturduğu tarımsal yerleşimler içeriyordu. Buralarda oturan köylülere, kendi geçimlik ürünlerini yetiştirmeleri için çok küçük bir toprak parçası bırakılıyor, bunun karşılığında toprak sahibine emek hizmeti sunmaları bekleniyordu. “İzba sistemi” adı verilen bu tarımsal üretim organizasyonunda toprak sahibi genellikle arazisinin bir bölümünü köylü üreticilere ortakçılık ya da para-rant karşılığında kiraya veriyor, bir bölümünü ise, bizzat kendi işliyordu. Kendi adına işlediği bölüm için gerekli işgücünü ise, kiracıları aracılığıyla karşılıyordu. İzba sisteminde kiracı üretim için gerekli girdileri sağlamakla yükümlüydü. Bu sistemin başlıca avantajı bütün riskin köylü üreticinin üzerine yıkılması ve köylü üreticinin aile emeğinin iç sömürsünden yararlanılmasıydı (Owen, 1993:230). 20. yüzyıl başlarında “izba sistemi”, Mısır’daki ekili arazilerin yarısında hakim tarımsal üretim organizasyonu haline gelmişti.

DEĞERLENDİRME

Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır’ın 19. yüzyıl boyunca sanayileşmiş Batı kapitalizmi ile kurdukları iktisadi ilişkinin seyri temel hatlarıyla benzerdir. Her iki ülke de 19. yüzyılın başlarından itibaren Batı kapitalizmiyle birincil ürün tedarikçisi / mamul mal ithalatçısı olarak ticari ilişkiler kurmuştur. Bu ilişki, uzun dönemde oluşacak uluslararası kapitalist işbölümü ve uzmanlaşma kalıbının temelini atmıştır. Bu kalıp, 1838 Balta Limanı Anlaşması ve bu anlaşmayı izleyen diğer serbest ticaret anlaşmaları sonrasında daha da pekişmiştir. Bu anlaşmalar, Osmanlı ve Mısır’ın geleneksel zanaatlarını büyük ölçüde ortadan kaldırarak, gelişmiş sanayi ülkelerinin mamul malları için geniş pazar alanları yaratmıştır. Her iki ülkenin, Batı kapitalizmi ile 1850’li yıllara kadar meta alışverişi ile sınırlı kalan iktisadi ilişkilerine, bu dönemden itibaren dış borçlanma kanalıyla sermaye ihracı eklenmiştir. Batı kapitalizminin, 1850’li yıllardan 1874’e uzanan dönemde doğrudan yatırımlar şeklindeki sermaye ihracı, dış borç biçimindeki sermaye ihracı ile kıyaslandığında hayli sınırlı kalmıştır. Var olduğu kadarıyla bu tür yatırımlar, tarımsal

metaların üretimini, ticaretini ve bu ticaretin finansmanını sağlamaya dönük alanlarla sınırlı kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır 1873 krizi sonrasında bir dizi Latin Amerika ülkesi ile benzer bir yazgıyı paylaşarak mali iflas ilan etmiştir. Mali iflas sonrasında her iki ülkede de Avrupalı tahvil sahiplerinin alacaklarını tahsil etmek üzere Avrupa mali denetimi kurulmuştur. Bu denetim Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi ve maliyesi üzerinde Avrupa mali sermayesinin etkisini artırmış olmasına karşın, Osmanlı yönetimi askeri gücü sayesinde ve emperyalist devletler arasındaki siyasi nüfuz kavgasından kaynaklanan çelişkileri kullanarak siyasi bağımsızlığını korumayı başarmıştır. Bu süreçte, başlangıçta Avrupa mali denetimini sağlayan bir kurum aracılığı ile dış borçlarını ödemeye zorlanan Mısır, askeri gücünün zayıflığı ve Doğu-Batı ticaretindeki stratejik konumunun cazibesi nedeniyle İngiltere tarafından işgal edilmiş, giderek bir sömürge idaresi altında, İngiliz sanayisinin hammadde gereksinimi için ham pamuk üreten bir plantasyon ekonomisine dönüştürülmüştür. Ham pamuk üretimi ve ticareti etrafında örgütlenen sömürge yönetimi ve İngiliz sermayesi, Mısır'da geniş ölçekte tarımsal yatırımlara yönelmiştir. Bu yatırımlar, gelişmiş kapitalist ülkelerde krizin ortaya çıkardığı geniş atıl sermayenin ihraç edildiği 1880'lerden itibaren hayata geçirilmeye başlanmıştır. Benzer bir doğrudan yabancı yatırım dalgası Osmanlı İmparatorluğu'nda da ortaya çıkmış, özellikle demiryolu yatırımları alanında büyük ölçekte yabancı sermaye girişi yaşanmıştır. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu, ham pamuk üretimi ve ihracatında uzmanlaşan Mısır'ın tersine tarımsal üretimde ve dış ticarete çeşitliliği korumayı sürdürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır'ın 1873-1896 krizinde yaşadıkları deneyimin farklılığının nedeni, tarihsel olarak belirlenmiş farklı sınıf yapılarıdır. Bunun incelenmesi ise başka bir çalışmanın konusudur.

SONUÇ

Ekonomik krizler, kapitalizmin kendi içinde tutarlı bir bütünlük oluşturan farklı dönemlere ayrılmasında bir dönüm noktası rolü oynarlar. Dünya ekonomisinin yaşadığı dönüşümün karakterinin anlaşılabilmesi için kapitalist ekonomiye içkin kriz eğilimlerinin ve krizlerin yol açtığı mekanizmaların çözümlenmesi büyük bir önem taşımaktadır. Sanayi Devrimi'ni izleyen süreçte, kapitalizm-öncesi dünyanın son toplumsal ve kurumsal kalıntıları ortadan kaldırılarak, kapitalizmin iç işleyiş ilkeleri yerleşik hale getirilmiştir. Sanayi Devrimi'ni izleyen yüzyıl boyunca, kapitalizm, Batı Avrupa'dan başlayarak tüm dünyayı kendi mantığı doğrultusunda dönüştürmüştür. Kapitalizmin gelişmesi ve uluslararasılaşması sonucunda, ekonomik krizler de, tarım sektöründeki kuraklık kaynaklı kötü hasatlar gibi dışsal koşullardan değil, sermaye birikiminin yasalarına dayalı olgular olarak gündeme gelmiştir. Kapitalizmin gelişmesi ve yaygınlaşması ölçüsünde krizler, etkileri ülke ve sektör ölçeğini aşan genel krizlere dönüşmüştür. 19. yüzyılın “büyük depresyon”u olarak adlandırılan 1873-1896 krizi de kapitalizmin ilk genel krizi olarak gündeme gelmiştir.

1873-1896 krizi, sınai ve tarımsal ürün fiyatlarında bir güçlü bir deflasyon eğilimi olarak kendisini ortaya koymuştur. İngiltere başta olmak üzere başlıca sanayileşmiş ülkelerde fiyatlardaki düşüş, nominal ücretlerdeki ve diğer maliyet kalemlerindeki düşüşten çok daha hızlı olmuştur. Bu nedenle sanayi üretimindeki kar oranları düşmüştür. Ancak ilginç bir şekilde, üretim ve dış ticaret giderek azalan bir hızla da olsa artmaya devam etmiştir. Üretimin ve ticaretin büyümeye devam etmesi Rosenberg (1943:64)'ün ifadesiyle “sürekli gerileyen fiyatları telafi etmeye yönelik bir araç olarak” kullanılmıştır. Başka bir deyişle kar oranındaki düşüş, kar kitlesinin artırılması yoluyla telafi edilmeye çalışılmıştır.

Krize karşı geliştirilen bir diğer önemli mekanizma sanayide ve tarımda yüksek gümrük tarifeleriyle hayata geçirilmeye çalışılan korumacı önlemler olmuştur. Bu politikalar, Almanya ve ABD'de daha etkili bir şekilde uygulanmıştır. İngiltere, bu süreçte, dünya ekonomisindeki hegemonik rolünün sağladığı avantajları kullanarak korumacı

önlemlere başvurmamıştır. 19. yüzyıl boyunca, dünya ekonomisindeki kendi sınai önderliğini pekiştiren serbest ticaret doktrinini savunan İngiltere, 1873-1896 krizinde bu doktrinde ısrar etmeye devam etmiştir.

İngiltere, 1873-1896 krizinden önceki bir yüzyıl içerisinde Sanayi Devrimi aracılığıyla sağlamış olduğu sınai sermaye birikimine dayalı “maddi genişleme”nin meyvelerini toplayarak, krizin etkilerini gidermeye çabalamıştır. Bu çerçevede, İngiltere, bu dönem boyunca dünya ticari taşımacılık ağı üzerindeki tekeli kullanarak, taşımacılık, sigortacılık gibi görünmeyen kalemler ve sermaye ihracı yoluyla, üretim ve ticaret hacminin azalmasının yarattığı karlılık sorununu aşmaya çalışmıştır. Arrighi (2000)’nin sistemik birikim çevrimleri analizi çerçevesinde ortaya koyduğu gibi, dünya ekonomisinin hegemonik gücü, maddi genişleme aşamasının tıkanıdığı noktada mali genişlemeye başvurarak, kendi hegemonik gücünün sonunu hazırlamıştır.

1873-1896 krizi İngiltere’de değil, bütün sanayileşmiş ülkelerde derin bir şekilde hissedilmiştir. Krizin Kıta Avrupası’ndaki etkileri çok daha fazladır. Ancak uluslararası rekabetin de baskısıyla, Almanya ve ABD gibi ülkeler kriz döneminde ikinci sanayi devriminin yeni dinamik sektörlerine yaslanarak yeni birikim alanları haline gelmiştir. Bu ülkelerin, fiyatların ve kar oranlarının gerilediği bir dönemde, güçlü sermaye birikim merkezleri haline gelmeleri, krize karşı hayata geçirilen etkin stratejilerin sonucudur. Almanya, ABD ve bir ölçüde İtalya, 1870’lerin başında ulusal birliklerini sağlamış ve kapitalizmin özgürce gelişeceği hukuki ve siyasi çerçeveyi oluşturmuşlardır. Bu ülkeler, “geç kalmanın avantajı”nı kullanarak ve yeni sanayilere yaslanarak sanayileşmiş ve ilk sanayi devriminin hantal altyapısının yükünü taşımak zorunda kalmamışlardır.

Kriz karşısında bu ülkelerin hayata geçirdiği ilk önlem, dış rekabeti ortadan kaldırmaya dönük olarak, sanayinin yüksek gümrük vergileri ile korunması olmuştur. Fiyatlardaki gerilemenin önüne geçmek için, iç piyasadaki rekabet de Almanya’da ve ABD’de hızla yaygınlaşan karteller ve tröstler aracılığıyla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu gelişmeler, sermaye birikiminin doğal sonucu olarak gündeme gelen sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimine hız kazandırmış, serbest rekabet yerini tekellerin egemen olduğu yeni bir aşamaya bırakmıştır.

Sermayenin giderek daha yoğun ve daha büyük ölçekte örgütlenmesinin dolaysız sonucu, yönetim ve üretim işlevinin birbirinden bağımsız birimler tarafından yerine getirildiği modern büyük firmaların doğuşu olmuştur. Modern büyük firmaların, krizin yol açtığı kar oranındaki gerileme sorunu ile baş etmek için emek süreci üzerindeki kontrolü artırarak sömürü oranını, dolayısıyla kar oranını artırma çabası bilimsel yönetimin doğmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, emek sürecinin denetiminde yeni ve radikal bir değişiklik olan bilimsel yönetim de krizin yol açtığı yeniden yapılanma sürecinin öğelerinden birisidir.

1873-1896 krizinin etkileri altında şekillenen yeni uluslararası iktisadi ortamın en karakteristik özelliklerinden birisi de, bankaların ödemelerde aracılık yapmak ve atıl sermayeleri kredi mekanizmasıyla sermaye birikim sürecinin hizmetine sunmakla sınırlı geleneksel rolünün dönüşüme uğrayarak, ulusal ve uluslararası düzeyde üretim ve ticaret ve hammadde kaynaklarını kontrol eden devasa tekeller haline gelmeleri olmuştur. Bu dönemde bankacılık sektöründeki sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme süreci, sektörün doğasından kaynaklı esneklik sayesinde çok hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir.

Krizin etkileri altında şekillenen yeni uluslararası iktisadi ortamın bir diğer karakteristik özelliği, sermayenin değerlendirilmesi arayışının yeni bir aracı olarak sermaye ihracının gündeme gelmesidir. Bu dönemde, doğrudan yatırım ve dış borç biçiminde gerçekleşen sermaye ihracı, mal ihracatına göre daha önemli hale gelmiştir. Sermaye ihracının temelinde başlıca kapitalist ülkelerde kriz nedeniyle azalan kar oranlarına karşı, az gelişmiş ülkelerdeki daha yüksek kar oranlarının cazibesi yatmaktadır. Bu dönemde dünya piyasalarında korumacılık eğiliminin yaygınlaşması, dünya pazarının parçalanmasına yol açarken, kriz nedeniyle atıl kalan geniş sermaye stoku akacak kalan bulmakta zorlanmaya başlamıştır. Polanyi (2000)'nin "haute finance" adını verdiği birikmiş mali sermaye, kozmopolit yapısına rağmen kendisine yeni karlı yatırım alanları aramak için, çeşitli ulusal devletlerin politikalarını yönlendirecek güce erişmiştir.

Kriz sürecinde hakim sermaye biçimi haline gelen tekeller, sermaye ihracını hem mümkün hem de gerekli hale getirmiştir. Küçük işletmelerden farklı olarak, büyük sermaye birimlerinin başka ülkelerde, hatta uzak deniz aşırı bölgelerde bilgi toplama,

organizasyon kapasitesi, pazarlama ve yerel hükümetlerle ilişki kurmak gibi konularda çok daha etkin olması, sermaye ihracını mümkün kılan nesnel bir gelişme olmuştur. Öte yandan, sermaye ihracı, mali sermayenin kontrolündeki tekelci şirketlerin büyüyen ölçeklerinin ve uluslar arası rekabetin zorlamasıyla giriştikleri yeni pazar ve hammadde kaynakları elde etme çabasının bir aracı olmuştur.

Tekelci şirketlerin yeni pazarlar ve hammadde kaynakları üzerindeki rekabeti, rakip teknelci grupların çıkarlarının koruyucusu olan ulusal devletler arasındaki ekonomik ve siyasi rekabeti kızıştırmıştır. Bu rekabet, devlet politikalarını yönlendiren güçlü teknelci grupların tercihleri doğrultusunda, az gelişmiş dünyanın coğrafi paylaşımına yol açmıştır. Bu çerçevede, gelişmiş kapitalist devletler, 1873 krizini izleyen on yıl içerisinde, neredeyse tüm Afrika kıtasını ve Okyanusya'yı işgal etmiştir.

1873-1896 krizinin az gelişmiş ülkeler üzerindeki en dolaysız etkisi, uluslararası mali piyasalardaki sarsıntı ile birlikte dış borç kanallarının tıkanması sonucu yaşanan mali iflaslar olmuştur. Latin Amerika ülkeleri, kriz döneminde yaşadıkları dış borç krizinin ardından, birincil ürünlerin ihracatında uzmanlaşan, dışa açık bağımlı ekonomiler haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'da ise dış borç krizinin ardından gündeme gelen mali iflas, bu ülkelerin ekonomilerini Avrupa mali sermayesinin gelişkin ve karmaşık idari kontrolüne tabi kılmıştır. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu, 1882 yılında İngiltere tarafından işgal edilen Mısır'dan farklı olarak, belli sınırlamalar altında da olsa siyasi bağımsızlığını muhafaza etmeyi başarmıştır.

Mısır, 1873-1896 döneminde, İngiliz sömürge idaresinin kontrolünde, İngiliz sanayisinin hammadde gereksinimi için ham pamuk üreten bir plantasyon ekonomisine dönüştürülmüştür. Mısır'da ham pamuk üretimi, ticareti ve bu faaliyetlerin finansmanı etrafında örgütlenen İngiliz sermayesi, tarımsal üretimi geliştirmek için Mısır'da geniş ölçekte tarımsal yatırımlara yönelmiştir.

Ne var ki, geniş ölçekli tarımsal çiftliklerde gerçekleştirilen pamuk üretimi, tarımdaki mülkiyet yapısını küçük üreticiler aleyhine değiştirirken, pamuk üretimindeki emek sürecinin örgütlenmesinde, köylü ailesinin kendi işgücü kaynaklarını sömürmesine dayanan geleneksel emek denetim biçimi tercih edilmiştir. Bu olgu, ticarete dönük geniş

ölçekli tarımın varlığına karşın üretimin toplumsal ilişkilerinde kapitalist bir dönüşümün ortaya çıkmasını geciktirmiş, geri ve bağımlı bir kapitalizm yaratmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ise, Osmanlı toplumsal kuruluşunun mantığı gereği toprak üzerinde potansiyel olarak iktidarı paylaşmaya yönelebilecek güç unsurlarını tasfiye ederek, küçük üreticiliğin kendini yeniden üretmesine katkıda bulunduğu için, Mısır'dan farklı olarak 19. yüzyıl boyunca ticari tarımı, küçük ve orta büyüklükteki üreticiler eliyle gerçekleştirmiştir. Bu olgu, 1873-1896 krizinde ihracata yönelik tarımsal meta üreten küçük üreticilerin, ortaya çıkan olumsuz dış ticaret dış ticaret hadleri nedeniyle, geçimlik üretime dönmelerine yol açmıştır.

Genel bir değerlendirme ile 1873-1896 krizinin tarımda küçük üreticiliği güçlendiren bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Üstelik, Avrupa mali sermayesinin temsilcilerinden oluşan Düyun-u Umumiye İdaresi, Osmanlı tarımsal yapısını dönüştürmeye yönelik herhangi bir girişimde bulunmamış, geleneksel Osmanlı modelini sürdürerek küçük köylülükten vergi toplamaya çaba göstermiştir. Buna karşılık Mısır'da mali iflasın ardından dış borçların yönetimi için oluşturulan Caisse de la Dette adlı kuruluş, tarımsal arazilere dış yatırımı teşvik eden bir aracı kurum gibi davranarak geniş ölçekli ticari tarımı desteklemiştir (Keyder, 2003:147).

Osmanlı İmparatorluğu'nda kriz sürecinde, bankacılık, sigortacılık, liman ve demiryolu inşaatı ve belediye hizmetleri gibi alanlarla sınırlı ölçüde de olsa sanayide ortaya çıkan doğrudan yabancı yatırımlar iktisadi bünyede kapitalist bir dönüşümün temellerini hazırlamıştır. Ancak bir bütün olarak değerlendirildiğinde Osmanlı'daki doğrudan yabancı yatırımlar oldukça sınırlı bir düzeyde seyretmiş ve ağırlıklı olarak demiryolu inşasına yönelmiştir. Mısır'da ise yabancı sermaye yatırımları, tarımsal arazi spekülasyonuna hizmet eden ipotek şirketlerinde yoğunlaşmıştır. Sonuç olarak 1873-1896 krizi Osmanlı ve Mısır ekonomileri üzerindeki Avrupa mali sermayesinin kontrolü aracılığıyla, bu ülkeleri gelişmiş sanayi ülkeleri için birincil ürün ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ve sermaye malları satın alan açık ve bağımlı ekonomilere dönüşmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreç her iki ülkenin 20. yüzyılda benimseyeceği gelişme kalıbının temellerini atmıştır.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, Ali (2005) *Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul: İletişim.
- Al, Hüseyin (2007) *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi, 1820-1875*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Al-Sayyid Marsot, A. L. (1984) *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Al-Sayyid Marsot, A. L. (1999) "The British Occupation of Egypt from 1882", Porter, A. (ed.), *The Oxford History of the British Empire, Volume III, The Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 651-664.
- Aldcroft, D. H. (1964) "The Entrepreneur and the British Economy, 1870-1914", *The Economic History Review*, 17 (1), 113-34.
- Aldcroft, D.H. ve H.W. Richardson (1969) *The British Economy, 1875-1939*, London: Macmillan.
- Allen, L. (2003) *Keseden Bankaya Tezgahtan Borsaya, Küresel Finans Sisteminin Öyküsü*, çev. M.Tekçe, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Allen, R. C. (1979) "International Competition in Iron and Steel 1850-1913", *Journal of Economic History*, 39 (4), 911-37.
- Arın, Tülay (1985) "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz I, Gelişmiş Kapitalizm, *11.Tez*, (1),104-138.
- Arrighi, G. (1978) "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review*, (111), 3-24.
- Arrighi, G. (2000) *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*, çev. R. Boztemur, Ankara: İmge.
- Ashton, T.S. (1968) *The Industrial Revolution 1760-1830*, London: Oxford University Press.
- Ashworth, William (1959) *A Short History of the International Economy, 1850-1950*, London: Longmans.
- Aybar, Celal (1939) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Ankara: T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayın No.132.
- Babbage, Charles (1832) *The Economy of Machinery and Manufactures*, <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/babbage/babb1> (indirme tarihi 08.01.2007).

- Baer, Gabriel (1962) *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, London: Oxford University Press.
- Bailey, Frank Edgar (1942) *British Policy and Reform Movement, A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bairoch, Paul (1973a) "European Foreign Trade in the XIX Century: The Development of the Value and Volume of Exports (Preliminary Results)", *The Journal of European Economic History*, 2 (1), 5-36.
- Bairoch, Paul (1973b) "Agriculture and the Industrial Revolution 1700-1914", Cipolla, C. M. (ed.), *The Industrial Revolution - Fontana Economic History of Europe, Vol. 3*, içinde London: Collins/Fontana, 452-506.
- Bagwell, P.S. ve G.E. Mingay (1970) *Britain and America, 1850-1939, A Study of Economic Change*, London: Routledge Kegan Paul.
- Bakan, Joel (2007) *Şirket, Kar ve Güç Peşindeki Patolojik Kurum*, çev. R. G. Ögdül, İstanbul: Ayrıntı.
- Barkan, Ömer Lütfü (1980) "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", Barkan, Ö.L. *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, içinde, İstanbul: Gözlem, 291-375.
- Basalla, George (2000) *Teknolojinin Evrimi*, çev. C. Soydemir, Ankara: Tübitak.
- Baskıcı, M. Murat (2005) *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara: Turhan.
- Beales, H.L. (1934) "The Great Depression in Industry and Trade", *The Economic History Review*, 5(1), 65-75.
- Beaud, M. (2003) *Kapitalizmin Tarihi*, çev. F. Başkaya, Ankara: Dost.
- Bedeian, A.G. (1988) "Historical Development of Management", Bittel L.R. ve J.E. Ramsey, (eds), *Encyclopedia of Professional Management*, 2nd Edition Vol. 2, içinde, 491-496.
- Bernal, J. D. (1953) *Science and Industry in the Nineteenth Century*, London: Routledge Kegan Paul.
- Blaisdell, D.C. (1979) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: Doğu-Batı.
- Bleaney, M. (1976) *Underconsumption Theories, A History and Critical Analysis*, London: Lawrence and Wishart.
- Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York and London: Monthly Review Press.

- Bukharin, Nikolay I. (1996) *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, çev. G. Akalın ve U. S. Akalın, İstanbul: Spartaküs.
- Cain, P.J. (1999) "Economics and Empire: The Metropolitan Context", Porter, A. (ed.), *The Oxford History of the British Empire, Volume III, The Nineteenth Century*, içinde, Oxford:Oxford University Press, 31-52.
- Cain, P. J. ve A.G. Hopkins (1980) "The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *The Economic History Review*, 33 (4), 463-490.
- Cain, P. J. ve A.G. Hopkins (1987) "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas II: New Imperialism, 1850-1945. *The Economic History Review*, 40 (1), 1-27.
- Clapham, J. H. (1968) *The Economic Development of France and Germany 1815-1914*. London: Cambridge University Press.
- Clark, Simon (1994) *Marx's Theory of Crisis*, London: Macmillan.
- Çakır, Coşkun (2001) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre.
- Deane, P. (1988) *İlk Sanayi İnkılabı*, çev. T. Güran, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Deane, P. ve W. A. Cole (1967) *British Economic Growth, 1688-1959, Trends and Structure*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dobb, M. (1945) *Political Economy and Capitalism*, London: Routledge&Kegan Paul Ltd.
- Dobb, M. (1990) *Kapitalizmin Dünyü Bugünü*, çev. F. Kantur, İstanbul: İletişim.
- Dobb, M. (1992) *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, çev. F. Akar, İstanbul: Belge.
- Du Velay, A. (1978) *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Tetkik Kurulu (der.), Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı No. 178.
- Eldem, Vedat (1970) *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Engels, F. (1997) *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol.
- Fayol, Henri (2005) *Genel ve Endüstriyel Yönetim, Planlama, Örgütlenme, Kumanda, Koordinasyon, Kontrol*, çev. M. A. Çalıkoğlu, Ankara: Adres.
- Feis, Herbert (1964) *Europe The World's Banker, 1870-1914*, New York: Augustus M.Kelley.
- Feldenkirchen, W. (1991) "Banking and Economic Growth: Banks and Industry in Germany in the Nineteenth-Century and Their Changing Relationship During

- Industrialisation”, Lee, W. R. (ed.) *German Industry and German Industrialisation: Essays in German Economic and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London and New York: Routledge.
- Ferns, H. S. (1953) “Britain’s Informal Empire in Argentina, 1806-1914”, *Past and Present*, (4), 60-75.
- Fletcher, T. W. (1961) “The Great Depression of English Agriculture, 1873-1896”, *The Economic History Review*, 13 (3), 417-32.
- Freeman, C. ve F. Louçã (2001) *As Time Goes By, From the Industrial Revolutions to Information Revolution*, New York: Oxford University Press.
- Freeman, C. ve L. Soete (2003) *Yenilik İktisadı*, çev. E. Türkcan, Ankara: Tübitak.
- Galagher, J. ve R. Robinson (1953) “The Imperialism of Free Trade”, *The Economic History Review*, 6 (1), 1-15.
- Galeano, E. (2006) *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*, çev. A. Tokatlı ve R. Hakmen, İstanbul: Çitlembik.
- Genç, Mehmet (2002) *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken.
- Giffen, Robert (1904) *Economic Inquiries and Studies*, Shannon, Ireland: Irish University Press.
- Gollwitzer, H. (1969) *Europe in the Age of Imperialism, 1880-1914*, New York: W.W. Norton & Company.
- Gourevitch, P. (1977) “Trade, Domestic Coalitions, and Liberty: Comparative Responses to the Crisis of 1873–1896”, *Journal of Interdisciplinary History*, 8 (2), 281-313.
- Güran, T. (1998) *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren.
- Güran, T. (haz.), (2003) *Osmanlı Mali İstatistikleri ve Bütçeler, 1841-1918, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 7*, Ankara, DİE.
- Hadden, T. (1972) *Company Law and Capitalism*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Harvey, David (1997) *Postmodernliğin Durumu*, çev. S. Savran, İstanbul: Metis.
- Harvey, David (2004) “‘Yeni’ Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim”, Panitch, Leo ve Colin Leys (eds), *Günümüzde Emperyalizm, Yeni Emperyal Tehdit, Socialist Register 2004*, İstanbul: Alaz, 75-98.
- Hawke, G.R. (1975) “The United States Tariff and Industrial Protection in the Late Nineteenth Century”, *The Economic History Review New Series*, 28 (1), 84-99.
- Hilferding, R. (1995) *Finans Kapital*, Birinci Kitap, çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge.

- Hobsbawm, E. J. (1989) *Devrim Çağı*, çev. A. Şenel ve J. Ergüder, Ankara:Verso.
- Hobsbawm, E. J. (1998a) *Sanayi ve İmparatorluk*, çev. A. Yılmaz, Ankara: Dost .
- Hobsbawm, E. J. (1998b) *Sermaye Çağı, 1848-1875*, çev. B. S. Şener, Ankara: Dost.
- Hobsbawm, E. J. (1999) *İmparatorluk Çağı, 1875-1914*, çev. V. Arslan, Ankara: Dost.
- Hobson, J.A. (1988) *Imperialism, A Study*, London: Unwin Hyman.
- Hutchison, T. (1988), *Before Adam Smith, The Emergence of Political Economy, 1662-1776*, Oxford: Basil Blackwell.
- Imlah, Albert H. (1969) *Economic Elements in the Pax Britannica, Studies in British Foreign Trade in the Nineteenth Century*, New York: Russell and Russell.
- İnalçık, Halil (1998) “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Keyder, Ç. ve F.Tabak (ed.) *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 17-36.
- Issawi, Charles (1966) *The Economic History of the Middle East*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Issawi, Charles (1980) *The Economic History of Turkey*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Kasaba, Reşat (1993) *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul: Belge.
- Kasaba, Reşat (2005) *Dünya İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları*, çev. B. Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kazgan, H. (2005) *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul: Roma Yayınları.
- Kemp, T. (1971) *Economic Forces in French History*, London: Dobson.
- Kemp, T. (1985) *Industrialization in Nineteenth Century Europe*, London and New York: Longman.
- Keyder, Çağlar (1985) “Türkiye’de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi”, *Yapıt*, (11), 89-105.
- Keyder, Çağlar (2003) *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İstanbul: İletişim.
- Kıray, E. (1995) *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim.
- Kindleberger, J. P. (1955) “Industrial Europe's Terms of Trade on Current Account 1870-1953”, *The Economic Journal*. 65 (257), 19-35.
- Kindleberger, J. P. (1963) *International Economics*, Homewood Illionis: Richard D. Irwin.

- Kindleberger, J. P. (1990) *Historical Economics, Art or Science?*, Berkeley L.A.:University of California Press.
- Kondratieff, N.D. (1935) "The Long Waves in Economic Life", *The Review of Economic Statistics*, 17 (6), 105-115.
- Kurmuş, Orhan (1982) *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Savaş.
- Landes, D.S. (1969) *The Unbound Prometheus*. New York: Cambridge University Press.
- Landes, D.S. (1979) *Bankers and Pashas, International Finance and Economic Imperialism in Egypt*. Cambridge, Mass.:Harvard University Press.
- Lenin, V.I. (2001) *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm, Herkesçe Anlaşılabilir Bir Özet*, çev. O. Geridönmez, İstanbul: Evrensel.
- Lewis, W.A. (1978) *Growth and Fluctuations, 1870-1913*, Oxford, London: Allen and Unwin
- Lipson, E. (1961) *The Economic History of England: Vol.II., The Age of Mercantilism*. London: Adam and Charles Black.
- Luxemburg, Rosa (1986) *Sermaye Birikimi*, çev. Tayfun Ertan, İstanbul: Alan.
- Maclachlan, F. Cameron (1999) "The Ricardo-Malthus Debate on Underconsumption: A Case Study in Economic Conversation", *History of Political Economy*, 31(3), 563-574.
- Maddison, Angus (1991) *Dynamic Forces in Capitalist Development, A Long-Run Comparative View*, New York: Oxford University Press.
- Magdoff, H. (2006) *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*, çev. E. Usta, İstanbul: Kalkedon.
- Mandel, E. (1970) *Marksist Ekonomi El Kitabı, 2. cilt*, çev. Orhan Suda, İstanbul:Ant.
- Mandel, E. (1988) "Kapitalizmin Tarihinde Uzun Dalgalar", Savran, S. ve N. Satlıgan, (der.), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, İstanbul: Alan, 90-125.
- Mandel, E. (1991) *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. D. Işık, İstanbul: Yazın.
- Marczewski, J. (1961) "Some Aspects of the Economic Growth of France, 1660-1958", *Economic Development and Cultural Change*, 9 (3), 369-386.
- Marshall, A (1926) *Official Papers by Alfred Marshall*, London: Macmillan.
- Marks, K. (1997a) *Kapital, cilt 1*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marks, K. (1997b) *Kapital, cilt 2*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.

- Marks, K. (1997c) *Kapital, cilt 3*, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marks, Karl ve Friedrich Engels (2005) *Komünist Parti Manifestosu*, çev. Yılmaz Onay, İstanbul: Evrensel.
- Mathias, P. (1969) *The First Industrial Nation, An Economic History of Britain, 1700-1914*, London: Methuen.
- McCloskey, D. N. (1970) "Did Victorian Britain Fail?", *The Economic History Review*, 23 (3), 446-459.
- Mitchell, W. C. (1944) "Business Cycles", *Readings in Business Cycle Theory*, içinde, Homewood Illionis: Richard D. Irwin, 43-60.
- Mokyr, J. (1990) *Levers of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford: Oxford University Press.
- Mooers, Colin (1997) *Burjuva Avrupanın Kuruluşu*, çev. B. S. Şener, Ankara: Dost.
- Moore, B. (1989) *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Ş. Tekeli ve A. Şenel, Ankara: Verso.
- Musson, A.E. (1959) "The Great Depression in Britain, 1873-1896: a Reappraisal", *Journal of Economic History*, 19 (2), 199-228.
- Nelson, D.(1980) *Frederick W. Taylor and the Rise of Scientific Management*, Maddison Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Neuberger, H. ve H. H. Stokes (1974) "German Banks and German Growth, 1883-1913, An Empirical View", *The Journal of Economic History*, 34 (3), 710-731.
- North, D. (1966) "Industrialization in the United States", Habakkuk, H. J. ve M. Postan, (eds.), *Cambridge Economic History*, Vol.6, Part II, içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 673-705.
- Noviçev, A. D. (1979) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev. N. Dinçer, Ankara: Onur.
- O'Brien, Denis P. (1975) *The Classical Economists*, Oxford: Clarendon.
- Ortaylı, İlber (1978) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: 'İslah-ı Sanayi Komisyonu Olayı', *ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı*, 123-130.
- Ortaylı, İlber (2003) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: İletişim.
- Ortaylı, İlber (2005) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım.
- Owen, R. (1969) *Cotton and Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford: Clarendon Press.

- Owen, R. (1993) *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*. London and New York: I.B. Tauris &Co. Ltd.
- Ökçün, Gündüz (yay. haz.) (1984) *Osmanlı Sanayi, 1913-1915 İstatistikleri*, İstanbul: Hil.
- Ökçün, Gündüz (1997a) “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, *İktisat Tarihi Yazıları, A. Gündüz Ökçün Bütün Eserleri:3* içinde, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No:58, 57-84.
- Ökçün, Gündüz (1997b) “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, *İktisat Tarihi Yazıları, A. Gündüz Ökçün Bütün Eserleri :3* içinde, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No:58, 105-187.
- Önsoy, R. (1988) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önsoy, R. (1999) *Mali Tutsaklığa Giden Yol, Osmanlı Borçları, 1854-1914*, Ankara: Turhan.
- Pamuk, Ş. (1978) “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1914”, *ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı*, 131-162.
- Pamuk, Ş. (1984) “The Ottoman Empire in the “Great Depression” of 1873-1896”, *Journal of Economic History*, 44 (1), 107-118.
- Pamuk, Ş. (1992) Anatolia and Egypt during the Nineteenth Century:A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment”, *New Perspectives on Turkey*, (7), 37-56.
- Pamuk, Ş. (2003) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2005) *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Phinney, J.T. (1933) “Gold Production and the Price Level”, *Quarterly Journal of Economics*, 47 (4), 647-679.
- Polanyi, Karl (2000) *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim.
- Pollard, Sidney (1989) *Britain’s Prime and Britain’s Decline: The British Economy, 1870-1914*, London: Edward Arnold.
- Puryear, Vernon John (1969) *International Economics and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, U.S.: Archon Books.

- Quataert, Donald (1998) "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", Quataert, D. ve E.J. Zürcher, (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, içinde, İstanbul: İletişim, 97-122.
- Quataert, Donald (1999) *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. T. Güney, İstanbul: İletişim.
- Quataert, Donald (2002) *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim.
- Quataert, Donald (2008) *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Richards, Alan R. (1987), 'Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882', İslamoğlu İnan, H. (ed.) *The Ottoman Empire and The World Economy*, içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 203-43.
- Rosenberg, H. (1943) "Political and Social Consequences of the Great Depression in Europe, 1873-1896", *The Economic History Review*, 13 (1-2), 58-73.
- Rosier, Bernard (1994) *İktisadi Kriz Kuramları*, çev. Nurhan Yentürk, İstanbul: İletişim.
- Rostow, W.W. (1948) *British Economy in the Nineteenth Century*, Oxford: Oxford University Press.
- Rostow, W.W. (1975) *How It All Began, Origins of Modern Economy*, New York: McGraw Hill.
- Rubin, Isaac Ilych (1979) *A History Of Economic Thought*. Rusça'dan çev. D. Filtzer, London: Ink Links.
- Sarc, Ömer Celal (1999) "Tanzimat ve Sanayimiz", Komisyon (der.), *Tanzimat*, içinde İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 423-440.
- Saul, S. B. (1969) *The Myth of the Great Depression, 1873-1896*, New York: MacMillan.
- Savran, S. (2007) "Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması", *Devrimci Marksizm*, (3), 131-173.
- Say, Jean Baptiste (1880) *A Treatise on Political Economy; or the Production, Distribution, and Consumption of Wealth*, Philadelphia: Claxton, Remsen & Haffelfinger, <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/say/treatise.pdf> (indirilme tarihi: 30.12.2007).
- Schumpeter, J. A. (1939) *Business Cycles*, New York: McGraw Hill.
- Schumpeter, J. A. (1951) *Imperialism and Social Classes*, çev. H.Norden, New York: August M.Kelley.

- Schumpeter, J. A. (1974) *Kapitalizm Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Tunay Akoğlu, İstanbul:Varlık Yayınları.
- Shaikh, A. (1988) “Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş”, Savran, S. ve N. Satlıgan, (der.), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, içinde, İstanbul: Alan, 126-171.
- Shaikh, A. (2002a) “Ekonomik Bunalımlar”, Bottomore, Tom (ed.) *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İstanbul: İletişim, 180-184.
- Shaikh, A. (2002b) “Sermayenin Merkezileşmesi ve Yoğunlaşması”, Bottomore, Tom (ed.) *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İstanbul: İletişim, 513-514.
- Shaw, Stanford J. (1975) “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, *International Journal of Middle East Studies*, 6 (4), 421-459.
- Smith, A. (1937) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Cannan, E. (ed.), New York: The Modern Library.
- Sönmez, Sinan (1998) *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm, Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, Ankara: İmge.
- Sweezy, P. (2007) *Kapitalist Gelişme Teorisi*, çev. G. Akalın, İstanbul: Kalkedon.
- Taylor, F.W. (2005) *Bilimsel Yönetim İlkeleri*, çev. H. B. Akın, Ankara: Adres.
- Thobie, Jacques (1985) “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:3, içinde, İstanbul: İletişim, 724-739.
- Toprak, Zafer (1985) “Tanzimat’tan Sonra İktisadi Politika”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt:3, içinde, İstanbul:İletişim, 668-71.
- Türkcan, E. (1981) *Teknolojinin Ekonomi Politikası*, Ankara: AİTİA Yayınları.
- Ülgener, Sabri (1984) *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş.
- Üşür, İşaya (1994) “Kapitalizmin Tarihinden Krizler-I Onyedinci Yüzyıl Krizi”, *Marksizm ve Gelecek*, (2), 122-159.
- Üşür, İşaya (1999) “Kriz, Bir Kavrama Açıklama Notu” *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 23 (214), 38-45.
- Webb, S. B. (1980) “Tariffs, Cartels, Technology and Growth in the German Steel Industry, 1879-1914”, *The Journal of Economic History*, 40 (2), 309-330.
- Wehler, Hans Ulrich (1970) “Bismarck’s Imperialism, 1862-1890”, *Past and Present*, (48), 119-155.
- Williams, Eric E. (1964) *Capitalism and Slavery*, London: Deutsch.

Woodruff (1976) "The Emergence of An International Economy", Cipolla, C. M. (ed.) *The Fontana Economic History of Europe, Vol. 4:2*, New York: Harvester Press/Barnes & Noble, 656-737.

Yeniay, İ. H. (1964) *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.

Yerasimos, S. (2001) *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c. II. Tanzimattan 1. Dünya Savaşına, çev. B. Kuzucu, İstanbul: Belge.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Muammer Kaymak
Doğum Yeri ve Tarihi : Muğla 1975

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
İşletme Bölümü (1997)
Yüksek Lisans Öğrenimi : Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Politikası Programı (2002)
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri

- :1) "Tarihsel Perspektifle Küçük Üreticilik ve Sanayileşme: Fransa ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Kapitalizm ve Türkiye I, Kapitalizm, Tarih ve Ekonomi*, (Haz.) Fuat Ercan ve Yüksel Akkaya, Dipnot Yayınları, Ankara, 2005, ss. 335-368.
- 2) "Ulusların Tarımsal Zenginliği: Adam Smith ve Fizyokrasi", *Ekonomik Yaklaşım*, s.54, 2005, ss.1-25.
- 3) "Commercial Agriculture and Economic Change in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century: An Evaluation on Raw Cotton Production in Western Anatolia and Egypt" (Özgür Teoman'la birlikte), *Journal of Peasant Studies*, vol. 35, no.2, 2008, pp. 314-334.
- 4) "İktisat Tarihinin Kolonizasyonu: Yeni İktisat Tarihi", *İktisat İdeolojisi Ekonomik Yaklaşım Kongreler Dizisi IV, Bildiriler Kitabı*, (Der.) Şiir Yılmaz, Ankara, 2006, ss.53-65.
- 5) "Some Remarks on the Emergence of Scientific Management" in G. Blanas (ed.) *MIBES 2007 Proceedings*, Dept. of Business Administration, T.E.I. of Larissa, Greece, ISBN# 978-960-87764-7-0.

İş Deneyimi

Stajlar : -
Projeler : -
Çalıştığı Kurumlar : T.C. Ziraat Bankası (1998-1999)
Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü (1999-)

İletişim

E-Posta Adresi : muammerkaymak@gmail.com
Tarih : 11.06.2008